

Національна академія наук України  
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень

В.О. КОТИГОРЕНКО

**КРИМСЬКОТАТАРСЬКІ РЕПАТРІАНТИ:  
ПРОБЛЕМА  
СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ**

Київ - 2005

ББК Ф512 (4Укр-6КРМ)  
УДК 323.1  
К 73

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і  
етнонаціональних досліджень НАН України  
(протокол № 5 від 5 липня 2005 р.)

Рецензенти:

О.В. Картунов, доктор політичних наук, професор  
М.І. Панчук, доктор історичних наук, професор

**В.О. Котигоренко**

**К 73** Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації.  
К.: Світогляд, 2005. – 222 с.

ISBN 966-8837-03-7

В монографії представлені результати дослідження проблеми соціальної адаптації кримських татар, які повернулися й повертаються на батьківщину з місць депортації. Обґрунтовується необхідність та аналізуються шляхи розв'язання цієї проблеми на засадах відновлення і забезпечення громадянських прав репатріантів та їх інтеграції в спільну для всього багатоетнічного населення України систему економічних, культурних, соціально-психологічних, політичних і правових відносин, а також адаптації цих відносин до появи і активної ролі в них громадян кримськотатарської національності.

Розрахована на політиків, державних і громадських діячів, науковців, аспірантів, студентів вищих навчальних закладів.

ББК Ф512 (4Укр-6КРМ)  
УДК 323.1

ISBN 966-8837-03-7

© В.О. Котигоренко, 2005

## ЗМІСТ

|  |     |
|--|-----|
| <b>ВСТУП</b> .....   | 4   |
| <b>Розділ 1.</b> Витоки проблеми соціальної адаптації кримськотатарських репатріантів .....  | 10  |
| <b>Розділ 2.</b> Історіографічний аспект сучасної кримськотатарської проблеми .....  | 35  |
| <b>Розділ 3.</b> Економічний контекст соціальної адаптації кримських татар .....   | 70  |
| <b>Розділ 4.</b> Психологічні та культурно-цивілізаційні параметри адаптивності кримського сегмента українського суспільства ..... | 105 |
| <b>Розділ 5.</b> Політичні особливості і правовий вимір соціальної адаптації кримськотатарського народу .....                      | 150 |
| <b>ВИСНОВКИ</b> .....  | 209 |

## **ВСТУП**

Серед проблем, які Українська держава успадкувала від свого радянського минулого, — проблема кримськотатарська. Її зміст не обмежується забезпеченням репатріації репресованого сталінським режимом народу до Криму — на землю, де цей народ сформувався і яку він упродовж століть плекав разом зі співвітчизниками іншого етнічного походження та іншої культури і релігійної ідентичності. За час, упродовж якого кримські татари були позбавлені можливості жити на батьківщині, її територія і населення зазнали масштабних демографічних, економічних, політичних, культурних та інших змін. Тому головним у кримськотатарській проблемі є соціальна адаптація репатріантів до нової ситуації. Моделей такої адаптації не так вже й багато: етнократія, асиміляція, сегрегація, інтеграція, а також їхні комбінації в різних пропорціях.

Прикладом реалізації етнократичної моделі соціальної адаптації народу, який у минулому втратив, а згодом повернув свою батьківщину, є історія Ізраїлю. Головними будівничими цієї держави стали саме репатріанти. Вони отримували й продовжують отримувати підтримку від представників своєї етнічної спільноти чи не з усього світу. І навіть за цих умов процвітаюча єврейська держава не стала взірцем етнополітичної стабільності й безконфліктності. Окрім іншого, внаслідок відмінності інтересів, культури та релігії єврейської громади і громади палестинських арабів, більшість яких також прагнули й прагнуть власної етнічної держави і не схильні ототожнювати це прагнення з забезпеченням права на автономію або будь-яких інших форм етнічної організації в державі євреїв.

Теперішній уряд Ізраїлю своє розуміння цієї ситуації і відповідальності перед власним народом та арабською спільнотою виявив через ухвалення й реалізацію рішення

про евакуацію єврейських поселенців з раніше окупованого сектора Газа та спорудження стіни між сторонами протиборства.

Наскільки вірогідною є або може стати перспектива спорудження подібної стіни між кримчанами різної національності та (або) між ними й населенням материкової України в разі етнізації системи державного управління в автономії? За всіх обставин пропозиції утворення в Криму етнічної кримськотатарської державності у будь-якій формі потребують конфліктологічного аналізу з урахуванням сучасної етнодемографічної, етнорелігійної та політичної ситуації на півострові, його теперішнього правового статусу в складі України, офіційної російської стратегії захисту закордонних співвітчизників, феноменів українського та російського націоналізму, ідеології і практики пантюркізму, панісламізму та інших чинників.

Все вищезгадане також має братися до уваги як відвертими або прихованими прихильниками, так і критиками асиміляційної моделі соціальної адаптації кримськотатарських репатріантів. Остання гіпотетично можлива лише у варіантах прокримськотатарському, проукраїнському або проросійському. Чи має будь-який з цих варіантів реальну, а особливо – неконфліктну майбутність? Навряд.

Сегрегація (латинською – “відокремлення”). Відповідна політика і практика може мати або не мати юридичного інституювання. Під таким інституюванням зазвичай розуміють закріплене законом та (або) іншими нормативно-правовими актами відокремлене розселення, навчання, професійну орієнтацію, роботу тощо осіб і груп різної етнічної ідентичності (як це тривалий час мало місце в Південно-Африканській Республіці або США).

Юридична сегрегація в Україні навряд чи має перспективу з огляду на Конституцію держави та її орієнтацію на європейські традиції унормування суспільних відносин.

Фактична ж сегрегація виникає й відтворюється або спонтанно, або внаслідок прагнень і цілеспрямованих дій

окремих етнічних спільнот, а найперше – частини їхньої еліти.

Мета таких прагнень і дій зазвичай шляхетна – збереження традиційної групової ідентичності і захист прав групи та її членів. В тому числі шляхом цілеспрямованого компактного поселення осіб своєї етнічної належності, їх орієнтації на певні види етнотрадиційної професійної діяльності, навчання дітей в класах і школах, утворених за національною ознакою, через формування негативного ставлення до міжетнічних шлюбів тощо.

Подібна практика сприяє збереженню і навіть примноженню упередженості та забобонів у відносинах представників різних етнічних спільнот, ускладнює інтеграцію менш численних і менш впливових з-поміж них в систему установлених суспільних відносин.

Щодо інтеграційної моделі соціальної адаптації. Власне, слово “інтеграція” запозичене з латини і перекладається як “доповнювання”. В теорії соціокультурних систем під соціальною інтеграцією розуміють динамічний стан координації й гармонізації відносин і процесів у соціальних групах. В такому сенсі зміст інтеграції не тотожний уніфікації, а тим більш – асиміляції.

Справжній зміст інтеграційних процесів визначається суспільною динамікою, що забезпечує узгодження цілей, інтересів і потреб особи та соціальних груп без втрати ними традиційної ідентичності. Інтеграція названих суспільних суб’єктів означає їх об’єднання в нову соціальну спільноту, цілісність, в суспільну систему більшого масштабу. В цій системі не втрачається життєздатність, специфіка й окремішність її складових – суспільних систем меншого “калібру”. Різноманітність останніх формує соціальну взаємодію нової якості. При цьому деякі варіанти інтеграції не виключають також примусового підкорення інтересів особи і соціальної групи певним цілям або інтересам групи більшого масштабу. Хоча примус в суспільних відносинах у більшості випадків соціально небезпечний своєю конфліктогенністю.

Етнічно- і культурнобагатоскладовий український соціум внаслідок повернення на батьківщину раніше депортованих поповнився новою компонентою. Вона помітно змінила зміст та вектори соціальних зв'язків в Україні і, найперше, в її кримському регіоні, тестує ці зв'язки як на інтегративну спроможність, так і на етнократичну, асиміляційну й сегрегаційну перспективи.

Тож якою має бути оптимальна стратегія соціальної адаптації кримськотатарських репатріантів і якими умови та механізми реалізації такої стратегії на території Криму, де нині мешкає основна частина репресованого сталінським режимом народу, куди прагне повернутися більшість тієї його частини, що досі перебуває в місцях депортації? Пошук відповіді на ці питання – мета пропонованої читачеві книги. При цьому автор усвідомлює, що може наразитися на критику й заперечення щодо свого розуміння такої відповіді. Адже в суспільному просторі України та її Кримського регіону присутні групи інтересів з різним баченням шляхів розв'язання кримськотатарської проблеми, в тому числі в параметрах кожної з названих адаптивних моделей.

Досвід показує, що гіпотеза чи практична реалізація будь-якої з цих моделей виключає варіанти пасивного пристосування репатріантів до ситуації, що склалася в Криму на час їхнього повернення. Поведінка кримських татар була, є й залишатиметься такою, що продукує зміни не лише в їх середовищі та формах організації особистого і групового життя. Ця поведінка спричиняє також трансформації всієї системи суспільних відносин в Україні та Кримській автономії.

Соціальна адаптація, як і будь-який інший суспільний процес, є суб'єкт-об'єктною взаємодією. Суб'єктами і одночасно об'єктами адаптації кримських репатріантів в Україні є кримські татари та представники інших спільнот, депортованих за національною ознакою, їхні об'єднання, кримчани різної етнічної ідентичності разом з усіма громадянами України та утвореними ними політичними партіями, громадськими організаціями і, звісно, Українська держава.

Стосовно останньої іноді зустрічаються твердження, що її діяльність в частині повернення й облаштування кримських репатріантів необхідно розглядати як акт доброї політичної волі України, що керується високими нормами демократії і гуманізму та виявляє глибоку повагу до права національних спільнот проживати на землі предків і отримати українське громадянство. Така позиція виходить з постулювання її прихильниками того, що нинішня незалежна Українська держава не мала жодного відношення до депортації кримських татар і не є правонаступницею СРСР як суб'єкт міжнародного права<sup>1</sup>.

Твердження про добру політичну волю сучасної Української держави і її непричетність до факту депортації не викликає сумніву. На відміну від тези, що заперечує правову відповідальність та правонаступництво з СРСР у питанні розв'язання кримськотатарської проблеми. Подібні заперечення, зазвичай, аргументуються фактом лише формальної наявності ознак державного суверенітету в Україні радянської доби і фактичної її підлеглості кремлівській владі.

Справді, до здобуття незалежності Українська РСР існувала й розвивалась як обмежена в правах суверенності складова гіперцентралізованої держави – СРСР, що маскувала свою унітарність політико-правовою фразеологією про федеративний союз рівноправних республік. Однак саме під час перебування України в складі цього позірно федеративного союзу Крим у 1954 році де-юре і де-факто став частиною української території. В річищі загальної політики і рішень центральної влади СРСР щодо депортованих управлінськими структурами України приймалися ухвали, які забезпечували реалізацію цієї політики й рішень на території республіки.

Крім того, початок масового повернення кримських татар на їх етнічну батьківщину збігся в часі з процесом суверенізації України – спершу в складі СРСР, а згодом – після того, як Радянський Союз припинив існування. Значний період цього часу українська влада в своїх діях у сфері ет-



нонаціональних відносин послуговувалася радянськими союзними та республіканськими законодавчими й іншими нормативними актами. Деякі з них, приміром, республіканський Закон про мови, і досі не втратили чинності. А після ухвалення Верховною Радою 16 липня 1990 року Декларації про державний суверенітет Українська держава взяла на себе повну відповідальність за долю всього свого населення, незалежно від його етнічної ідентичності. Включно з кримськими татарами, які вже повернулися з місць депортації, і тими, що прагнули повернутися на землі свого етнічного походження на території Української держави.

1. Інтеграція кримських татар в українське суспільство: проблеми і перспективи. Аналітичні оцінки інституту стратегічних досліджень / *А. Гальчинський, О. Власюк, С. Здіорук та ін.* — К.: НІСД, 2004. — С. 10–11, 33.

## **ВИТОКИ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ КРИМСЬКОТАТАРСЬКИХ РЕПАТРІАНТІВ**

Кримські татари були примусово виселені зі своєї історичної батьківщини за постановою № 5859 СС Державного комітету оборони (ДКО) “Про кримських татар” від 11 травня 1944 року. Через тиждень після її ухвали, в ніч з 17 на 18 травня 1944 року, почалася і три доби тривала акція з депортації понад 180 тис. кримських татар – фактично стільки їх тоді проживало в Криму<sup>1</sup>. Свідчення очевидців містять факти побиття людей, в тому числі дітей, застосування фізичного насильства при завантаженні вагонів, убивства навіть тих, чиї рідні на той час воювали в лавах Червоної Армії, хто відмовлявся виконувати злочинний наказ<sup>2</sup>. На спецпоселенні опинилися також кримські татари, які воювали на фронті в частинах Червоної Армії. За даними Відділу спецпоселень НКВС у листопаді 1944 року в місцях виселення опинилися 193 865 кримських татар, з них – в Узбекистані – 151 136, в Марійській АРСР – 8 597, в Казахській РСР – 4 286, решта були розподілені “для використання на роботах” в областях РРФСР<sup>3</sup>.

До місць депортації в радянських центральноазіатських республіках, Казахстані та в РСФСР прибули далеко не всі. Різка зміна кліматичних умов, жахливі побутові умови у місцях спецпоселень, психологічні стреси спричинили високу смертність серед кримських татар, а також депортованих з півострова громадян інших національностей. Згідно з постановою ДКО СРСР за № 5984 від 2 червня 1944 року підлягали виселенню з Криму “німецькі посібники” з-серед греків, вірмен і болгар. Але через військову обстановку і неможливість перевірити їх діяльність на окупованій території, писав у 1954 році до ЦК КПРС секретар ЦК КП України О. Кириченко, були виселені в Гур’ївську, Молотов-

ську, Свердловську, Кемеровську область та в Башкирську АРСР цілком сім'ями всі мешканці Криму названих національностей в кількості 37 455 осіб, з них: греків – 16 006, вірмен – 9 821, болгар – 12 628<sup>4</sup>.

На 1953 рік кількість померлих серед спецпоселенців з Криму досягла майже 45 тис. осіб<sup>5</sup>.

Якими б не були версії про справжні причини та мотиви, якими керувалася комуністична влада, депортуючи кримчан за національною ознакою<sup>6</sup>, жодна з них не спростовує очевидного: наругою над людською і національною гідністю позбавлених Батьківщини кримчан був не тільки факт їх депортації, а й “аргументи”, під приводом яких ця акція здійснювалася. Так, на “виправдання” протиправної навіть за тоталітарними радянськими законами акції стосовно кримських татар було використано факти колабораціоністської поведінки окремих осіб цієї національності. Таких фактів не менше, а можливо, й більше було серед представників інших народів СРСР, у тому числі російського. Режим же піддав незаконним репресіям увесь кримсько-татарський народ. Серед звинувачень на його адресу називалися зрада багатьох кримських татар Батьківщині, що виражалося у дезертирстві з лав Червоної Армії і переході на бік противника; вступ у сформовані німцями добровольчі військові частини, які воювали проти Червоної Армії; участь у німецьких каральних загонах, що здійснювали операції проти радянських партизан; допомога німецьким окупантам у справі організації насильницького вивезення радянських громадян у німецьке рабство і масового винищення радянських людей; участь в організованих німецькою розвідкою так званих “татарських національних комітетах”, які спрямовували свою діяльність на переслідування та утиски нетатарського населення Криму і вели роботу з підготовки насильницького відторгнення Криму від Радянського Союзу з допомогою німецьких збройних сил; виконання шпигунських і диверсійних завдань німецької розвідки в тилу Червоної Армії<sup>7</sup>.

Моральне приниження від цього указу особливо болісно сприймалося кримськими татарами ще й тому, що переважаюча більшість з них не лише зберігали лояльність Радянській державі, а й всіляко допомагали її збройним силам і чинили опір окупантам<sup>8</sup>.

Найпоширеніший закид проти кримських татар полягав у тому, що вони допомагали німцям у боротьбі з партизанами. Тим часом, як свідчив останній голова Раднаркому Кримської АРСР Ісмаїл Сейфулаєв, це звинувачення являло собою вигадку, “запущену” першими керівниками партизанського руху в Криму. Не підготувавши належним чином продовольчих баз для партизанських загонів, вони дали останнім дозвіл силою забирати продовольство у кримських татар, фактично грабувати їх. Це спричиняло негативну налаштованість кримськотатарського населення до партизан, але не змінило загального настрою народу на допомогу партизанам і підпільникам, у тому числі власною участю в збройній боротьбі.

Деякі партизанські загони повністю склалися з кримських татар. Підпільні компартійні й комсомольські організації діяли у понад 30 прилісових селах. Кримські татари, так само, як і все населення півострова, страждали від каральних акцій окупантів: десятки сіл було знищено, сотні людей розстріляно за участь у русі опору<sup>9</sup>.

Особливо гіркої моральної образи зазнали кримські татари, які воювали в Червоній Армії. Важко точно визначити, скільки їх було призвано на фронт. В будь-якому разі бойові втрати серед кримських татар навряд чи були меншими, ніж серед бійців інших національностей. Є дані, що перед початком війни кримських татар було 20 тисяч серед 90 тисяч усіх призовників. На 21 квітня 1944 року було призвано ще 40 тисяч кримчан, про національний склад яких немає даних. Відомо, що упродовж 1945 – 1946 років з фронту повернулися 8 995 кримських татар. Однак і вчорашніх фронтовиків також зараховували до розряду “зрадників”, а спроби деяких з них висловити своє обурення

вчиненою депортацією закінчувалися для них військовими трибуналами і розстрілами<sup>10</sup>.

Внаслідок депортації кримські татари втратили величезну кількість майна: за підрахунками Х. Мустафаєва, – більше 80 тис. будинків, понад 34 тис. присадибних ділянок, близько 500 тис. голів худоби, майже 4 тис. тонн пшениці, кукурудзи, ячменю, борошна, круп та інших видів сільгосппродуктів. Це – без врахування поставок за держзаготівлею. Перед виселенням кримські татари передали в засіки держави 40 тис. тон хліба, 40 центнерів тютюну, 95 тис. літрів вина, 314 центнерів сухофруктів, 43,2 тис. штук овчин, 554 тони вовни. Депортовані фактично були позбавлені майна: вага того, що дозволялося сім'ї взяти з собою, не могла перевищувати 500 кілограмів. Кримські татари, які проживали у селах, залишили майже 1,4 тис. возів, понад 2,5 тис. комплектів зброї, десятки тисяч ліжок, столів, 5 тис. самоварів, 4,7 тис. годинників, понад 400 тис. предметів посуду тощо. Було ліквідовано 1263 бібліотеки, у тому числі 112 особистих, 600 – у навчальних закладах, з яких 221 – у середніх школах, 200 колгоспних, 30 районних і 60 міських. Були закриті 360 хат-читалень у селах, понад 900 шкіл, 362 клуби. Сотні мечетей були зайняті під конюшні і склади<sup>11</sup>.

Після депортації з півострова кримських татар, греків, німців та осіб інших національностей влада взялася за перейменування населених пунктів, у яких проживали репресовані. Всього було перейменовано, за одними даними, 1 115, за іншими – 1 310 населених пунктів, з яких абсолютну більшість (1 155) становили кримськотатарські назви<sup>12</sup>.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 30 червня 1945 року Кримську Автономну Радянську Соціалістичну республіку було перетворено на область у складі РРФСР. На підставі цього Указу Верховна Рада РРФСР 25 червня 1946 року окремим законом затвердила зміну статусу Криму з автономної республіки на область у складі Російської Федерації. Компартійно-радянські ідеологічна та пропагандистська машини зорієнтували свої зусилля на перегляд історії Криму

в напрямі її зросійщення й формування у загалу громадян негативного ставлення до кримських татар і їхніх культурних та інших здобутків.

Втрачені татарами землі і майно стали надбанням держави. Полишені будинки були передані комунальним органам, профспілкам, а також окремим громадянам, яких після завершення бойових дій на півострові почали переселяти до Криму. Вже у 1944 році з Воронежської, Курської, Орловської, Тамбовської, Ростовської, Київської, Вінницької, Житомирської і Подільської областей до Криму прибуло понад 62 тис. переселенців. Ще 2 377 сімей прибули з різних областей СРСР упродовж 1944 – 1946 років. Оскільки до кінця 1948 року назад повернулися 56,6% прибулих сімей, радянське керівництво вжило додаткових заходів, щоб закріпити слов'янське населення на кримських землях. У 1950 – 1954 роках до Криму було переселено понад 57 тис. осіб. В одному тільки 1953 році з Курської, Воронежської, Рязанської, Сумської і Чернігівської областей до Криму переїхали повним складом 6 колгоспів і 40 бригад. Переселенці, які розміщалися у залишених кримськими татарами будинках, отримували на їх ремонт по 5 тис. крб. з наступним списанням половини цієї суми за рахунок держави і виплатою решти її упродовж 10 років, починаючи з третього року після одержання кредиту.

Потік переселенців (після 1954 року, коли кримська область перейшла під юрисдикцію України, вони були переважно з цієї республіки) не спадав і в подальшому.

В 1954 – 1960 роках, у тому числі шляхом внутріобласного переселення, до господарств області було направлено 31 392 сім'ї. Багато переселенців згодом повернулися в місця попереднього проживання (тільки у 1955 – 1958 роках їхня частка сягала 25% прибулих до Криму сімей). Однак кількість прибулого, переважно слов'янського, населення півострова неухильно зростала. У 1959 році в Криму вже проживали 1,2 млн. осіб, це на 74 тис. перевищило довоєнний показник; 71,4% кримчан були російської національності, 22,3 –

української, 1,8 – білоруської. На час перепису населення 1989 року в Криму мешкали близько 2,5 млн. осіб, з яких 67% становили етнічні росіяни, 25,8% – етнічні українці, 2,1 – білоруси<sup>13</sup>.

Фактичний етноцид комуністичного режиму щодо кримських татар на території походження та в місцях переселення не зборов їхнього прагнення повернутися на історичну батьківщину. Попри те, що позбавленні паспортів депортовані не мали права виїжджати зі спецпоселень, дехто з них зважувався на втечу. Це засвідчує, зокрема, інформація Відділу спецпоселень НКВС, згідно якої до органів внутрішніх справ Криму за період з 1944 по 15 грудня 1948 року надійшли розшукові вимоги на 1738 кримських татар<sup>14</sup>. Спеціальним указом Президії ВР СРСР від 26 листопада 1948 року влада передбачила кримінальне покарання до 20 років каторжних робіт для тих, хто наважився б на самовільний виїзд (втечу) з місць примусового поселення<sup>15</sup>.

Після смерті Сталіна його наступники дещо змінили державну політику щодо спецпоселень і спецпоселенців<sup>16</sup>. Відмову від найбільш репресивних форм здійснення такої політики вони компенсували іншими засобами, зокрема, майновими. Так, пунктом 2 Постанови Ради Міністрів СРСР від 24 листопада 1955 року “Про зняття з обліку деяких категорій спецпоселенців” вимагалось, щоб звільнені зі спецпоселень не поверталися до місць попереднього проживання і майно їм не поверталось<sup>17</sup>. Подібний зміст мав і Указ Президії Верховної Ради СРСР від 28 квітня 1956 року, яким з кримських татар та інших депортованих з Криму ще не знімалися звинувачення у зраді, але вони звільнялися від режиму спецпоселень. Стосовно осіб, на яких поширювалася дія Указу, встановлювалося, що “зняття обмежень по спецпоселенню не тягне за собою повернення їм майна, конфіскованого при виселенні, і що вони не мають права повертатися у місця, звідки виселені”<sup>18</sup>. Крім того, умовою отримання паспорта кожним звільненим від режиму спецпоселення було надання ним розписки про відмову від

претензій на майно, що залишилось у Криму на момент виселення.

Попри відверто репресивні та інші дискримінаційні дії влади, міцніла групова солідарність депортованих. Поступово вони ставали консолідованим політичним суб'єктом. Вже з 1946 року відомі випадки протестів кримських татар проти депортації й закликів повернути народ до Криму<sup>19</sup>. З середини 1950-х років у часи хрущовської “десталінізації” розпочася масовий організований рух народу за повернення на рідну землю<sup>20</sup>.

Російський правозахисник Л. Алексеева у статті, написаній у 1982 році<sup>21</sup>, виокремила три етапи кримськотатарського національного руху в часовому відрізку з 1956 до початку 1980-х років: 1956 – 1964 роки – час становлення; 1964 – 1969 – період найбільшої активності; від 1970 року, за спостереженнями дослідниці, рух переживав кризу. Втім, є дослідники, які з останньою тезою не погоджуються і доводять, що то була криза лише петиційного руху, спад якого компенсувався розвитком інших напрямів і форм боротьби кримських татар за свої права<sup>22</sup>.

Важливою подією в постанні кримськотатарського національного руху став XX з'їзд КПРС. В рамках реалізації його рішень 28 квітня 1956 року з'явився Указ Президії Верховної Ради СРСР “Про зняття обмежень по спецпоселенню з кримських татар, балкарців, турків – громадян СРСР, курдів, хемшилів та членів їх сімей, виселених в період Великої Вітчизняної війни. Перша стаття цього Указу проголошувала: “Зняти з обліку спецпоселенців і звільнити з-під адміністративного контролю органів Міністерства внутрішніх справ СРСР кримських татар, балкарців та членів їх сімей, виселених в період Великої Вітчизняної Війни”. Указ дозволяв реабілітованим повертатися в місця колишнього проживання. Водночас статтею другою Указ встановлював, що зняття обмежень з осіб, перелічених в статті першій, не супроводжується поверненням їм майна, конфіскованого при виселенні<sup>23</sup>.



Отже, центральна влада не бажала довести до справедливого розв'язання проблему реабілітації народів, які безвинно постраждали. Недарма цей Указ супроводжувався грифом “без опублікування в пресі” і довгі роки широка спільнота в СРСР та за її межами не мала можливості з ним ознайомитися. За своєю суттю Указ можна розглядати не тільки як половинчастий, але й не менш антиконституційний та антигуманний, ніж прийнята 11 травня 1944 року постанова ДКО.

Кримським татарам були видані паспорти, але з народу не зняли обвинувачень у зраді Батьківщини. Понад те, жоден кримський татарин не міг отримати паспорт, попередньо не надавши особисту розписку про відмову претендувати на залишене в Криму майно.

На виконання квітневого Указу Президії Верховної Ради СРСР Рада Міністрів УРСР 17 липня 1956 року ухвалила постанову, якою зобов'язала Міністерство внутрішніх справ УРСР, виконками обласних, Київської і Севастопольської міських Рад забезпечити додержання Указу Президії Верховної Ради Союзу РСР від 28 квітня 1956 року. Таким чином беззаконня на всесоюзному рівні доповнювалося протизаконними актами на рівні республіки.

Дії союзного та українського радянсько-комуністичного керівництва об'єктивно породжували у кримських татар протест. На початку “десталінізації” кримськотатарський національний рух почав розгортатися найперше в Узбекистані – на території переважного розселення депортованих. Вже в період оголошення Указу сотні кримських татар, які проживали в Узбецькій РСР та інших республіках, відкрито висловлювали своє невдоволення рішенням владних органів і наполягали на внесенні суттєвих змін до законодавчого акта. Чимало кримських татар категорично відмовлялися давати будь-яку розписку про ознайомлення з текстом указу, а 233 з них зробили відповідні написи на розписках з вимогами повернути їм конфісковане майно та дозволити виїзд до Криму<sup>24</sup>.

Згубна національна політика стосовно депортованих народів була продовжена в листопаді 1956 року прийняттям відповідної постанови ЦК КПРС про відновлення національної автономії калмицького, карачаївського, балкарського, чеченського та інгуського народів. Як зазначають О. Бажан та Ю. Данилюк, для долі кримськотатарського народу ця постанова відіграла не просто негативну, але й трагічну роль. Шостий пункт постанови визначав: “Визнати недоцільним надання автономії татарам, що раніше проживали в Криму, маючи на увазі, що колишня Кримська АРСР не була автономією лише татар, а являла собою багатонаціональну республіку, в якій татари складали менше 1/5 частини всього населення і що в складі РРФСР є національне автономне об’єднання – Татарська АРСР, а також те, що в даний час територія Криму є областю Української РСР і заселена”. Далі ставилося завдання роз’яснити татарам, які раніше проживали в Криму і прагнуть до національного об’єднання, “що всі, хто побажають, мають право поселитися на території Татарської АРСР”. Таким чином документ беззастережно перекреслював самобутність кримськотатарського народу, його право на національну автономію. До того ж він оперував не обґрунтованим аргументом про заселеність Криму, хоча відомо, що лише в 1958 році населення півострова ледь перевищило свій довоєнний рівень<sup>25</sup>.

Наслідуючи політичну лінію московського керівництва, ЦК КП України і Рада Міністрів УРСР вже своїми постановами наголосили на недоцільності розселення депортованих кримських татар, німців, греків, болгар, вірмен на території Херсонської, Запорізької, Миколаївської та Одеської областей. У зв’язку з цим обласним, міським, районним виконавчим комітетам заборонялося приймати колишніх спецпоселенців, а тих, хто влаштувався в згаданих областях до прийняття постанови, рекомендувалося вислати в інші регіони України<sup>26</sup>.

Серед форм і методів кримськотатарського національно-визвольного руху 1950 – першої половини 1960-х років

найбільш масовими були петиційні звернення індивідуального та колективного характеру. Зокрема, у вересні 1956 року група комуністів, колишніх відповідальних партійно-державних працівників Кримської АРСР, звернулася з листом на ім'я М. Сулова, в якому прохала розглянути питання кримських татар у світлі рішень XX з'їзду КПРС та ленінської національної політики. Автори листа рішуче засудили практику органів МВС, які вимагали від кожного кримського татарина підписку про невийзд до Криму і відмову від належного йому там рухомого і нерухомого майна<sup>27</sup>.

Такого ж змісту листи до членів Президії ЦК Компартії України надіслали двічі Герой Радянського Союзу Аметхан-Султан, колишній секретар Кримського обкому партії, комісар Східного з'єднання партизанських загонів Криму Рефат Мустафаєв, колишній секретар Ялтинського райкому партії, комісар Південного з'єднання партизанських загонів Криму Мустафа Селімов, колишній голова Алуштинського райвиконкому, комісар 4-ої бригади Південного з'єднання партизанських загонів Криму Ізмаїл Хайрулаєв, колишній секретар Євпаторійського райкому партії Якуб Сеїтов, колишній голова Судацького райвиконкому Уснії Пенирджі, колишній голова Спілки письменників Криму Шаміль Алидинов, інші відомі діячі кримськотатарського народу.

В своєму зверненні до керівництва Компартії України вони писали: "...Ми, сини трудового кримськотатарського народу, висловлюючи найзаповітніші його сподівання, прохаємо український уряд поклопотатися перед союзним урядом про повернення кримськотатарського народу на рідну землю в Крим"<sup>28</sup>.

Значення тогочасної петиційної кампанії важко переоцінити. Як зауважує Л. Алексєєва, в процесі її здійснення сформувалася і пройшла апробацію організаційна структура кримськотатарського руху. Його ядром стали ініціативні групи по підготовці петицій і збиранню підписів; групи послідовно об'єднувались в межах вулиці — села — району — міста — області. Їхню діяльність спрямовувала республіканська

ініціативна група, що координувала всю загальну петиційну кампанію не лише в Узбекистані, а й інших регіонах країни. За далеко не повними даними, в різних ланках ініціативних груп самовіддано працювали близько 5 тисяч активістів<sup>29</sup>.

У першій половині 1960-х років було організовано постійне представництво кримських татар у Москві. Водночас у місцях спецпоселень створювалися “ініціативні групи сприяння партії та уряду у вирішенні національного питання кримськотатарського народу”. Кульмінацією їхніх дій стало звернення кримськотатарського народу до ХХІІІ з’їзду КПРС, яке підписали понад 120 тисяч кримських татар. В ньому, зокрема, зазначено: “Звертаючись до ХХІІІ з’їзду Комуністичної партії Радянського Союзу, ми – кримські татари – єдиний нерівноправний народ в нашій країні, наполегливо просимо розглянути наші вимоги і в короткий строк вирішити наше національне питання”<sup>30</sup>. Основними вимогами кримських татар були: організоване їх повернення і компактне заселення на території Криму, а також повернення їм політичного і національного рівноправ’я. В зверненні зазначалося, що будь-яке рішення, яке не передбачатиме виконання цих вимог, фактично означатиме закріплення безправного становища кримських татар і підтверджуватиме злочин, який був скоєний проти народу у 1944 році. Спроби ж надання “культурно-національної автономії” або ж подібні інші рішення без повернення в рідний край будуть лише намаганням створити видимість вирішення питання.

Влада забороняла кримським татарам проводити заходи, в ході яких могла б зміцнюватися їх етнічна ідентичність та етногрупова солідарність. Такими заходами, поряд з іншими, були мітинги та демонстрації з вимогами повернення народу на батьківщину, в тому числі у дні знаменних дат, що їх офіційно відзначали в Радянському Союзі, вшанування пам’яті померлих на кладовищах, демонстрація жалобних пов’язок на рукавах, вивішування державних прапорів із жалобними стрічками. Восени 1966 року у Карні кодекси союзних республік були внесені статті, які передбачали відповідальність

за “за наклеп на радянський лад”, “за масові безладдя”, “за образу герба й прапора”. Тексти цих статей зачитувалися спеціально кримським татарам за місцем їх роботи або у відділеннях міліції<sup>31</sup>. Силою, з побиттям учасників були розігнанні мирні мітинги, що з приводу 45-ї річниці утворення Кримської АРСР проходили у 1966 році в ряді міст радянських центральноазіатських республік. Так само у серпні 1967 року був розігнаний багатотисячний мітинг у Ташкенті, на якому мали виступати кримськотатарські делегати, що перед тим зустрічалися у Москві з представниками союзних керівних органів з приводу відновлення кримськотатарського народу в його правах. У всіх випадках розгони мітингів супроводжувалися арештами<sup>32</sup>.

І все ж під тиском кримськотатарського руху було прийнято Указ Президії Верховної Ради СРСР від 5 вересня 1967 року “Про громадян татарської національності, які проживали в Криму”. Він знімав з кримських татар необґрунтовані звинувачення в зраді, але разом з тим ігнорував інші їхні інтереси і права. Вкотре декларувалося, що татари, які раніше проживали в Криму, “вкоренилися на території Узбецької та інших республік, вони користуються всіма правами громадян, беруть участь в громадсько-політичному житті, обираються депутатами Верховної Ради і місцевих Рад депутатів трудящих, працюють на відповідальних посадах в радянських, господарських, партійних органах, для них ведуться радіопередачі, видається газета рідною мовою, здійснюються інші культурні заходи”<sup>33</sup>.

Одночасно з Указом була прийнята постанова Президії Верховної Ради СРСР, яка роз’яснювала, що громадяни татарської національності, які раніше проживали в Криму, і члени їхніх сімей користуються правом, як і всі громадяни СРСР, проживати на території Радянського Союзу у відповідності з чинним законодавством про працевлаштування і паспортний режим. На практиці зрівняння в правах означало штучне стримування переселення кримських татар за допомогою сумнозвісної прописки. На ро-

боту приймалися тільки особи з кримською пропискою, якої не було в тих, хто не мав там житла, а придбання останнього кримськими татарами під різними приводами заборонялося. До того ж проживання без прописки розглядалося як порушення паспортного режиму, що за радянськими законами передбачало не лише адміністративну, а й кримінальну відповідальність. Навіть оформлення купівлі будинку не гарантувало прописку в ньому. Були випадки, коли влада відмовляла в оформленні купчої і на цій підставі виселяла з помешкання кримських татар, які таким чином де-факто залишалися у статусі репресованих, позбавлених основних громадянських прав<sup>34</sup>. Як результат, лише 18% татар, які на кінець 1980-х років мешкали на території Криму, переселилися сюди до 1979 року<sup>35</sup>.

Зрозуміло, що половинчасті заходи вересневого 1967 року Указу не задовольняли ані кримськотатарських представників, ані саму центральну і київську владу. Проблема повернення депортованих з Криму залишалася відкритою. Спробою влади пом'якшити її гостроту було рішення про проведення оргнабору кримських татар для працевлаштування в Криму. Оргнабір розпочався весною 1968 року. Він проходив під безпосереднім контролем ЦК, міськкомів, райкомів партії Узбекистану, за участю Державного комітету Ради Міністрів УРСР по використанню трудових ресурсів та Кримського облвиконкому. Порядок проведення оргнабору передбачав суттєві штучні обмеження, які змушували цілі сім'ї діяти самостійно. Упродовж другої половини 1960-х – початку 1970-х років до Криму та в інші області України прибуло близько 7 тис. депортованих осіб та їх нащадків<sup>36</sup>. У листопаді 1975 року керівники ЦК Компартії України, Кримського обкому партії, КДБ при Раді Міністрів УРСР підготували проект заходів, які, зокрема, передбачали: розповсюдження дії постанови Ради Міністрів СРСР від 19 березня 1963 року “Про часткову зміну порядку прописки громадян на постійне місце проживання в курортних місцях півдня” на всю територію Кримської області; встановлення в Криму

на певний період порядку виселення з області окремих найбільш активних “підбурювачів”, які проживають без прописки в незаконно придбаних будинках. Цей порядок передбачав виселення “непрописантів” з Криму до колишніх місць проживання з відшкодуванням їм вартості куплених будинків за рахунок спеціально виділених коштів. Водночас планувалося продовжити переселення за оргнабором певної кількості громадян кримськотатарської національності, виходячи з того, що цей захід вносить розлад в “ряди татарських екстремістів”.

В місцях же постійного проживання “громадян татарської національності”, у відповідності з вимогами Указу Президії Верховної Ради від 5 вересня 1967 року, намічались додаткові заходи “виховного” і “стримуючого” характеру, спрямовані на обмеження самовільного переселення кримських татар до Криму. Відповідного змісту виховну роботу планували провести в Херсонській, Запорізькій та інших областях України. Був задіяний також ресурс Комітету державної безпеки. Передбачалося посилення Управління КДБ по Кримській області за рахунок утворення місцевих його апаратів у Білогірському, Ленінському, Советському, Первомайському та Чорноморському районах<sup>37</sup>.

У серпні 1978 року було прийнято спеціальну постанову Ради Міністрів СРСР по зміцненню паспортного режиму в Кримській області. В ній зазначалося: “Особи, які прибули в Крим неорганізованим шляхом і мешкають без паспорта, по недійсних паспортах, без прописки і реєстрації, не зважаючи на накладене на них адміністративне стягнення за порушення паспортних правил, за рішенням виконавчих комітетів міських, районних, районних в містах Рад народних депутатів випроводжуються з області органами внутрішніх справ”<sup>38</sup>. Постанова була “доповнена” вказівкою МВС Узбекистану за № 221, яка забороняла виписувати кримських татар з республіки.

У другій половині 1970-х років владні структури СРСР вдалися до нових форм приборкання прагнень кримських татар

домогтися реалізації своїх прав. Серед них – спроба створення в Узбекистані нових адміністративно-територіальних (з ознаками “національних”) районів у місцях компактного мешкання громадян кримськотатарської національності. Показово, що ці райони утворювалися штучно, на загалом не освоєних землях.

Одним з перших у вересні 1978 року був проголошений новоутворений національний кримськотатарський район – Мубарекський у Джизакській області; в квітні 1979 року – Бахористанський у складі Кашка-Дар’їнської області. В пустелі, де знаходилися лише шість невеликих поселень (автохтонний етнос – туркмени), за відсутності розвинутої міської інфраструктури, планувалося організувати постійне місце проживання кримських татар. В рамках реалізації цієї програми у 1979 році в зазначених місцевостях почала виходити кримськотатарська газета “Достлыкь байрагы” (“Прапор дружби”). Розгорнулася широка офіційна пропаганда інформаційних матеріалів про перенаселення Криму, відсутність коштів для переселення, небажання України приймати, а Узбекистану – відпускати вказану категорію населення з метою утримання кримських татар у межах їх насильницького поселення<sup>39</sup>.

Усе це свідчило про те, по-перше, що урядові кола усвідомлювали руйнівну для системи силу руху кримських татар за реалізацію своїх прав і намагалися якомога скоріше його приборкати. По-друге, вони опосередковано вказували, що кримськотатарський рух ставав важливим фактором суспільно-політичного життя СРСР і України, з яким потрібно було рахуватися. Весною 1968 року було започатковано взаємодію національного руху кримських татар і з правозахисним рухом в СРСР, а згодом – і за його межами.

На порядок денний вийшли акції відомих політичних і культурних діячів з Радянського Союзу та інших країн (А. Сахаров, П. Григоренко, А. Некрич, Л. Копелєв, Г. Лауб, О. Галич, Л. Чуковська, П. Тігрід, О. Філін, Г. Бьоль, К. Ед-



зінський, І. Пелікан, К. Америкі та інші), а також виступи політ'язнів, у тому числі українських, в радянських тюрмах і таборах на захист заарештованого лідера кримських татар М. Джемільова та підтримку справедливих вимог кримськотатарського народу. Тому в січні 1974 року Президія Верховної Ради СРСР мусила відмінити ст. 2 Указу Президії Верховної Ради від 27 березня 1956 року та ст. 2 Указу від 28 квітня 1956 року, що забороняли грекам, вірменам, болгарам та кримським татарам повертатися в Крим на колишні місця проживання, звідки вони були вислані<sup>40</sup>.

Зменшення масштабів та інтенсивності петиційних кампаній кримських татар наприкінці 1970-х – на початку 1980-х років збіглося з ширшим залученням міжнародних правозахисних організацій до боротьби за відновлення прав депортованого народу. Питання кримських татар зайняло помітне місце в діяльності Комітету прав людини, асоційованого з Міжнародною лігою прав людини в Нью-Йорку та Міжнародним інститутом людини в Страсбурзі, а також “Групи-73”, асоційованої з Міжнародною організацією прав людини в Парижі, “Міжнародної амністії”, Московської Гельсінської групи та інших. Дієву допомогу кримськотатарському національному рухові надавав Національний центр кримських татар в США і створений при ньому фонд “Крим”. Його фінансовою основою стали добровільні пожертвування Ф. Юртера, І. Алтана, М. Алтана-Вату, А. Григоренка, Йє-Ченга, М. Константінідіса, А. Андропуло, А. Левітіна-Краснова, П. Литвинова, М. Севдіяра та інших осіб<sup>41</sup>.

Друга половина 1980-х років відзначилася найбільшою результативністю кримськотатарського національного руху. З весни 1986 року практично припинилися судові переслідування організаторів боротьби та почалося звільнення раніше засуджених. У грудні 1986 року був достроково звільнений один з лідерів руху – М. Джемільов<sup>42</sup>. Активізувалися мітинги та демонстрації татар безпосередньо в Криму. На основі існуючих ініціативних груп почали ор-

ганізаційно оформлюватися перші політичні організації кримськотатарського народу. Все це готувало реальне підґрунтя для переходу у практичну площину питання про повернення депортованого народу на батьківщину. Тільки за січень – травень 1988 року до Криму переїхало 4183 кримських татар<sup>43</sup>.

У 1989 році новообрана Верховна Рада СРСР та створена на нових засадах союзна Рада Міністрів, а також українські законодавчі органи винесли ряд ухвал стосовно долі кримськотатарського народу. На всесоюзному рівні це були: Декларація Верховної Ради СРСР “Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, підданих насильницькому переселенню, та забезпечення їх прав” (14 листопада 1989 р.), постанова Верховної Ради СРСР “Про висновки і пропозиції з проблем радянських німців та кримськотатарського народу” (28 листопада 1989 р.), висновки та пропозиції Комісії з проблем кримськотатарського народу (листопад 1989 р.), постанови Ради Міністрів СРСР “Про утворення Державної комісії з проблем кримськотатарського народу” (29 січня 1990 р.) та “Про першочергові заходи по вирішенню питань, пов’язаних з поверненням кримських татар в Кримську область” (11 липня 1990 р.), постанова Ради Національностей Верховної Ради СРСР “Про хід здійснення першочергових заходів, пов’язаних з поверненням кримських татар в Кримську область” (1 листопада 1990 р.), ухвалена 7 березня 1991 року постанова Верховної Ради СРСР про відміну законодавчих актів у зв’язку з Декларацією Верховної Ради СРСР від 14 листопада 1989 року “Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, підданих насильницькому переселенню, та забезпечення їх прав”, постанова Кабінету Міністрів СРСР “Про організоване повернення кримських татар в Кримську АРСР та гарантії щодо їх влаштування” (24 липня 1991 р.).

Отже, наприкінці так званої “перебудови” депортований народ добився від комуністичної влади права на повернення

до Криму. Юридичні перешкоди на шляху репатріації були зняті і для кримських татар, і для інших депортованих за національною ознакою. На час набуття чинності Закону України “Про громадянство” (13 листопада 1991 р.) до Криму прибули 146,8 тис. осіб кримськотатарської національності. Для більшості тих, хто на той час ще перебували за межами України, труднощі з набуттям українського громадянства створили певні ускладнення, але не стали гальмом.

Отже, масова репатріація кримськотатарського народу збіглася в часі з суверенізацією України – процесом, який у Криму вирізнявся специфічними щодо всієї держави рисами. Найбільш прикметною серед них було збереження в місцевій владі більш потужних, ніж деінде впливів комуністів і лобістів великодержавницьких російських інтересів. Спільне утворення автономії в Криму на початку 1991 року – напередодні очевидного швидкого розпаду СРСР – небезпідставно оцінюють як захід по формуванню фактора тиску на майбутню незалежну Україну, а також вірогідну спробу взагалі утримати її від самостійницького вибору, як значною мірою продукт московських інтриг, намагання зміцнити в політико-правовому відношенні проросійські сили в Україні, які не бажали змиритися з її незалежністю<sup>44</sup>. Ця ситуація суттєво впливала на характер репатріації і облаштування на батьківщині кримських татар, на взаємини між ними та кримською і всеукраїнською владою.

Крім того, становлення української державності й автономізація Криму відбувалися в умовах гострої економічної кризи, відсутності в бюджетах України та кримської автономії належних коштів на облаштування репатріантів та вирішення їх соціальних проблем. Упродовж усього періоду репатріації кожна нова її хвиля наражалася на ті самі труднощі, що стали хронічними. Насамперед, це гострота соціальних негараздів, яка посилювалася ще й проблемами правової інтеграції репатріантів у всеукраїнський і кримський загал. В результаті уповільнилися темпи репатріації. Так, на час перепису 2001 року в автономії проживали 243,4 тис. кримських татар, при

тому, що в 1988 – 1991 роках на півострів, за даними ГУ МВС України в Криму, прибули 134,6 тис. осіб цієї національності, у 1992 – 1993 роках – 58,6 тисячі<sup>45</sup>.

Вирішення найактуальніших життєвих питань кожного репатріанта могло відбуватися тільки в межах правового поля України. Вхідження у це поле і використання його ресурсів потребувало наявності українського громадянства. Але ті, хто прибули до України після 13 листопада 1991 року, вже не могли скористатися правом “автоматичного” набуття українського громадянства. Набрали чинності процедури, що упроваджувалися відповідним українським законом та законами країн вибуття репатріантів. В одних випадках (Таджикистан, Киргизстан) втрата громадянства особою, яка набула громадянство іншої держави, відбувалася без якихось ускладнень. Але в більшості випадків передбачалася доволі складна процедура виходу із громадянства, без дотримання якої неможливо було здобути громадянство України. В Узбекистані, наприклад, встановлювався високий митний збір за оформлення відповідних документів. В Україні ж заяви про набуття українського громадянства не розглядалися без довідки про вихід із громадянства країни виїзду. В результаті частина репатріантів опинилися в стані осіб без громадянства, але більшість з них (на 1998 рік таких було понад 82 тис. осіб, у т.ч. понад 62 тис. з Узбекистану) виявилися в Україні іноземцями<sup>46</sup>.

Таким чином, упродовж кількох років у Криму перебувала й постійно збільшувалася група людей, об’єднаних узами етнічної солідарності, з широким корпусом моральних, політичних, соціальних, культурних потреб, з високими соціальними очікуваннями і невизначеністю їхнього правового статусу. При цьому відсутність у значної частини репатріантів українського громадянства не тільки не давала їм можливості скористатися своїми громадянськими правами, але й увільняла від виконання конституційних обов’язків<sup>47</sup>. Цим провокувалася небезпека психологічної геттоїзації кримських татар і протиставлення ними себе більшості населення, а цієї

більшості – кримським татарам, формувалася сприятлива для визрівання конфліктних настроїв ситуація. Тим часом перебіг подій, пов'язаних з поверненням і облаштуванням кримських татар, підтвержував передбачення, що основними рисами репатріантів будуть високий рівень національної свідомості, міцна історична пам'ять з елементами образи за завдану несправедливість; використання досвіду політичної боротьби, набутого під час руху за відновлення історичної справедливості щодо себе<sup>48</sup>.

Неможливість упродовж тривалого часу отримати українське громадянство для багатьох тягнула за собою проблему прописки, а отже – і проблему працевлаштування, користування соціальною і культурною сферами. Моніторинг процесу адаптації репатріантів до нових реалій виявив, що для проживання їм пропонувалися найнезручніші земельні ділянки, найгірше облаштовані райони. Наслідком цього стало зростання соціальної конкуренції між самими репатріантами, між ними та іншим населенням<sup>49</sup>. А конкуренція за соціальні ресурси, як відомо, є найсприятливішим для виникнення конфліктів середовищем.

Украї гострою стала для кримських татар житлова проблема. Частина тих, хто продали свої помешкання в країнах вибуття, встигли розпочати зведення житла в Криму. Та через знецінення заощаджень завершити будівництво багато з них не спромоглися. Внаслідок розпаду радянської фінансової системи та стагнації й кризи, що охопили Україну, інші новоприбулі взагалі опинилися без необхідних коштів, будівництво житла для них розтягувалося на роки<sup>50</sup>.

Низькі рівень і якість життя, безробіття, пригнічений настрій серед кримських татар спричиняли зростання в їхньому середовищі кількості тяжкохворих та інвалідів. Такі були виявлені у кожній четвертій родині. Кримські татари стали основною “групою ризику” з низки особливо небезпечних захворювань.

Серед них у три рази частіше, ніж у середньому по автономії, виявляють захворювання периферійної нервової

та кістково-м'язової систем, у півтора рази – онкологічні захворювання<sup>51</sup>.

З серйозними соціальними проблемами в процесі повернення в Україну зіштовхнулися й репатріанти інших національностей – греки, болгари, вірмени, німці. Організації останніх, які опікувалися проблемами репатріації, почали утворюватися ще за років перебудови. Серед питань, які ці організації ставили перед всесоюзною владою, а згодом і перед владою суверенної України, чільне місце відводилося ресурсним (економічним). Висловлена першим Президентом України Л. Кравчуком готовність надати можливості для повернення в Україну депортованих німців і створити умови для їхнього облаштування стимулювала їхні очікування соціально-економічного характеру.

1992 року Указом Президента України при Державному комітеті у справах національностей був організований спеціальний Україно-Німецький фонд. Із його утворенням німецька національна меншина, як свідчать тогочасні коментарі її лідерів, сподівалася насамперед на вирішення матеріальних проблем – затвердження програм повернення, визначення місць компактного проживання німців, фінансування їх облаштування та фахової підготовки і перепідготовки (в Україні та за кордоном), надання фінансової допомоги переселенцям для будівництва, придбання житлових будинків, необхідного майна.

Крім того, з функціонуванням Фонду пов'язувалися надії на створення і розвиток поруч з культурними і навчальними закладами установ і організацій сільськогосподарських, промислових, комерційних, з питань здійснення зовнішньоекономічної діяльності тощо<sup>52</sup>.

На червень 1992 року з міськ- та райвиконкомом Криму було узгоджено повернення 8 125 вірмен; упродовж 1992 – 2000 років, за прогнозами, їх мало прибути 17 200 осіб. Відповідні цифри щодо болгар становили 8 771 та 16 950, греків – 6 863 та 20 000, німців – 21 981 та 15 000<sup>53</sup>. Однак реальна кількість репатріантів цих чотирьох національностей, які

поселилися в Криму, виявилася в багато разів меншою – близько 4 тис. осіб на початок 2004 року. Така їх відносно невелика чисельність та переважно міське й дисперсне розселення спрощує соціальну адаптацію цієї частини в минулому депортованих за національною ознакою, порівняно з кримськими татарами.

Однак не тільки й не стільки велика кількість останніх є їх найбільш відмітною ознакою й чинником складності соціально-адаптаційних процесів в їхньому середовищі і в українському суспільстві щодо них. Головне – що кримські татари повертаються на землю свого етнічного походження з усвідомленням права на відновлення справедливості і самореалізацію на батьківщині саме як народу, а не групи самодостатніх осіб. Це усвідомлення для лідерів, активу й загалу кримських татар є одним з визначальних рушіїв мобілізації спільноти до дій з формування соціально-економічних, політичних, морально-психологічних та інших ресурсів і можливостей, необхідних для збереження й розвитку власної релігійної, мовної та іншої культурно-цивілізаційної самобутності в середовищі, де домінують іноетнічне населення й іноетнічні цінності та пріоритети.

---

1. Ці дані були введені в науковий та публічний обіг публікацією листувань компартійних і державних чільників СРСР, директив органів влади та оперативних документів спецслужб: *Бугай Н.Ф.* Йосиф Сталин – Лаврентію Беріи: “Их надо депортировать”: Документы, факты, комментарии. – М.: Дружба народов, 1992; *Он же.* Л. Берия – И. Сталину: “Согласно Вашему указанию...”.- “АИРО XX”, 1995; *Він же:* Депортація населення України (30 – 50-ті роки) // УІЖ. – 1990. – № 11. – С. 20–25; *Он же:* Депортація народів Крима: Документи, факти, коментарії. – М.: ИНСАН, 2002; *Земсков В.Н.* Заключение, спецпоселенцы, ссыльные и высланные // История СССР. – 1991. – № 5; *Он же:* Спецпоселенцы (по документам НКВД – МВД СССР) // Социологические исследования. – 1990. – № 11 та ін.

2. Див.: *Чубаров Р.* Передмова // Кримські студії: Інформаційний бюлетень. Спеціальний випуск: Кримські татари в “Хроніке тежущих событий”. – 2000. – №5 – 6. – С. VI-VII.

3. *Бекірова Г.* Кримськотатарський національний рух в 50 – 60-ті роки: становлення, перші перемоги і зневіра // Кримські студії. – 2001. – № 5 – 6. – С. 69.

4. Секретарь ЦК КПУ А. Кириченко – Секретарю ЦК КПСС товарищу Хрущову Н.С. (1954 р.) // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 3614. – Арк. 7.

5. *Бугай Н.Ф.* Депортация народов Крыма: Документы, факты, комментарии. – М., 2002. – С.24.

6. Див. про це: *Галенко О.* Проблеми дослідження депортацій народів Криму у роки Другої світової війни // Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 2003. – Вип. 23. – С. 97–110.

7. Див. у: *Зінченко Ю.* Кримські татари: історичний нарис. – К., 1998. – С. 135-136.

8. Про кримськотатарський та інші етнополітичні аспекти II світової війни на території Криму детальніше див.: Крим в етнополітичному вимірі. – К.: Світогляд, 2005. – С. 229–311; *Бекірова Г.Т.* Крим у період Великої вітчизняної війни (1941 – 1945) // Кримські студії. – 2005. – №1 – 2. – С. 78–111.

9. Див.: *Сайфулаєв І.* Виселення кримськотатарського народу на підставі огульних звинувачень // Кримськотатарське питання. – Сімферополь, 1999. – Ч.6 (10). – С. 43–51; *Зінченко Ю.* Вказ. праця. – С. 91.

10. Див.: *Возгрін В.* Депортация // Кримськотатарське питання. – Сімферополь, 1999. – Ч. 4(8). – С. 55–59.

11. *Мустафаєв Х.Д.* Возмещение морального и материального ущерба, нанесённого крымскотатарскому народу в ходе депортации: принципы и подходы // Кримські татари: історія і сучасність. – К., 1995. – С. 54–55.

12. Ю. Зінченко називає цифру 1 115 перейменованих населених пунктів. (Див.: *Зінченко Ю.* Кримські татари: Історичний нарис. – К., 1998. – С. 110). В. Гарагуля називає 1 399 населених пунктів, яким були дані нові назви, але 89 з них раніше назв не мали (*Гарагуля В.К.* Возвращение населенным пунктам Крыма их исторических названий // Кримські татари: історія і сучасність. (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу). Матеріали міжнародної наукової конференції, Київ, 13 – 14 травня 1994 р.). – К., 1995. – С. 198–199). Ю. Зінченко наводить цифру 900 перейменованих кримськотатарських населених пунктів. За даними, наведеними В. Гарагулею, їх має бути 1 155 (якщо брати



до уваги зміну не лише кримськотатарських, й інших етнічних назв поселень – російських (53), єврейських (58), німецьких (32), грецьких (26), вірменських і болгарських (по 2), черкеських і чеських (по 1) та пойменування 89 поселень, які до того не мали назв.

13. *Максименко М.М.* Переселення в Крим сільського населення з інших районів СРСР (1944 – 1960 рр.) // Український історичний журнал. – 1990. – №1. – С. 53–58; Інформаційний бюлетень України у справах національностей, міграції та культів. –1995. – №21(червень). – С. 46–47.

14. *Бекірова Г.* Крымскотатарская проблема в СССР (1944 – 1991) // Кримські студії. Спеціальний випуск. 2004. № 1 – 2. – С. 33.

15. Див.: *Чубаров Р.* Передмова // Кримські студії: Інформаційний бюлетень. Спеціальний випуск: Кримські татари в “Хроніке текущих событий”. – 2000. – №5 – 6. – С.VIII.

16. Детальніше див. у *Бекірова Г.* Крымскотатарская проблема в СССР (1944 – 1991)... – С. 45 – 49.

17. *Бугай Н.Ф.* Указ.соч. – С.194.

18. Там же. – С.193.

19. *Бекірова Г.* Кримськотатарський національний рух... – С. 71.

20. Див. у *Бекірова Г.* Крымскотатарская проблема в СССР (1944 – 1991)... – С. 49–59.

21. *Алексеева Л.М.* Крымскотатарские движения за возвращение в Крым // Кримські студії. – 2000. – №5/6. – С.5.

22. Кримські татари. 1944 – 1994.: Статті. Документи. Свідчення очевидців. – К.: Рідний край, 1995. – С.56–59.

23. Див.у: *Бугай Н.Ф.* Указ. соч. – С. 192–193.

24. Кримські татари. 1944 – 1994. – С. 20.

25. *Бажан О., Данилюк Ю.* XX з’їзд КПРС в долі кримських татар // Початок десталінізації в Україні (до 40-річчя закритої доповіді М. Хрущова на XX з’їзді КПРС). – К., 1997. – С.122–123.

26. Там само.

27. Кримські татари. 1944 – 1994. – С. 22

28. *Бажан О., Данилюк Ю.* Назв. праця. – С. 123–124.

29. *Алексеева Л.* История инакомыслия в СССР. Новейший период. – Вильнюс – Москва, 1992. – С. 95.

30. *Губогло М., Червонная С.* Крымскотатарское национальное движение. Т.1. История. Проблемы. Перспективы. – М., 1992. – С. 184–185.

31. *Алексеева Л.* Крымскотатарское движение за возвращение на родину // Кримські студії. – 2000. – №5 – 6. – С. 6–7.

32. Там же. – С. 7.
33. Кримські татари. – С. 34.
34. *Алексеева Л.* Назв.соч. – С. 7–9.
35. *Паин Э.А.* Возвращение (о репатриации депортированных народов) // Социологические исследования. – 1990. – №12. – С. 60.
36. ЦДАГО України. Ф.І. – Оп. 25. – Спр. 702. – Арк. 2, 3, 5, 9; Спр. 891. – Арк. 29, 31.
37. Кримські татари. – С. 45–46.
38. *Губогло М., Червонная С.* Назв. праця. – С. 125.
39. Там само. – С. 122.
40. Кримські татари. – С. 59.
41. Там само. – С.56–57.
42. *Губогло М., Червонная С.* Указ. соч. – С. 131.
43. Там само. – С. 153.
44. *Чубаров Р., Тищенко Ю.* Кримська автономія. Витоки і перші роки становлення на новому етапі. (1991 – 1992) // <http://www.cidct.org.ua/uk.studii/2-3/5.html>
45. *Тищенко Ю.* Народження Кримської автономії: як це сталося одинадцять років тому // Кримські студії. – 2001. – № 5 – 6 (11–12). – С.29.
46. *Прибыткова И.М.* Правовые и гуманитарные проблемы реинтеграции ранее депортированных в Крыму: Аналитический доклад. – К.: Компания ВАИТЭ, 1999. – С.17–19.
47. Втім, чимало кримських татар, не будучи українськими громадянами, все ж були мобілізовані на військову службу.
48. Див.: *Майборода О.М.* Про підходи до розв'язання національного питання в Україні за умов багатопартійності // Україна ХХ ст.: Проблеми національного відродження. – К., 1993. – С. 147.
49. *Прибыткова И.М.* Указ.соч. – С.62.
50. Там само. – С.77–81.
51. Там само. – С.96–97; Тези доповіді Голови Держкомнаціміграції України Г.Г. Москаля на засіданні Ради представників кримсько-татарського народу при Президентові України (м. Сімферополь, 1 листопада 2002 р.) // Вісник Держкомнаціміграції України. – 2002. – № 4. – С. 74.
52. До чого прагнуть німці України? // Політика і час. – 1992. – №6. – С. 62.
53. Депортовані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці. Збірник документів Автономної Республіки Крим (1989 –1999). – К., 1999. – С. 145.

## **ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ СУЧАСНОЇ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОЇ ПРОБЛЕМИ**

Серед етнонаціональних проблем України кримськотатарська залишається найгострішою – і за масштабністю, і за активністю суб'єкта, якого вона безпосередньо стосується. Від останніх років існування СРСР до нинішніх днів ця проблема була предметом постійної уваги з боку суспільствознавців. Особливо активно вона обговорювалася і продовжує обговорюватися на публіцистичному рівні – в органах масової інформації журналістами, політиками, громадськими діячами. Тут розглянемо лише суто наукові праці за темою, що належать політологам та історикам колишнього радянського, а нині пострадянського простору. Подібне завдання досі ставили перед собою небагато українських дослідників. В їх числі О. Рафальський, М. Панчук та В. Котигоренко<sup>1</sup>. Аналіз джерел та літератури щодо окремих аспектів проблеми кримських депортацій та повернення й соціальної адаптації репатріантів здійснили О. Бойцова, В. Войналович, О. Галенко, О. Калакура, Є. Латишева, О. Ляшенко, Н. Макаренко, М. Кирюшко, Ю. Поліщук, Р. Хаялі<sup>2</sup>.

Об'єктом уваги історіографічної книги О. Рафальського є переважно праці, які стосуються депортації та її безпосередніх наслідків для репресованого народу, а також деяких сюжетів боротьби кримських татар за повернення на історичну батьківщину і спротиву, що чинила цій боротьбі радянська система. Відповідними сюжетами автор обмежив і коло авторів, чий праці були піддані історіографічному аналізу.

Тим часом кримськотатарська проблема як така за своїми витоками, перебігом подій, за формами і методами її вирішення являє особливий суспільно-історичний сюжет, дослідження якого здійснюється на основі багатостороннього підходу, з позиції політематичності. Виокремлення основних

тем, в річищі яких здійснюються історичні та політологічні дослідження проблем, що їх нині доводиться розв'язувати кримським татарам і Українській державі та всьому українському поліетнічному соціумові, здійснено в статті В. Котигоренка та М. Панчука.

М. Панчук є автором ґрунтовної журнальної статті в “Історичному журналі”<sup>3</sup>, а також опублікованих ним спільно з О. Рафальським Розділу 1 колективної монографії “Крим в етнополітичному вимірі” (К.: Світогляд, 2005. – С.13 – 56) та статті в “Кримських студіях”<sup>4</sup>. В цих публікаціях джерела та література з кримськотатарської проблеми проаналізовані як складова історіографії етнополітичного розвитку Криму упродовж кінця ХІХ – початку ХХІ століття. Особлива цінність історіографічних розвідок М. Панчука полягає в дослідженні теми в контексті загальних тенденцій історіографічного процесу на вітчизняних теренах, а також в обґрунтуванні автором необхідності і шляхів подолання негативних стереотипів в науковому осмисленні та суспільних оцінках ролі кримськотатарської спільноти в давній і сучасній історії України – стереотипів, нав'язаних науковій громаді й широкому суспільному загалу спершу на догоду імперським амбіціям царської Росії, а згодом – російськоцентричним концепціям радянсько-комуністичної політики та ідеологізованої історіографії.

Відомо, що до кінця 1980-х років кримськотатарська проблема в СРСР всіляко замовчувалася. Наслідком була практично повна необізнаність населення Криму і всієї України як про суть цієї проблеми, так і про самих кримських татар, про їхню історію, культуру, традиції, психологію, моральні цінності. Ще й зараз доводиться констатувати, що ця необізнаність досі властива значній частині суспільства. Разом з тим, завдяки науковцям, засобам масової інформації та ініціативним діям кримськотатарської еліти рівень усвідомлення суспільством актуальності і складності проблеми суттєво виріс. Певну роль у цьому відіграли наукові публікації, конференції, громадські обговорення.

Поповнилася джерельна база вивчення кримськотатарської проблеми. Зусиллями фахівців підготовлено збірники документів, які дають уявлення про основні віхи трагічного шляху кримських татар від часів депортації до надання їм права на повернення до Криму, а також про особливості їхнього облаштування на батьківщині<sup>5</sup>. Крім того, документальні джерела стали постійною рубрикою періодичних видань, таких як “Кримські студії” – інформаційний бюлетень Центру інформації та документації кримських татар, а також “Кримськотатарське питання” – журнал Кримського центру незалежних політичних дослідників і журналістів та Асоціації вільних журналістів Криму. У другому з названих періодичних видань домінують документи про сьогоденні проблеми кримських татар, у першому – переважають документи з історії народу та його національного руху, політики щодо нього з боку КПРС<sup>6</sup>. Про підступні методи розправи над активістами кримськотатарського руху в часи комуністичного правління дає уявлення збірник документів про судове переслідування лідера цього руху М. Джемільова у 1983 – 1984 роках<sup>7</sup>. У передмові до збірника Н. Беліцер зазначала: “... сьогодні стає ясным, що масовий характер, високий ступінь організованості і принципово ненасильницький характер боротьби кримськотатарського народу за свої права зробив її унікальним феноменом радянської і пострадянської епохи, який все ще очікує на всебічне вивчення і осмислення”<sup>8</sup>.

Складовою сучасної проблеми кримських татар є репатріація та облаштування цього народу на його історичній батьківщині. А одна з її особливостей полягає в тому, що поведінка усіх причетних до неї етнополітичних суб’єктів значною мірою зумовлена їхнім сприйняттям історії відносин кримських татар із слов’янським населенням. Це актуалізує увагу до долі кримськотатарського народу від часів його етногенезу.

Інтерес до кримськотатарської історії значною мірою стимулюється передруком історіографічної спадщини минулого<sup>9</sup>. Його засвідчила, зокрема, міжнародна конференція,

присвячена 50-річчю депортації кримських татар<sup>10</sup>, що проходила у травні 1994 року у Києві. Витоки кримськотатарської проблеми в ряді виступів пов'язувалися з особливостями геополітичного розташування Криму, з його геостратегічним значенням, але в той же час – з його ресурсними обмеженнями, що зробило автохтонне кримськотатарське населення заручником боротьби між різними імперіями, зокрема тієї боротьби, що велася між Туреччиною та Росією у XIV – XVII століттях. У XVIII ст. була започаткована політика витіснення кримських татар з Криму і заселення його росіянами<sup>11</sup>.

У зв'язку з процесом інтеграції репатрійованих кримських татар в українське суспільство набуло актуальності не лише ознайомлення населення з походженням, основними віхами історії, культурою цього народу, що було зроблено через довідникові публікації<sup>12</sup>, а й висвітлення його історичних, генетичних та культурних зв'язків з українським етносом. Тим більше, що “адекватна оцінка місця і ролі татарського етносу відповідно до характеру та змісту історичного процесу на рівні сучасних наукових знань досі не стала загальноприйнятною”, що висуває на порядок денний вивчення взаємовпливів українців і кримських татар, зокрема у мовній, культурній, конфесійній сферах, в обміні генофондом<sup>13</sup>.

Згадана наукова конференція 1994 року засвідчила наявність у сучасній українській історичній науці потенціалу для розвитку усіх названих напрямів. Зокрема, обґрунтовується точка зору про певне генетичне перемішування між кримськими татарами й українцями через інститути невольництва та релігійного ренегатства. Були зроблені спроби простежити демографічний рух етнічних українців у Криму. Українська наука підтвердила також важливість для теми участі кримських татар на боці українців у їхній визвольній війні проти Речі Посполитої в 1648 – 1654 роках<sup>14</sup>.

Порушене саме під час репатріації кримських татар питання неминучості боротьби цивілізацій привернуло увагу до історії ісламу, який є національною релігією цього народу. Запропоновано періодизацію історичних контактів між му-

сульманами — кримськими татарами та православними — українцями на українських теренах, а саме: виокремлено етапи ознайомлювальний, військово-колонізаційний, етап етнічного самовизначення та етап світоглядного самовизначення.

Дослідження історії ісламу в Україні дало змогу дійти важливого з точки зору стратегії взаємодії між обома народами висновку, що “за століття статус ісламу в Україні зазнав певної еволюції: з релігії нападників він перетворився на систему переконань та спосіб життя громадян України, які живуть і працюють тут вже не одне покоління”<sup>15</sup>. Роль ісламського чинника в етнозбереженні та процесах соціальної адаптації кримських татар в умовах депортації і повернення на батьківщину та облаштування тут досліджують М. Кирюшко, а також О. Бойцова, В. Григорьянц<sup>16</sup>.

Для кримськотатарських дослідників актуальними залишалися питання історії національної мови і літератури, їх зв'язків з мовою і літературою українців<sup>17</sup>.

Спільність інтересів українців і кримських татар у протистоянні комуністичному режимові привернула увагу до теми традицій політичної співпраці, зокрема в часи революційних змагань.

За висновками дослідників, ставлення українців до національно-політичних прав кримськотатарського народу було співчутливим і доброзичливим, наслідком чого стала підтримка останніми української державності. Понад те, з'ясовані також факти практичного співробітництва між українським і кримськотатарським національними рухами у другій половині 1917 — на початку 1918 років, зокрема, в процесі утворення і недовготривалого функціонування 1-го Курултаю. Обидва рухи були однаково опозиційними щодо більшовиків, але вони не зуміли поєднати національне із соціальним, що і зумовило їхню поразку. Для кримських татар це означало або безнадійну боротьбу, або еміграцію, або пристосування до тоталітарного режиму “з неминучою перспективою загибелі”<sup>18</sup>.

Велику кількість тем з історії Криму було порушено на конференції, присвяченій міжконфесійним та міжетнічним відносинам на півострові<sup>19</sup>.

В сучасній українській історіографії і політології спробу монографічного узагальнення історії кримськотатарського народу зробили Ю. Зінченко, а також група кримських дослідників. Монографія Ю. Зінченка являє собою нарис, що дає загальне уявлення про походження кримських татар, про основні віхи їхньої історії протягом середньовіччя, перебування у складі Російської імперії та СРСР<sup>20</sup>. Колективна праця кримських авторів обмежує історичний нарис періодом від початку революційних подій 1917 року<sup>21</sup>. Широке предметне коло цієї публікації, присвяченої не лише кримським татарам, а й іншим депортованим з Криму етносам, вплинуло на обсяг матеріалу власне про кримських татар.

Сучасна кримськотатарська проблема веде своє походження від здійсненої щодо нього історичної несправедливості — злочину, а саме — депортації, проведеної 18 — 20 травня 1944 року. При цьому з поля зору дослідників не випали і події, що передували депортації, зокрема ті, у яких знайшла свій відбиток національна політика більшовиків, а також ситуація в Криму під час нацистської окупації. Саме складний вузол, у який зав'язалися ці події було покладено в основу міфу про масову співпрацю кримських татар з нацистською владою. Цей міф влада використала для ідеологічного виправдання депортації.

Незаперечним постає у дослідженнях факт колоніальної політики, що її продовжував після падіння Російської імперії більшовицький уряд. Методами цієї політики були організація переселення до Криму населення з Росії, репресії проти політичних діячів, інтелігенції, заможних селян з-серед кримських татар, переслідування мусульманського духовенства, руйнування мечетей<sup>22</sup>. У статті Л. Вахатової, зокрема, наводяться численні факти політичного і правового переслідування у 1920 — 1930-ті роки кримських



татар, віднесених до соціально неблагонадійних груп – найчастіше безпідставно навіть за радянськими критеріями. Поширеною формою переслідування було позбавлення осіб кримськотатарської національності виборчих прав, що тягнуло за собою вимушене безробіття, злидні і соціальні поневіряння<sup>23</sup>.

Дискусійним залишається питання про наслідки політики коренізації у Криму. На думку авторів згаданої колективної монографії, адміністративно-силовий метод коренізації, розстановка кадрів за національною ознакою “посилювали прояви шовінізму і націоналізму як серед кримських татар, так і серед росіян та українців, зростання національної самосвідомості, що загрожувало прагненням до надмірної самостійності”. За цією версією, саме явище “місцевого націоналізму” викликало згортання коренізації. Однак навіть автори цієї небезсумнівної концепції щодо причин згортання коренізації не заперечують, що на кінець передвоєнного періоду можливості етнічних меншин Криму в частині задоволення їх етнокультурних потреб дедалі більше обмежувалися, а багато в чому – втрачалися<sup>24</sup>.

Уточнення чинників і пов’язаної з політикою режиму специфіки етнонаціонального розвитку кримських татар у довоєнний період є особливо важливим для розуміння поведінки осіб з їх середовища в роки нацистської окупації. Зрозуміло, що відповіддю на сталінську національну політику не могла не бути співпраця частини кримських татар з окупантами. Це явище спостерігалось в усіх окупованих німцями країнах і “тема воєнного колабораціонізму дуже болісна для всіх, зокрема для кримських татар, яких звинувачували у зраді, стверджуючи, що деякі татарські підрозділи були на боці німців. Але можна звинувачувати в цьому й представників інших народів”<sup>25</sup>. Про витоки міфу про “зрадництво” кримських татар і про його авторів – невдалих організаторів радянського партизанського руху у Криму йдеться, зокрема, у статті останнього голови Раднаркому КрАРСР І. Сейфулаєва, що містить також відомості

про участь кримських татар у партизанському русі і про репресії, яких вони зазнавали через це від окупантів<sup>26</sup>. Подібні відомості містяться також у працях інших авторів.

З'ясовано, що у спотворенні колективного образу кримських татар зловісну роль відіграло повідомлення тодішнього наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії від 10 травня 1944 року. Саме воно було покладено в основу обґрунтування сталінського наміру “очистити” Крим від кримських татар<sup>27</sup>.

Історіографія процесу депортації кримських татар дає доволі повну картину проведення цієї акції. Завдання українських дослідників щодо її висвітлення полегшується наявністю праць російських фахівців, які мають безпосередній доступ до архівних матеріалів. Деякі з цих праць були опубліковані в українських виданнях<sup>28</sup>.

Українськими істориками депортація розглядається як один з етапів здійснення шовіністичної політики геноциду щодо кримських татар, як цілеспрямована детатаризація Криму<sup>29</sup>. Аналізом архівних документів, свідчень очевидців встановлено термін здійснення депортації (18 – 20 травня 1944 року), приблизну кількість депортованих кримських татар (понад 183 тис. осіб), місця їх розселення, відтворено картини моральних і фізичних знущань над беззахисним населенням, поневірянь, що їх зазнали кримські татари під час слідування до місць спецпоселень та облаштування в них. З'ясовано розмір матеріальних, майнових втрат, що зазнали кримські татари внаслідок позбавлення їх землі та майна<sup>30</sup>.

Інша тема, без розроблення якої важко зрозуміти нинішню позицію кримських татар та їхніх керівних організацій – це витоки й розвиток кримськотатарського національного руху за право повернутися на історичну батьківщину. Адже саме в цьому річищі сформувалися ті організації, які представляють нині кримський народ, і їх керівники – сьогоднішні лідери народу. Безумовно, найбільший інтерес становлять публікації самих чільників кримськотатарського національного руху, зокрема – голови Меджлісу кримських татар М. Джемільова

та його заступника Р. Чубарова<sup>31</sup>. Цінним для вивчення цієї сторони кримськотатарської політичної історії став передрук Центром інформації і документації кримських татар статті відомої російської правозахисниці Л. Алексєєвої<sup>32</sup>.

Першими на рубежі 1980-х – 1990-х років відреагували на зміни у політиці влади щодо депортованих сталінським режимом за національною ознакою і видрукували свої праці, підготовлені на концептуально відмінній від попередніх часів основі, з російської сторони – В. Возгрін, М. Губогло та С. Червонная, з української – І. Прибиткова, С. Макеєв, В. Небоженко, О. Бажан<sup>33</sup>. Темі кримськотатарського національного руху присвячені також публікації дослідників кримських татар (Г. Бекірова)<sup>34</sup>.

Хоча вітчизняна політико-історична наука, на відміну від російської<sup>35</sup>, поки що не представила узагальнюючої праці з історії національного руху кримських татар, тим не менше, в Україні вийшли друком наукові розвідки, які дають достатнє уявлення про початок самого руху, його етапи, характер, методи і форми діяльності, про позицію комуністичного режиму і застосовані ним способи придушення руху. Заторкнуті такі питання, як відображення руху у його документах, зокрема у петиціях, що подавалися до вищих органів влади СРСР, роль у русі кримськотатарської діаспори в США та створеного нею національного центру кримських татар, відомого також як Кримська фундація, що доклав вагомих зусиль для привернення уваги міжнародної громадськості до проблеми депортованого народу<sup>36</sup>. Суттєво сприяє розумінню характеру кримськотатарського руху дослідження процесів становлення його ідеології, морально-етичних принципів, писаних і неписаних правил і норм, які допомогли народу вистояти у протистоянні з радянською системою, у т.ч. з її підступним наміром створити штучну кримськотатарську автономію з центром у Мубареку (Узбекистан)<sup>37</sup>.

Ряд питань залишаються дискусійними. Так, Л. Алексєєва вважає початком руху другу половину 1950-х років (тобто

період “хрущовської відлиги” після XX з’їзду КПРС)<sup>38</sup>. О. Бажан відносить цей початок до другої половини 1940-х років, коли національний рух проявлявся в зусиллях народу зберегти свою ідентичність, у протестах проти пригноблюючого режиму спецпоселень<sup>39</sup>. На перші обдумані політичні протести кримських татар, які проявлялися з кінця 1940-х років у формі індивідуальних виступів, таємного розклеювання листівок, втеч із спецпоселень, звертає увагу Г. Бекірова<sup>40</sup>.

Перу останньої належить також виконане з залученням невідомих більшості дослідників джерел ґрунтовне дослідження “Кримськотатарська проблема в СРСР (1944 – 1991)”<sup>41</sup>. В ньому, зокрема, йдеться про утворення кримськими татарами своїх політичних організацій – насамперед Організації кримськотатарського національного руху, а також Національного руху кримських татар.

Ця частина національної кримськотатарської історії чекає подальшого спеціального вивчення, у тому числі в частині еволюції програмових засад і політичної практики та взаємовідносин названих, а також інших об’єднань. Тим більше, що бачення історії кримськотатарського національного руху його учасниками суттєво різняться і часом є дуже суб’єктивним<sup>42</sup>. Такий суб’єктивізм виявляється як в не завжди вмотивованих оціночних судженнях учасників стосовно одне одного, так і в небажанні навіть згадувати конкурентні або паралельні ініціативи й утворення усередині кримськотатарського загалу.

Важливо також ґрунтовніше дослідити внесок світової громадськості в підтримку кримських татар, їх відносини з українським національним рухом.

Ключовою темою дослідження кримськотатарської проблеми є аналіз процесу повернення депортованого в минулому народу на історичну батьківщину та його облаштування.

На складність, багатоаспектність цього процесу, на основні перешкоди на його шляху українські дослідники

звернули увагу вже на першому етапі стихійного повернення кримських татар до Криму<sup>43</sup>.

На проведеній у 1994 році науковій конференції з проблем етнічних меншин Східної та Центральної Європи було виокремлено головні питання, що супроводжують процес облаштування кримських татар. Насамперед це проблеми соціальної адаптації, культурного відродження та забезпечення громадянських прав кримських татар, таких як право на національне самовизначення, визнання Меджлісу єдиним легітимним представницьким органом кримських татар, проходження кримськотатарськими юнаками військової служби на території півострова, участь представників народу в органах влади<sup>44</sup>. На ряд питань кримськотатарської проблеми звернув увагу у своїй доповіді на конференції академік НАН України, директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України (тоді установа носила назву Інститут політології і національних відносин) І. Курас. Це, зокрема, поглиблення історіографічного вивчення самої проблеми, у т.ч. створення фундаментальної історії кримських татар, документальне відтворення депортації та її наслідків, з'ясування балансу інтересів політичних сил Криму та України в цілому. І. Курас заакцентував також проблеми відродження українського етносу в Криму та розвитку міжконфесійних відносин на півострові, залучення потенціалу української і кримськотатарської діаспори, державних і громадських організацій в інтересах репатріантів і всього кримського населення<sup>45</sup>. Бачення І.Ф. Курасом комплексу проблем соціальної адаптації кримськотатарських репатріантів найповніше представлено в двох його книгах: “Етнополітика: історія і сучасність” та “Етнополітологія: перші кроки становлення”. Ці праці містять результати не тільки дослідницького пошуку, а й відбивають досвід практичної участі в розв'язанні кримськотатарської проблеми науковця, який працював віце-прем'єр-міністром Уряду України з питань гуманітарної політики у 1994 – 1997 роках<sup>46</sup>.

Грунтовний аналіз основних складових проблеми облаштування репатрійованих кримських татар – капітального і житлового будівництва, забезпечення зайнятості кримських татар, соціального захисту їх найбіднішого прошарку, відтворення і збереження національного, культурного середовища автохтонного етносу міститься в статті Р. Ільєсова. Автор запропонував конкретні кроки, які, на його думку, мають бути першочерговими, а саме: законодавче відновлення прав депортованих та полегшення для них процедури прописки<sup>47</sup>.

Процес репатріації та облаштування кримських татар став предметом двох монографічних досліджень. Одне з них – вже згадувана колективна праця “Крымские репатрианты”. Якщо перша частина цього дослідження являє собою нарис етнополітичної історії Криму, то дві інші (це – три чверті обсягу книги) присвячені проблемам повернення та облаштування репатріантів, у т.ч. кримських татар, а також етносоціальним процесам у їхньому середовищі. Друга монографія<sup>48</sup> написана в жанрі хроніки повернення та облаштування. Обраний авторами підхід зумовив і структуру роботи – послідовний переказ процесу репатріації та дії усіх етносоціальних та політичних суб’єктів, які були до нього причетні. Книга написана в об’єктивістському стилі, відображає позиції різних зацікавлених сторін. За масивом зібраного матеріалу (це офіційні документи, заяви, публікації преси), покладеного в основу роботи, монографію можна вважати своєрідним літописом процесу повернення і облаштування кримських татар, тих конфліктних ситуацій, що виникали при вирішенні різноманітних питань політико-правового, фінансово-економічного, етнокультурного та етноконфесійного характеру. Вельми слушним є висновок авторів, що проблема кримських татар не повинна зводитися до її соціально-економічної сторони, що всі інші аспекти – культурні, мовні, релігійні, політичні, правові є однаково важливими, що політика та економіка є неподільними явищами<sup>49</sup>.

Зміст та хід розв'язання кримськотатарської проблеми відображено також у працях, М. Панчука та О. Калакури<sup>50</sup>, Б. Парахонського<sup>51</sup>, П. Хрієнка<sup>52</sup>, В. Зіничча<sup>53</sup>, а також в монографії В. Котигоренка, який дослідив конфліктогенні аспекти цієї проблеми<sup>54</sup>.

Її науковому осмисленню значно посприяли проведені Українським незалежним центром політичних досліджень конференція (листопад 1998 року) з проблем політичної та соціальної інтеграції кримських татар в українське суспільство<sup>55</sup> і чотири “круглі столи”, присвячені різним аспектам адаптації кримських татар та забезпечення їхніх прав<sup>56</sup>. Участь в їх роботі разом з науковцями також політиків, працівників державних установ, представників громадських організацій дала змогу оцінити перспективи і форми поєднання теоретичних дослідницьких підходів з потребами політичної і державної практики. Кримськотатарська проблема була також предметом обговорень у Верховній Раді України та у Раді Європи, які відбулися в один день – 5 квітня 2000 року.<sup>57</sup>

Історичні, соціально-економічні, культурно-освітні, релігійні та інші аспекти кримськотатарської проблеми, з питаннями повернення на батьківщину та соціальної адаптації репатріантів включно, стали предметом плідної дискусії, яку організували і провели Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України та Державний комітет України у справах національностей та міграції у травні 2004 року<sup>58</sup>. Учасники конференції ухвалили резолюцію, яка містить низку рекомендацій науковцям та органам державного управління щодо шляхів активізації наукових досліджень та здійснення політичних і управлінських заходів з оптимізації регуляторних механізмів інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство.

У процесі репатріації та облаштування кримських татар виокремився ряд питань, вирішення яких потребує першочергової уваги. Саме ці питання стали предметом дослідницького аналізу українських істориків, політологів, екс-

пертів. На головних з цих питань, зокрема, акцентував увагу в своїй доповіді на згаданій конференції І. Курас<sup>59</sup>.

Репатріація кримських татар почалася ще за радянських часів. Тобто поверталися вони спочатку до Кримської області Української РСР, але врешті-решт стали частиною населення Автономної Республіки Крим, яка є складником незалежної держави Україна. Тому важливим питанням стало встановлення політико-правових стосунків кримськотатарського народу з владою АРК і України. В дослідженнях у зв'язку з цим увага зосереджується насамперед на аспекті місця кримськотатарського питання при визначенні характеру стосунків між владою автономії та центральною владою. На думку дослідників, виникнення гострих проблем етнополітичного характеру у Криму було пов'язане з особливостями “поновлення” кримської автономії<sup>60</sup>, з ігноруванням при реалізації цієї акції інтересів кримських татар. Та обставина, що кримську автономію було створено не за національною, а формально за територіальною ознакою, знаходить в ряді публікацій негативні оцінки, оскільки, на думку їхніх авторів, сама автономізація Криму була засобом консервації в ньому домінування комуністичної влади, при цьому, як з'ясовано, питання про обговорення проблеми збереження цілісності кримськотатарського народу було зняте з порядку денного сесії Кримської обласної Ради народних депутатів<sup>61</sup>. Водночас має місце й інша точка зору – що територіальний підхід до утворення АРК “виявився вельми суголосним сучасним європейським політичним стандартам” і, “як показали роки, що минули, такий підхід мав творчий сенс”<sup>62</sup>.

Дотичною темою проблеми правового статусу Кримського півострова в складі України в контексті кримськотатарської проблеми є статусні аспекти процесу повернення та інтеграції раніше депортованих та їх нащадків. На думку В. Крисаченка, цей процес має відбуватися в річищі набуття репатріантами повноцінного українського громадянства, включаючи гарантовані Конституцією України права на задоволення їхніх



етнокультурних потреб. Проте “кримські татари домагаються забезпечення власних конституційних прав як громадяни України і, водночас, суперечать Конституції держави, намагаючись вивести себе за межі її чинності на терені власних політичних амбіційних домагань на національну автономію чи, навіть, державний суверенітет”<sup>63</sup>. Аналогічні підходи до проблеми разом з В. Крисаченком акцентують також інші співробітники Національного інституту стратегічних досліджень – А. Гальчинський, О. Власюк, С. Здіорук, Н. Прозорова, М. Степико<sup>64</sup>.

Вивчення питання про ставлення України до кримсько-татарської проблеми відбувалося у річищі концепції про обов’язковість дотримання державою міжнародних стандартів щодо захисту прав національних меншин. На цьому наголошувалося в публікаціях вітчизняних авторів від самого початку наукового обговорення даного питання<sup>65</sup>.

Загалом, розглядаючи характер відносин між Україною, АРК і кримськими татарами, дослідники відзначають непослідовність позиції Києва, його переважну орієнтацію на ті сили у Криму, які обіцяють забезпечити стабільність ситуації<sup>66</sup>. Відмічено також, що для Києва “справа міцного утримання Криму під юрисдикцією України вважається, як правило, набагато важливішою, ніж задоволення інтересів кримських татар”<sup>67</sup>.

Гострої дискусійності набуло обговорення питання про політико-правовий статус кримських татар, тобто про форму їхнього національного самовизначення та про їхній доступ до влади, а відтак – і до прийняття рішень, що стосуються їхньої долі. Обидва питання нерозривно взаємопереплетені: одне зумовлюється іншим. Саме тому в обговоренні проблеми найактивнішу участь беруть політичні лідери кримських татар, які безпосередньо відчувають пряму залежність між доступом до влади та вирішенням соціальних і культурних проблем свого народу, а також між можливостями входження у владу та офіційним політико-правовим статусом кримських татар. Інший мотив актуальності цього питання – етноконфліктогенність

його невирішеності, оскільки мала відкритість політичної еліти держави для входження в неї представників різних етнічних спільнот є конфліктогенеруючим чинником<sup>68</sup>.

Так, різке збільшення чисельності кримських татар на півострові не супроводжувалося пропорційним зростанням їхнього представництва в органах влади АРК, про що наголошувалось у публікації на цю тему в “Кримських студіях”<sup>69</sup>. Дослідники зосереджували увагу на факті позбавлення кримських татар гарантованої квоти у складі Верховної Ради АРК, яку вони мали у 1994 – 1998 роках, вносили пропозиції з вдосконалення правових механізмів повнішого забезпечення прав репатріантів<sup>70</sup>. З боку кримських татар це викликало сумнів у готовності влади автономії до діалогу з ними<sup>71</sup>. Питання про представництво кримських татар у владі знову актуалізувалося після чергових виборів, що пройшли в автономії у 2002 році і результати яких, на думку лідерів кримських татар, показали неможливість забезпечення адекватної участі народу у владі без гарантованих квот на депутатські місця<sup>72</sup>.

Ідея створення правового підґрунтя для реабілітації кримськотатарського народу і визначення його правового статусу знайшла широку підтримку у колі дослідників проблеми. Зокрема, зверталася увага на те, що чинний стан справ дає підстави говорити про порушення прав людини в Україні на міжнародному рівні<sup>73</sup>. Розгорнулася дискусія про формулу особливого правового статусу кримських татар на їх історичній батьківщині. Однією з тем цієї дискусії стало питання про надання кримським татарам статусу “корінного народу” Криму відповідно Конвенції №169 (1989 р.) Міжнародної організації праці “Про корінні народи і народи, що ведуть племінний і напівплемінний спосіб життя, у незалежних країнах”. Прихильниками такої ідеї виступають насамперед активісти кримськотатарського руху<sup>74</sup>. Їх підтримує ряд дослідників<sup>75</sup>. На їхню думку, підставою для надання кримським татарам статусу “корінного народу” є його автохтонність на території Криму, збереження ним своєї

ідентичності, відсутність у нього етнічно-спорідненої держави або батьківщини за межами України, самоідентифікація себе як “корінного народу”.

Проблематика теоретичних і практичних аспектів правового забезпечення соціальної адаптації кримських репатріантів у різних суспільних сферах добре представлена на сторінках книги, підготовленої в ході реалізації проектів, які ведуть Український незалежний центр політичних досліджень та Ліга кримськотатарських юристів “Ініціум”<sup>76</sup>

Ряд авторів – і працівників органів державного управління<sup>77</sup>, і етнополітологів<sup>78</sup> заперечують надання кримським татарам такого статусу, аргументуючи свою позицію тим, що вимога цього статусу розходиться з програмними документами Організації кримськотатарського національного руху (ОКНР) щодо створення кримськотатарської національної державності, а також тим, що конвенція МОП №169 пов’язує статус “корінного народу” із веденням племінного або напівплемінного способу життя, не притаманного кримськотатарському народові на сучасному етапі його розвитку. Різновекторність позицій з цього питання проявилася і на “круглому столі”, проведеному у 1999 році. Не знайшло вирішення це питання і під час парламентських слухань з проблем депортованих народів у Верховній Раді України у 2000 році<sup>79</sup>.

Центральним пунктом кримськотатарської проблеми є соціальне облаштування репатрійованих – працевлаштування, соціальна інфраструктура, пенсійне забезпечення і т.д.

На ці питання зверталася увага від перших років репатріації<sup>80</sup>. Визнання соціальних проблем ключовими залишилось і в наступних публікаціях, що побачили світ наприкінці 1990-х років<sup>81</sup>. Проте кількість наукових досліджень процесу соціального облаштування кримських татар абсолютно не відповідає значущості питання. Авторами публікацій на цю тему переважно виступають, з одного боку, кримськотатарські представники, які привертають увагу до жахливих соціальних умов, у яких опинився їх народ, і домагаються

такими публікаціями збільшення державних витрат на його облаштування. З другого боку, про це питання пишуть і говорять працівники органів влади та державного управління, які прагнуть довести наявність державної волі щодо вирішення соціальних проблем кримських татар та ілюструють цю тезу сумами державних видатків, спрямованих на відповідні цілі, визнаючи, водночас, неспроможність влади збільшити цільові видатки через загальну фінансову кризу. Типовим прикладом такого роду дискусії були громадські обговорення питання у 1999 році<sup>82</sup>.

Причини недостатніх дослідницьких напрацювань щодо соціальних аспектів інтеграції кримських татар в українське суспільство полягають, безумовно, у повільному вирішенні самої проблеми, а отже – в обмеженості предмета дослідження. Науковцям залишається, переважно, констатувати кризове соціальне становище кримських татар, викликане браком державних фінансових ресурсів, здійснювати інвентаризацію кроків влади України та Криму щодо соціального облаштування репатріантів, зіставляти зроблене з реальними потребами. У такому ключі були написані розділи вже згадуваних монографій і статей з кримськотатарської проблематики<sup>83</sup>. Попри певну свою описовість, вони дали уявлення про загальну динаміку і тенденцію у вирішенні соціальних проблем кримських татар, картину їх соціального становища.

Особливим внеском у дослідження соціальних аспектів репатріації та реінтеграції кримськотатарського народу була публікація результатів соціологічних обстежень і здійснені на їх основі аналітичні узагальнення. Частково картину етносоціальних процесів серед кримських татар відобразив відповідний розділ колективної монографії “Крымские репатрианты”<sup>84</sup>. Найбільш вагомим і повним соціологічним аналізом проблеми реінтеграції за станом на 1999 рік була праця І. Прибиткової<sup>85</sup>, в якій висвітлено проблеми набуття громадянства, якість життя, джерела сімейних доходів, зайнятість, забезпеченість житлом, стан здоров’я

та інші. Особливе значення мають дані про рівень етноконфліктогенності в середовищі кримських татар – показники того, що серед них найменша частка тих, хто вважає вірогідним конфлікт між репатріантами і місцевим населенням<sup>86</sup>. Виявлений соціологічний результат тим важливіший, що соціальні проблеми мають високий конфліктогенеруючий потенціал, а проблема матеріальних ресурсів є однією з центральних у кримськотатарському національному русі від самого його початку<sup>87</sup>.

Серед соціальних проблем, які в останні роки набули для кримських татар особливої актуальності, є проблема наділення їх земельною власністю, яка обговорюється поки що, переважно, на публіцистичному рівні. Втім, вже намічається тенденція до її осмислення з позицій соціальних і демографічних перспектив та чинного законодавства<sup>88</sup>.

Один з чинників загостреної уваги до кримськотатарської проблеми – ісламське віросповідання кримських татар, яке особливо виділяється на тлі або православної ідентичності, або атеїстичності більшості населення Криму. Ця обставина спонукає дослідників ув'язувати кримськотатарський національний рух з ісламом<sup>89</sup>. Для публікацій вітчизняних дослідників характерне відмінне і навіть протилежне ставлення до появи ісламського чинника у Криму. За переконанням одних, “мусульманський рух у Криму на даний момент не становить будь-якої загрози стабільності української держави, її територіальній цілісності”<sup>90</sup>, а якщо й створює додаткові труднощі для кримських татар, то внаслідок того, що “нерідко слугує зброєю антикримськотатарської пропаганди, зокрема в засобах масової інформації Криму”<sup>91</sup>. Інші акцентують увагу на етнобілізуючій ролі ісламу у Криму, а також прогнозують збереження цієї ролі і в недалекому майбутньому. За їх оцінками, процес “реконструкції ісламу” в Криму залишається під монопольним контролем етнічних націоналістів<sup>92</sup>.

У публікаціях українських авторів відтворюється динаміка розвитку і становлення мусульманських громад у Криму,

зростання кількості мусульманських духовних, освітніх, культурних установ<sup>93</sup>, виокремлюються найактуальніші питання їх інтеграції в українське суспільство, такі як відновлення релігійного життя і висунення авторитетного лідера, адаптація до економічних, політичних, правових умов життя у новій державі, визначення межі такої адаптації, відродження рідної мови, збільшення контактів з християнським середовищем, у т.ч. з українцями. У зв'язку з цим звертається увага на недостатню обізнаність християн з ісламом, що утруднює контакти між обома громадами<sup>94</sup>.

Іслам став частиною культури кримських татар, а відтак, являючи собою різновид ідеології, здатен суттєво впливати на конфліктність питань, які стосуються захисту традиційних духовних цінностей. Так, внаслідок багатолітньої історії поборювання російською і комуністичною владою ісламу в середовищі кримських татар склалася негативна налаштованість останніх до комуністичної ідеології та її носіїв, у яких вони звикли бачити загрозу своїм національним цінностям і життєвому укладу<sup>95</sup>.

Питання про кримськотатарське національно—культурне відродження відразу було поставлене вітчизняними дослідниками як один з імперативів розв'язання проблеми реінтеграції народу в український соціум. Зокрема, йшлося про відродження національної школи, традиційної етнічної топоніміки півострова<sup>96</sup>. Активно вивчаються питання розвитку кримськотатарського мовознавства, зокрема лексикографії<sup>97</sup>, ведеться пошук найбільш ефективних напрямів розвитку освіти національною мовою<sup>98</sup>.

Обов'язковою умовою успішної адаптації кримських татар у кримській та загальноукраїнській соціум є створення сприятливої психологічної атмосфери навколо їх повернення. В цьому відношенні особлива відповідальність покладається на засоби масової інформації. Однак аналіз проросійських ЗМІ Криму показав, що значна їх частина відразу виявила упередженість або до репатріантів, або до організацій, які репрезентують їхні інтереси. Наслідком цього

стала симетрична реакція з боку ЗМІ, що представляють інтереси кримських татар<sup>99</sup>.

Після десяти років репатріації в автономії було ініційовано діалог щодо перспектив інтеграції поліетнічного кримського суспільства. Представники кримських татар стали активними його учасниками<sup>100</sup>. Але й за цих умов антикримськотатарська риторика продовжує бути присутньою у кримських ЗМІ. У публікаціях на цю тему простежуються такі ідеологеми, як зв'язок “ісламського фактора” з “ісламським фундаменталізмом”, нагнітаються підозри щодо кримськотатарського сепаратизму, у т.ч. методом дезінформації про зв'язки кримських татар з чеченськими бойовиками, проведенням аналогій між Кримом і мусульманським краєм Косово в Сербії<sup>101</sup>. З'ясовуються також джерела традиційних стереотипів про кримських татар, що побутують в інформаційному просторі півострова<sup>102</sup> та в загальному суспільному дискурсі<sup>103</sup>. Грунтовний аналіз матеріалів кримської преси міститься у статтях Л. Буджурової та М. Семени, що порушують питання про взаємну відповідальність і проросійських, і кримськотатарських видань за вибір історичних сюжетів, за інтонацію висвітлення конфліктних ситуацій тощо<sup>104</sup>.

В рамках Програми Розвитку та Інтеграції Криму (ПРІК) ООН чинники та динаміку етнонаціональних відносин в Криму в аспекті їх кримськотатарського складника системно досліджує громадська організація “Регіональна Рада експертів” (Рогожин М.В., Батурич Д.К., Сульникова О.А., Шомисова О.В., Тупик Є.В.). Чи не єдиною у вітчизняній літературі спробою системно розглянути соціально-адаптаційні проблеми кримських татар в контексті позиціонування їх як етнічної групи інтересів стала стаття одного з аналітиків Ради Д. Батурина<sup>105</sup>.

Утворення в Криму чисельної кримськотатарської громади, як зазначалося, не лише змінило внутрішньополітичну та соціальну ситуацію на півострові, а й вплинуло на зовнішньополітичне становище України, у т.ч. у її зв'язках з мусульманськими країнами<sup>106</sup>. Ця обставина зумовила увагу ряду

вітчизняних авторів до теми зв'язків кримськотатарського національного руху з міжнародними інституціями та участі останніх у вирішенні проблеми облаштування репатрійованих. Автори колективної монографії “Крымские репатрианты” виокремлюють три основні лінії діяльності Меджлісу у сфері міжнародних відносин: контакти з невизнаними державами, зокрема з Чечнею; зміцнення контактів з Туреччиною, підтримання регулярних контактів з міжнародними організаціями<sup>107</sup>. Ця ж класифікація повторена одним із спів-авторів цієї праці А. Мальгіним у його індивідуальній монографії<sup>108</sup>.

Тема “турецького чинника” у вирішенні кримськотатарської проблеми була порушена у статті О. Москальця та М. Гончара<sup>109</sup>. Питання залучення до розв'язання проблем репатріантів міжнародних організацій, а конкретно – Організації з безпеки і співробітництва в Європі, ґрунтовно дослідив у своїй монографії В. Кулик<sup>110</sup>. У книзі відбито етнополітичне і соціальне тло, на якому відбувалася втручання Верховного комісара ОБСЄ з питань національних меншини у конфліктні ситуації, що виникали під час розв'язання кримськотатарської проблеми, а також проаналізовано це втручання за конкретними напрямками – політико-правовий статус кримських татар, мовне питання, набуття українського громадянства.

Підсумовуючи огляд вітчизняної літератури з кримськотатарської проблеми, можна, з одного боку, відзначити постійний інтерес до неї політологів та істориків. З другого боку, доводиться констатувати нерівномірність дослідження різних її сюжетів. Загалом, проблема обговорюється здебільшого на практично-політичному або публіцистичному рівнях. Більшості публікацій властива описовість, констатація подій і наявного становища, а також політико-ідеологічна акцентованість, викликана самим конфліктним характером проблеми. Поки що бракує фундаментальних наукових монографій, у яких проблема соціальної адаптації кримських татар була б розглянута комплексно, згідно з кри-



теріями і методологічними засадами етноконфліктології, етносоціології, етнокультурології, політичної науки та правознавства. Серед видань, автори яких найбільше наблизились до такого комплексного розгляду, – підготовлена в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень НАН України книга “Крим в етнополітичному вимірі” (Редкол.: І. Курас (голова) та ін. Авт. кол.: М. Панчук (керівник), Г. Бекірова, В. Ганкевич та ін. – К.: Світогляд, 2005. – 533 с.). В ній кримськотатарська проблема розглядається в контексті загальних трансформацій, що їх зазнали Україна і Крим упродовж кінця ХІХ – початку ХХІ століття. Особливо ретельно автори дослідили перебіг та наслідки примусової депортації кримськотатарського народу, болгар, вірмен, греків та німців у роки Другої світової війни, а також політико-правові аспекти їх повернення на батьківщину та інтеграцію в українське суспільство, проаналізували соціально-економічний стан і культурно-освітній розвиток етнічних громад Криму в незалежній Україні, узагальнили здобутий досвід міжетнічного та міжконфесійного діалогу.

1. *Рафальський О.О.* Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис. – К., 2000. – С. 221–224, 267–277, 343; *Котигоренко В., Панчук М.* Висвітлення у вітчизняній політологічній та історичній літературі сучасної кримськотатарської проблеми в Україні // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ. – К., 2003. – Вип. 23. – С. 180–202.

2. *Хаялі Р.* Крым в период Второй мировой войны: историография и опубликованные источники // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 2003. – Вип. 23. – С. 79–96; *Галенко О.* Проблеми дослідження депортацій народів Криму у роки Другої світової війни // Там само. – С. 97–110; *Макаренко Н.* Етнополітичний та етносоціальний розвиток Криму у другій половині 50-х – кінці 80-х рр. ХХ ст. Історіографія проблеми // Там само. – С. 111–137; *Поліщук Ю.* Включення Кримської області до складу УРСР (історіографія проблеми) // Там само. – С. 138–157; *Ляшенко О.* Етнополітичний розвиток Криму в умовах незалежної України. До

питання про історіографію проблеми // Там само. – С. 158 – 179; *Калакура О.* Сучасна етнокультурна та освітня ситуація в АРК як об'єкт наукового дослідження // Там само. – С. 203–215; *Войналович В.* Етноконфесійні процеси у Криму ХХ століття: історіографія проблеми // Там само. – С. 216–234; *Кирюшко М.І., Бойцова О.Є.* Іслам в Криму: релігійна самоідентифікація кримськотатарського народу. – К.: Світогляд, 2005. – 299 с.; *Латишева Е.* Современная историография образовательных и культурных интеграционных процессов в крымскотатарском социуме // Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. – К.: Світогляд, 2004. – С. 296–306.

3. *Панчук М.І.* Етнополітична історія Криму: до питання історіографії // Історичний журнал. – 2005. – №3. – С.41–56; №4. – С.41–45.

4. *Панчук М.І., Рафальський О.О.* Етнополітичний розвиток Криму – актуальна і малодосліджена проблема // Кримські студії. – 2005. – №1 – 2. – С. 50–77.

5. Кримські татари. 1944 – 1994 рр. Статті. Документи. Свідчення очевидців. – К., 1995. – С. 70–322; Етнічний довідник. Ч.ІІІ: Етнополітика в Україні. – К., 1997. – С. 51, 52–53, 54–55. Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці. – К.: Абрис, 1999. – 176 с.; Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці. Збірник документів Автономної Республіки Крим (1989 – 1999). – К.: Абрис, 1999. – 415 с; Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці. Статистичні матеріали (1989 – 1999). – К.: Абрис, 2000. – 199 с; Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці. Матеріали урядових комісій (1989 – 2000). – К.: Абрис, 2001. – 279 с; Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці. Збірник документів (1989 – 2002). – К.: Абрис, 2003. – 191 с.

6. Вельми цікавими були, зокрема, підбірки документів: Доклад Крымского ЦИК и СНК о реэмиграции крымских татар из Болгарии и Румынии в Крым и о причинах эмиграции татар // Кримські студії. – 2001. – №2 – 3. – С. 109–124; Крымские татары в “Хронике текущих событий” // Кримські студії. – 2000. – №5–6. – С. 3–182; Кримські татари в альманасі “Вести из СССР” (1978 – 1988 рр.) // Кримські студії. – 2001. – №5 – 6. – С. 90–139; “Товаришу Щербицькому. За Вашим дорученням” (колекція документів з фонду ЦК КПУ 60 – 80 років щодо кримських татар) // Кримські студії. – 2002. – №5 – 6. – С. 206–230; “Відновлення

прав кримськотатарського народу не може бути здійснено без відновлення автономії Криму...” (документи з історії рішення кримськотатарської проблеми наприкінці 80 – початку 90-х років ХХ століття) // Кримські студії. – 2003. – №1 – 2. – С. 85–114 та інші.

7. Шестой процесс Мустафы Джемилева: (Материалы следствия и запись судебного процесса). 1983–1984 гг. – Ташкент – Симферополь: Б. изд., 2001. – 496 с.

8. Там само. – С. 10.

9. Активно працює в цьому напрямі Центр інформації та документації кримських татар, який підготував до видання такі публікації, як: Кримський А. До історії теперішніх 25% татарської людності в Криму // Кримські студії. – 2001. – №2. – С. 98–99; його ж. Література кримських татар // Кримські студії. – 2001. – №2 – 3. – С. 67–92; *Озенбашли А.* Роль царського уряду в еміграції кримських татар // Кримські студії. – 2001. – №1. – С. 100–104; *Кричинський Л.* Нариси російської політики на окраїнах. До історії релігійних утисків кримських татар // Кримські студії. – 2002. – №3 – 4. – С. 76–118; Густав Радде та його дослідження з етнографії кримських татар ХІХ століття // Кримські студії. – 2003. – №1 – 2. – С. 124–156 та інші..

10. Кримські татари: Історія і сучасність (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу) // Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 13 – 14 травня 1994 р.). – К.: Інститут національних відносин і політології НАН України, 1995. – 234 с.

11. *Дашкевич Я.* Крим у геополітиці минулого і сучасного; *Іналджик Г.* Боротьба за Східно-Європейську імперію, 1400 – 1700 рр.: Кримський ханат, османи та піднесення Російської імперії; *Галенко О.І.* Навіщо Крим потрібен Росії? // Кримські татари: Історія і сучасність. – С.77–84; 116–129; 223–231.

12. Як приклад такої публікації можна навести: *Дашкевич Я.* Татари кримські // Етнічний довідник. Ч. II: Етнічні меншини в Україні. – К., 1996. – С. 125–132.

13. *Дмитрієнко М.Ф., Ясь О.В.* Кримськотатарське питання в етнічній історії України // Кримські татари: Історія і сучасність. – С.98–100.

14. *Галенко О.І.* Про етнічну спорідненість українців та кримських татар раніше і тепер; *Вольвач П.В.* Українці в Криму (трагічне минуле і гірке сьогодні); *Яремчук Д.А., Яремчук В.Д.* Українці в Криму; *Яремчук В.Д., Яремчук С.В.* Участь кримських татар у

визвольній війні українського народу (1648 – 1654 рр.) // Кримські татари: Історія і сучасність. – С.101–109; 130–139, 112–115; 110–111.

15. *Кирюшко М.І.* Роль ісламу в історичних взаєминах кримських татар та українців // Кримські татари: Історія і сучасність. – С.207–209; *Курас І.Ф., Рибачук М.Ф., Кирюшко М.І., Фещенко П.І.* Релігія і політика в сучасній Україні. Розділ VI: Іслам на тлі політичної історії України. – К., 2000. – С. 188–205.

16. *Кирюшко М.І. Бойцова О.Є.* Іслам в Криму... – С. 151 – 270; *Григорьяни В.* К вопросу об этноконфессиональных аспектах процесса интеграции крымскотатарских репатриантов в украинский социум // *Этнография Крыма XIX – XX вв. и современные этнокультурные процессы / Материалы исследования.* – Симферополь, 2002. – С. 29–35.

17. *Эмирова А.* Крымскотатарский язык: последствия геноцида; *Изидинова С.Р.* Проблемы изучения крымскотатарского языка; *Юнусов Ш.Э.* Средневековая крымскотатарская поэзия и переходный период к новому времени // Кримські татари: Історія і сучасність. – С.750–753; 169–174; 188–190; *Сеїтмуратова А.* Українсько-кримськотатарські фольклорні зв'язки // Сучасність. – 1990. – Ч. 2. – С. 119–121.

18. *Гошуляк І.Л.* Українська державність і кримські татари (з досвіду взаємовідносин 1917 – 1918 рр.); *Зарубин А.Г., Зарубин В.Г.* Крымскотатарское национальное движение в 1917 – 1920 г.г. // Кримські татари: Історія і сучасність. – С.154–158; 214–202; *Гарчев П.* Курултай і Центральна Рада // Кримські студії. – 2000. – №1. – С. 42–45.

19. Исторический опыт межнационального и межконфессионального согласия в Крыму. Сборник научных трудов по материалам конференции: Симферополь, 4 – 5 октября 1999 г. – Симферополь: Б. изд., 1999. – 176 с.

20. *Зінченко Ю.* Кримські татари: Історичний нарис. – К.: Голов. спеціаліз. редак. літ-ри мовами нац. меншин, 1998. – 205 с.

21. Крымские репатрианты: депортация возвращение и обустройство / *Авт. кол.: Габриелян О.А., Ефимов С.А., Зарубин В.Г. и др.* – Симферополь: Издательский дом “Амена”, 1998. – 340 с.

22. *Зінченко Ю.* Вказ. праця. – С. 79–85; Крымские репатрианты..... – С. 49–53.

23. *Вакатова Л.* Позбавлення виборчих прав татар у Криму в 1926 – 1936 роках // Кримські студії. – 2002. – №3–4. – С. 72–75.

24. Крымские репатрианты.... – С. 48–49, 53.
25. *Омельчук Д.* Крим в роки німецько-фашистської окупації (Питання колабораціонізму в історичній літературі) // Кримські татари: Історія і сучасність. – С.39.
26. *Сейфулаєв І.* Виселення кримськотатарського народу на підставі огульних звинувачень // Кримськотатарське питання. – 1999. – Ч. 6. – С. 43–51.
27. *Зінченко Ю.* Вказ. праця. – С. 86–102; Крымские репатрианты.... – С. 56–60.
28. Серед них заслуговують на увагу насамперед: *Бугай Н.Ф.* Депортація народів Крима: Документи, факти, коментарії. – М.: “ИНСАН”, 2002. – 240с.; *його ж.* Депортація кримських татар у 1944 р. // Український історичний журнал. – 1992. – №1. – С.29–45; *Возгрін В.С.* Геноцид как кульминация этносоциального конфликта // Кримські татари: Історія і сучасність. – С.24–31; *его же:* Этносоциальный конфликт в Крыму (история и специфика) // Этничность на постсоветском пространстве: Роль в обществе и перспективы. Материалы конференции (Киев, ноябрь 1995 г.) – К., 1997. – С. 23–33; *Возгрін В.Є.* Депортація // Кримськотатарське питання. – 1999. – Ч. 4. – С. 26–64.
29. *Зінченко Ю.* Шовіністична суть кримськотатарської трагедії; *Чумак В.А.* Політика геноциду щодо кримських татар в радянський період // Кримські татари: Історія і сучасність. – С.36–38; 41–43; *Наберухін А.І.* 1944 рік: детатаризація Криму // Кримські татари. 1944 – 1994 рр. – С. 5–16.
30. Крім згаданих досліджень російських істориків ці питання розглянуті, зокрема, у: *Зінченко Ю.* Вказ. праця. – С. 108–115; Крымские репатрианты... – С.54–75; *Наберухін А.І.* Вказ. праця. – С.9–15; *Брошеван В.М.* Депортація жителів Крима; *Баран В.К.* Депортація 1944 року з Криму в світлі архівних джерел; *Мустафаєв Х.Д.* Возмещение морального и материального ущерба, нанесенного крымскотатарскому народу в ходе депортации: принципы и подходы // Кримські татари: Історія і сучасність. – С.44–49; 210–213; 54–57.
31. Див., зокрема: *Джемилев М.* Национально-освободительное движение крымских татар // Кримські татари: Історія і сучасність. – С.5–20; *Джемилев М.* Кримські татари в Москві. Літо 1987 року // Кримські студії. – 2002. – №5–6. – С. 136–205; *Чубаров Р.* Передмова // Кримські студії. Спеціальний випуск: Крымские татары в “Хронике текущих событий”. – 2000. – №5 – 6. – С.IV–XV.

32. *Алексеева Л.М.* Крымскотатарское движение за возвращение в Крым // Кримські студії. – 2000. – №5–6. – С.4–16.

33. *Возгрин В.Е.* Исторические судьбы крымских татар. – М.: Мысль, 1992. – 448 с.; *Губогло М.Н., Червонная С.М.* Крымскотатарское национальное движение. – М.: Центр по изучению межнац. отношений, 1992. – Т. 1.: История. Проблемы. Перспективы. – 331 с.; Т. 2.: Документы. Материалы. Хроника. – 339 с.; *Прибыткова И.М., Макеев С.А.* Возвращение: (О процессах возвращения депортированных в 1944 г. крымских татар на историческую родину) // Философская и социологическая мысль. – 1990. – №7. – С. 26–29; *Небоженко В.* Кримська проблема України // Розбудова держави. – 1992. – №6. – С. 3–8; *Бажан О.Г.* Кримськотатарський національний рух (друга половина 40-х – початок 90-х років) // Кримські татари 1944 – 1994 рр. – С. 17–69.

34. *Бекірова Г.* Кримськотатарський національний рух в 50 – 60 роки ХХ століття: становлення, перші перемоги і зневіра // Кримські студії. – 2001. – №5 – 6. – С.69–89.

35. *Губогло М.Н., Червонная С.М.* Крымскотатарское национальное движение. – М.: Центр по изучению межнац. отношений, 1992. – Т. 1.: История. Проблемы. Перспективы. – 331 с.; Т. 2.: Документы. Материалы. Хроника. – 339 с.

36. *Асанин И.* Значение народных документов в подъеме национального самосознания крымских татар; *Алтан М.Б.* Кримськотатарська діаспора у кримськотатарському національному русі // Кримські татари: Історія і сучасність. – С.147–148; 140–146.

37. *Хайров Г.* Національна ідея: Шляхи її розвитку // Кримськотатарське питання. – 2000. – Ч. 5–6. – С. 52–58.

38. *Алексеева Л.* Указ. соч. – С. 5.

39. *Бажан О.* Вказ. праця. – С. 17.

40. *Бекірова Г.* Вказ. праця. – С. 71–72.

41. *Бекірова Г.* “Крымскотатарская проблема в СССР (1944 – 1991)” // Кримські студії. С спеціальний випуск. – 2004. – №1 – 2. – С. 4–232 та інші.

42. Див., наприклад: *Ибадуллаев Н.* Анатомия предательства. – Крым, 2004. – 127 с.

43. Серед перших наукових публікацій на цю тему були, зокрема: *Прибыткова И.М., Макеев С.А.* Возвращение: (О процессах возвращения депортированных в 1944 г. крымских татар на историческую родину) // Философская и социологическая мысль.

– 1990. – №7. – С. 26–29; *Небоженко В.* Кримська проблема України // Розбудова держави. – 1992. – №6. – С. 3–8.

44. *Червоная С.* Кримськотатарський національний рух і ситуація в Республіці Крим (до червня 1993 р.) // Етнічні меншини Східної та Центральної Європи. – С. 100–107.

45. *Курас І.* Кримськотатарська проблема в контексті сучасної етнополітичної ситуації в Україні // Етнічні меншини Східної та Центральної Європи. – С. 108–114.

46. *Курас І.Ф.* Етнополітика: історія і сучасність. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 1999. – 656 с.; *його ж.* Етнополітологія: перші кроки становлення. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.

47. *Льясов Р.* Кримськотатарська проблема: реалії і перспективи // Кримськотатарське питання. – 1999. – №4. – С. 65–87.

48. *Тищенко Ю., Піховшек В.* Повернення кримських татар: Хроніка подій. – К.: УНЦПД, 1999. – 344с.

49. Там само. – С. 269.

50. *Панчук М., Калакура О.* Розділ VI. Національні меншини незалежної України. §3. Етнополітичні проблеми автономної Республіки Крим // Національні меншини України у XX столітті. – К., 2000. – С. 320–329.

51. *Парахонський Б.* Кримськотатарська проблема: сучасний стан і перспективи її вирішення // Кримські студії. – 2000. – №1. – С.25–35.

52. *Хрієнко П.* Татари Криму: Три проблеми парадигми репатріації // Кримськотатарське питання. – 2000. – Ч.4. – С. 28–40.

53. *Зінич В.* Повернення, розселення та облаштування народів, які були депортовані з України // Етнонаціональні процеси в Україні: Історія та сучасність. – К., 2001. – С. 158–201.

54. *Котигоренко В.О.* Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: конфліктологічний концепт. – К.: Світогляд, 2004. – 722 с.

55. Кримські татари і українське суспільство: Проблеми політичної та соціальної інтеграції. Матеріали конференції 26 – 27 листопада 1998 року. Київ, Україна. – К.: УНЦПД, 1998. – 124 с.

56. Кримські татари: “національна меншина” або “корінний народ”. Політичний та юридичний аспекти питання. Матеріали “круглого столу” 5 лютого 1999 року. Київ, Україна. – К.: УНЦПД, 1999. – 120 с; Соціально-економічні аспекти інтеграції кримських татар. Матеріали “круглого столу” 17 березня 1999 року. Київ,

Україна. – К.: УНЦПД, 1999. – 83 с.; Гуманітарні аспекти інтеграції кримськотатарського народу в українське суспільство. Матеріали “круглого столу” 5 травня 1999 року. Київ, Україна. – К.: УНЦПД, 1999. – 115 с.; Законодавче забезпечення прав кримських татар в Україні. Питання та перспективи. Матеріали “круглого столу” 3 червня 1999 року. Київ, Україна. – К.: УНЦПД, 1999. – 76с.

57. Матеріали обох слухань див.: Кримські студії. – 2000. – №3.

58. Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. м. Київ, 13 – 14 травня 2004 р. – К.: Світогляд, 2004. – 530 с.

59. *Курас І.* Інтеграція кримських репатріантів в українське суспільство і завдання української науки // Там само. – С. 9 – 19.

60. *Панчук М., Калакура О.* Вказ. праця. – С. 322.

61. *Тищенко Ю., Чубаров Р.* Кримська автономія. Витоки і перші роки становлення на новому етапі (1991 – 1992) // Кримські студії. – 2001. – №2 – 3 – С. 28–30; *Тищенко Ю.* Народження кримської автономії. Як це сталося одинадцять років тому // Кримські студії. – 2001. – №5 – 6 – С.29.

62. *Мальгин А.* Крымский узел. – Симферополь, 2000. – С. 110.

63. *Крисаченко В.* Динаміка населення: популяційні етнічні та глобальні виміри. – К.: НІСД, 2005. – С. 201.

64. Інтеграція кримських татар в українське суспільство: проблеми і перспективи. Аналітичні оцінки інституту стратегічних досліджень / *А. Гальчинський, О. Власюк, С. Здіорук та ін.* – К.: НІСД, 2004. – 39 с.

65. Див., наприклад: *Москалец А.* Крымскотатарский конфликт и Украинское государство; *Юрчук В.І.* Ставлення до кримськотатарської національної трагедії – показних ступеня демократичності суспільства // Кримські татари: Історія і сучасність. – С.91–97; 175–179.

66. *Пілуцький Л.* Уроки холодної громадянської війни // Кримськотатарське питання. – 2001. – Ч.5. – С.48.

67. *Шевель О.* Кримські татари та українська держава: питання політики, правозастосування та значення риторики // Кримські студії. – 2001. – №1 – С.10–31.

68. *Котигоренко В.* Політичні причини етноконфліктних ситуацій у спектрі кримського досвіду // Наукові записки Інституту



політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ. – К., 2002. – Вип. 21. – С. 151.

69. Аналіз представництва кримських татар в органах влади Автономної Республіки Крим // Кримські студії. – 2000. – №2 – С.8–14.

70. Див., зокрема: *Тищенко Ю, Піховшек В.* Вказ. праця. – С. 204–215, 238–246; *Котигоренко В.* Вказ. праця. – С. 160–166.

71. *Халілова Л.* Чи можливий діалог між владою і Меджлісом? (у спектрі думок) // Кримськотатарське питання. – 1999. – Ч.6. – С. 22–26.

72. *Чубаров Р.* Вибори 31 березня 2002 р. в Автономній Республіці Крим // Кримські студії. – 2002. – №3–4. – С.12–27.

73. *Піскун О.* Політико-правові проблеми інтеграції кримськотатарського народу в українське суспільство // Кримські татари і українське суспільство: проблеми політичної та соціальної інтеграції. – С. 30–31.

74. Див., зокрема: *Бекиров Н.* Право кримських татар как коренной нации Крыма на самоопределение. Украинское государство и современная этносоциальная ситуация в Крыму // Кримські татари: Історія і сучасність. – С. 59–76; *його ж.* За правом на самовизначення: проблема права націй на самовизначення в контексті минулого і сучасного кримських татар // Політика і час. – 1995. – №14. – С. 4–5; *його ж.* Кримськотатарська проблема у зв'язку із законодавчим забезпеченням прав національностей в Україні // Кримські татари і українське суспільство: проблеми політичної та соціальної інтеграції. – С.18–28; *його ж.* Кримськотатарська проблема і законодавче забезпечення прав національностей в Україні // Проблеми міграції. – 1999. – №1. – С. 28–33; Крім того, див. підбірку офіційних документів стосовно “корінних народів” разом із проектом відповідної концепції державної політики у цьому питанні // Кримські студії. – 2001. – №1. – С.40–86, а також публікацію тексту конвенції МОП разом із роз'яснюючими коментарями в Інформаційному бюлетені Фонду досліджень та підтримки корінних народів Криму “Altın Belik” (2000 – №6/1).

75. Див.: *Піскун О.* Вказ. праця. – С. 33–34; *Беліцер Н.* Міжнародний досвід захисту прав корінних народів // Кримські студії. – 2000. – №2. – С.15–24.

76. Правова допомога раніше депортованим громадянам: теоретичні та практичні аспекти як шлях до законодавчих змін /

Тищенко Ю., Власенко О., Суботенко, Белицер Н., Каджаметова С. – К.: Український незалежний центр політичних досліджень, Ліга кримськотатарських юристів “Ініціум”, 2004. – 160 с.

77. Єфімов С.О. Про еволюцію підходів Меджлісу до питання політичних прав кримських татар // Кримські татари і українське суспільство: проблеми політичної та соціальної інтеграції. – С.4–13.

78. Котигоренко В., Панчук М. Національні меншини України і державна незалежність // Незалежність України: історичні витoki і перспективи. Матеріали науково-практичної конференції 22 серпня 1996 року / Інститут історії України НАН України. – К., 1997. – С.172–184; Майборода О. Ідентифікація “корінного народу” як суб’єкта етнополітичної сфери у світлі норм міжнародного права та етнополітичної практики зарубіжних країн // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ. – К., 2003. – Вип. 22. – С.55–63.

79. Кримські татари: “національна меншина” або “корінний народ”. Політичний та юридичний аспекти питання. Матеріали “круглого столу” 5 лютого 1999 року. Київ, Україна. – К.: УНЦПД, 1999. – 119 с.; Штена С. Верховна Рада України: вирішення проблем депортованих: парламентські слухання 2000 року // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ. – К., 2002. – Вип. 21. – С.241–246.

80. Про це свідчили виступи на конференції 1994 року, присвяченій 50-річчю депортації: Люманов Э.М. Возвращение крымских татар и проблема зайнятости; Финогеев Б.Н., Люманов Э.М., Булкина Н.М., Алиева А.Ш. Проблемы и основные направления социально-экономического возрождения крымских татар в Крыму // Кримські татари: Історія і сучасність. – С.164–168; 193–197.

81. Як приклад, див.: Калиновський Ю. Кримські татари: переплетіння етнічного з соціальним // Віче. – 1999. – №11. – С. 100–114.

82. Соціально-економічні аспекти інтеграції кримських татар. Матеріали “круглого столу” 17 березня 1999 року. Київ, Україна. – К.: УНЦПД, 1999. – 83с.

83. Тищенко Ю., Піховшек В. Вказ. праця. – С. 120–129, 174–177, 233–237; Крымские репатрианты.... – С. 96–116, 135–155.

84. Крымские репатрианты. – С. 96–116, 135–155.

85. Прибыткова И. Правовые и гуманитарные проблемы реинтеграции ранее депортированных в Крыму: Аналитический доклад. – К.: Компания ВАИТЭ, 1999. – 264 с.

86. Там само. – С. 87.

87. *Котигоренко В.* Етногрупові домагання матеріальних ресурсів (конфліктологічний аспект) // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ. – К., 2002. – Вип. 18. – С.273–280.

88. *Абдулаєв Р.* Право на земельну власність корінного народу // Кримськотатарське питання. – 2001. – Ч. 5. – С. 86–95; *Авемилева Э.* Некоторые аспекты земельной реформы в Крыму // Проблемы интеграції кримських репатріантів в українське суспільство. – С. 56 – 64.

89. *Рибачук М.Ф.* Роль ісламу у кримськотатарському національному відродженні // Кримські татари: Історія і сучасність. – С. 159–163; *Маврін О.* Ісламський чинник у кримськотатарському національному русі // Політологія. Етнологія. Соціологія: Доповіді та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. – Харків, 1996. – С. 243–246; *Кирюшко М.І.* Діалог мусульман і християн – вимога часу і запорука стабільності в АРК Криму // Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. – С. 128 – 138.

90. *Курас І.Ф., Рибачук М.Ф., Кирюшко М.І., Фещенко П.І.* Релігія і політика в сучасній Україні. – К., 2000. – С. 211.

91. *Беліцер Н.* Міжетнічні відносини та ісламський чинник в Криму // Кримські студії. – 2000. – №1. – С. 39.

92. *Григорянц В.* Ісламський фактор у Криму: Про деякі особливості процесу “відродження ісламу” (1989 – 1999 рр.) // Кримськотатарське питання. – 2001. – Ч. 2. – С.48.

93. *Кирюшко М.* Мусульмани у незалежній Україні: політологічний дискурс // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ. – К., 2002. – Вип. 18. – С.288–303; *його ж.* Іслам у системі чинників національної інтеграції кримськотатарського народу // Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: Український досвід 1999 – 2000 років. – К., 2002. – С. 284–317.

94. *Кирюшко М.* Демократія і релігійна свобода (мусульмани в християнському середовищі сучасної України) // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ. – К., 2002. – Вип. 21. – С.282–293.

95. *Котигоренко В.* Етнічні цінності у міжетнічних конфліктах // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ. – К., 2001. – Вип. 16. – С. 252–253.

96. *Куртiev Р.И.* Проблемы возрождения культуры крымских татар на опыте становления национальной школы; *Гарагуля В.К.*

Возвращение населенным пунктам Крыма их исторических названий // Крымські татари: Історія і сучасність. – С. 185–187, 198–201.

97. *Емірова А.* Кримськотатарська лексикографія: Сучасний стан і перспективи розвитку // Кримськотатарське питання. – 1998. – Ч. 4. – С.51–57; *її ж.* Актуальні проблеми кримськотатарського мовознавства // Кримськотатарське питання. – 2001. – Ч. 7. – С.53–58; *її ж.* Мовна компетенція кримських татар // Кримськотатарське питання. – 2001. – Ч. 2. – С.52–56.

98. *Горобей Т.* Освіта кримських татар: шляхи подолання труднощів // Відродження. – 2000. – №1. – С. 27; *Семена М.* Етнопедагогіка: Прийшов час українського “неоджадідизму” // Кримські студії. – 2000. – №. 2. – С.30–35.

99. *Прибыткова И.М.* Возвращение крымских татар: новейшая история // Крымські татари: Історія і сучасність. – С.85–90.

100. *Мальгін А.* Криза етнічності у Криму і проблема виходу; *Абудараїмов В.* Російсько-татарський Крим: Неможливе чи реальність? // Кримськотатарське питання. – 2001. – Ч. 5. – С.60–70, 70–77.

101. Про це див.: *Тищенко Ю.* Проблеми існування міжетнічної конфліктності в Автономній Республіці Крим (Кримськотатарський аспект) // Етнополітичні конфлікти у пострадянському просторі. – К., 1999. – С. 161; *Дагджи Т.* Антитатаризм загрожує цілісності України // Кримськотатарське питання. – 2000. – Ч. 3. – С.76; *Тищенко Ю., Підлуська І.* Чечня... у Криму? Інформаційні ігри навколо півострова // Кримські студії. – 2001. – №1. – С.32–35.

102. *Бекирова Г.* Стереотипи радянського часу щодо кримськотатарського народу та їх ретрансляція у пострадянському інформаційному просторі // Кримські студії. – 2002. – №3 – 4. – С.44–65.

103. *Галенко О.І.* Тягар стереотипів // Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. – С. 81 – 101.

104. *Буджурова Л.* Про етичну журналістику: етнічні аспекти; *Семена М.* Досвід і помилки кримської преси під час формування, розвитку та усунення напружених конфліктних ситуацій у сфері міжетнічних і міжконфесійних відносин (1995 – 2002 роки) // Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві. – К., 2002. – С. 224–251, 252–304.

105. *Батурич Д.К.* Опыт идентификации этнической группы интересов – крымские татары // Політологічний вісник. Збірник

наукових праць / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – 2003. – № 15. – С. 215 – 235.

106. *Швед В.* Ісламський чинник та національні інтереси України // Кримські студії. – 2002. – №3–4. – С.119–125.

107. Крымские репатрианты... – С. 197–200.

108. *Мальгин А.* Крымский узел. – С. 140–141.

109. *Москалец О., Гончар М.* Кримськотатарський контекст українсько-турецького діалогу // Кримські студії. – 2001. – №1. – С.36–39.

110. *Kulyk V.* Revisiting a Success Story: Implementation of the Recommendations of the OSCE High Commissioner on National Minorities to Ukraine, 1994 – 2001. – Hamburg: Center for OSCE Research, 2002. – 145 p. У скороченому україномовному варіанті основні положення цього дослідження див.: *Кулик В.* Зовнішнє втручання у внутрішні етнополітичні конфлікти: участь Верховного комісара ОБСЄ з питань національних меншин у розв'язанні кримської та кримськотатарської проблем // Національна інтеграція в полікультурному суспільстві. – С. 155–214; Ця сама стаття була передрукована також у “Кримських студіях” (2002. – №5 – 6. – С. 87–118).

## **ЕКОНОМІЧНИЙ КОНТЕКСТ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ КРИМСЬКИХ ТАТАР**

Економічні проблеми соціальної адаптації громадян, які повернулися й повертаються з місць депортації, належать до найгостріших. Зокрема через те, що тісно пов'язані зі сферою етнонаціональних відносин. Такий зв'язок засвідчує неминучість змагальності етнічних груп за соціально-економічні ресурси, необхідні для їхнього фізичного виживання та нормального культурного, етнополітичного й іншого розвитку. Саме в такій боротьбі за соціальні блага, за Р. Дарендорфом, проявляються такі риси групової психології як егоїзм, небажання зважати на інтереси й потреби інших, надто коли це вимагає відмови від якихось переваг або додаткових перспектив для своїх<sup>1</sup>.

Конфліктні ситуації, що виникають у подібних випадках, як і будь-які інші конфлікти, є наслідком поведінки однієї або всіх сторін міжетнічної взаємодії. Така поведінка спричиняє конфлікт під впливом конфліктоутворюючих чинників. Серед них одним з визначальних є залежність між етнічністю та доступом до соціальних благ. Ця залежність особливо помітна і найбільш відчутно впливає на поведінку членів етнічної групи в періоди значних суспільних трансформацій. Особливо таких, як соціально-економічна криза в Україні пострадянської доби<sup>2</sup>. Ця криза проявилася насамперед переважанням розподілу над виробництвом, занепадом кваліфікованого трудового ресурсу, розладом науково-технологічного та інтелектуального потенціалу, дестабілізацією соціально-трудова відносин, виходом їх за межі правового поля, зростанням безробіття, загостренням відносин на ринку праці, втратою працівниками сталого соціально-професійного статусу, збідненням населення, поширенням соціальних хвороб, соціальним розшаруванням, руйнуванням галузей соціальної сфери<sup>3</sup>.

В тому ж таки Криму спільне для всього населення країни невдоволення соціально-економічними негараздами виявляється не тільки наростанням претензій кримчан до структур державної влади й управління, а й до людей іншої етнічної ідентичності. Це засвідчили, зокрема, результати соціологічного дослідження, проведеного навесні 2004 року Інститутом соціальної та політичної психології АПН України. Так, головними причинами загострення міжетнічної ситуації в Криму респонденти – мешканці півострова кримськотатарської національності назвали ігнорування місцевою владою Криму справедливих вимог кримських татар (65% опитаних), суперечливу і непослідовну політику української влади щодо вирішення кримськотатарського питання (51%), бездіяльність правоохоронних органів (49%), а також підбурювання проросійськими та прокомуністичними силами слов'янського населення проти кримських татар (69%). З-поміж представників інших національностей перелічені причини виокремили, відповідно, 10%, 28%, 36% та 15% респондентів. Ця категорія опитаних головними причинами загострення ситуації назвали: боротьбу за розподіл та перерозподіл власності у Криму – 41% (найвищий показник серед 14-ти варіантів відповіді, запропонованих респондентам) та необґрунтовані вимоги й безвідповідальні дії Меджлісу – 38%. Серед кримських татар дві названі останніми причини вважали головними, відповідно, 47% і 6% респондентів цієї національності<sup>4</sup>.

Наведені дані спонукають до висновків: а) для кримських татар головною причиною загострення міжетнічних відносин є бездіяльність або непослідовні дії влади; б) кримчани всіх національностей, у тому числі кримські татари, сходяться на тому, що саме боротьба за економічні ресурси, за їх розподіл та перерозподіл лежить в основі посилення суспільної напруги; в) значна частина населення автономії некримськотатарської національності покладає відповідальність за загострення міжетнічної ситуації в Криму на Меджліс. Це загострення відбувається як по лінії

“кримські татари – влада”, так і по лінії “кримські татари – представники інших національностей”. Тобто, серед різних етнічних спільнот АРК наявні конкурентні настрої на ґрунті незбігу економічних інтересів.

Репатріанти поверталися на територію, де їхні колишні поселення і помешкання були зайняті, а можливості працевлаштування обмежені або й зовсім відсутні. Потрібні були оперативні й дієві заходи влади для забезпечення прибулих житлом, роботою, установами соціальної інфраструктури – закладами охорони здоров’я, освіти, культури, дозвілля тощо. В умовах соціально-економічної кризи на всьому посткомуністичному просторі розв’язання названих та інших проблем ставало дуже важким завданням. Облаштування на батьківщині тих, хто поверталися з місць депортації, вимагало величезних коштів: у 1996 році керівництвом Міннацміграції України називалася сума 2,8 млрд. доларів США; за тодішнім валютним курсом це дорівнювало 5,3 млрд. грн.<sup>5</sup> Більш реальною, мабуть, є сума 20 млрд. доларів; її найчастіше називають експерти.

З 1991 року органам влади України й Криму довелося докладати значних зусиль для віднаходження внутрішніх ресурсів, оскільки розрахунки на підтримку ззовні, згідно з Бішкекськими домовленостями 1992 року, виявилися марними. Основними документами, що вносили в норму роботу органів влади України з облаштування репатріантів, тривалий час залишалися Постанова Ради Міністрів (РМ) УРСР № 192 від 16 серпня 1990 року “Про першочергові заходи щодо вирішення питань, пов’язаних з поверненням депортованих кримських татар” та Розпорядження РМ УРСР № 128-р від 12 квітня 1991 року “Про фінансування капіталовкладень на здійснення першочергових заходів у зв’язку з поверненням кримських татар на місце постійного проживання”. Згодом влада України та автономії ухвалили ще чимало рішень, спрямованих як на комплексне розв’язання проблем репатріантів, так і на вирішення окремих з них. Зокрема, Постановою РМ АРК № 144 від 23 липня 1993



року було впроваджено відшкодування витрат за найом житла репатріантами, які втратили його внаслідок пожеж, стихійних лих, у разі фінансової неспроможності, а також тим, хто проживав у гуртожитках<sup>6</sup>. У 1995 році рішення про відшкодування витрат на переїзди і найом житла було підтверджене, щоправда із суттєвим скороченням переліку категорій осіб, на яких розповсюджувалося положення в частині відшкодувань витрат з найму житла<sup>7</sup>. Крім того, урядом АРК було впроваджено компенсування кримським татарам коштів, витрачених на проїзд з місць попереднього проживання до Криму і на перевезення багажу. Про скромні масштаби цих витрат говорить, приміром, цифра 291,4 тис. радянських рублів, виділена у II кварталі 1991 року 470 сім'ям кримських татар, які повернулися на історичну батьківщину<sup>8</sup>.

За 1991 – 2003 роки витрати України на повернення й облаштування кримських репатріантів досягли 776 млн. грн.<sup>9</sup> На перший погляд – доволі значна сума. Але поділена на загальну кількість тих, хто повернулися, вона виглядає далеко не такою вражаючою, – в середньому трохи більше ніж 3 100 грн. на одного репатріанта. До того ж приблизно 30% виділених державою коштів повернулися до бюджету у вигляді податків. Та й саме фінансування потреб облаштування репатріантів довго не було рівним. Відносної стабільності воно набуло тільки разом з покращанням загальної економічної ситуації в державі, зокрема, після ухвалення Постановою КМ України № 618 від 16 травня 2002 року “Програми розселення та облаштування депортованих кримських татар та осіб інших національностей, які повернулися в Автономну Республіку Крим на постійне проживання, на період до 2005 року”. На виконання цієї програми з Державного бюджету України 2004 року було виділено 40 млн. грн., з яких 36 млн. – на капітальне будівництво і 4 млн. – на соціально-культурні потреби репатріантів<sup>10</sup>.

Однак від початку фінансування витрат на потреби репатріантів з державного бюджету України протести з боку

кримських татар викликали пропорції розподілу коштів між ними та депортованими з півострова національними меншинами – вірменами, греками, болгарами, німцями. У відносинах між репатріантами різної етнічної ідентичності наростала напруга. Голова Меджлісу М. Джемільов на конференції делегатів П Курултаю в листопаді 1998 року зазначав, що з виділених до 1998 року 415 млн. гривень 20% були автоматично перераховані на проблеми названих меншин, сукупна чисельність яких становила лише 1,4% від усіх депортованих, що повернулися до Криму. Тобто, сума, яка припадала на одну пересічну особу з числа згаданих національних меншин, виявилася у 17,5 разів більша, ніж на одного кримського татарина. Меджліс, за словами його керівника, не отримав від органів влади переконливих пояснень таких дій. Це не могло не вплинути на настрої спільноти, які М. Джемільов передав словами: “Мабуть, деяким відповідальним чиновникам у Києві ми подобаємося рівно у 17,5 разів менше, ніж інші національності”<sup>11</sup>.

Якщо не брати до уваги емоційної складової у виступі голови Меджлісу, розставлені ним акценти не були безпідставні. За офіційними даними Головного управління МВС України в АРК, оприлюдненими Головою РМ АРК на депутатських слуханнях про міжнаціональні відносини в автономії 25 лютого 2004 року, на постійне проживання до Криму повернулися й були зареєстровані до 242 тис. кримських татар і близько 4 тис. депортованих вірмен, греків та німців<sup>12</sup>, що становило, відповідно 98,4% та 1,6% від загальної кількості репатріантів.

1993 року із загальної виділеної суми 3 млрд. 472 млн. 100 тис. крб. на кримських татар припало 3 млрд. 311 млн. 600 тис., або 95,3%. Тільки на потреби кримських татар були витрачені повністю кошти, виділені на освіту (845,4 млн. крб.), охорону здоров'я (1 млрд. 56,3 млн. крб.), на одноразову допомогу для переїзду і облаштування (421 млн. крб.), та на інші соціокультурні потреби. Із 160 млн. крб. дотацій редакціям газет та журналів у 1993 році на кримськотатарські

видання прийшлося 158 млн. З виділених бюджетом України 4 млрд. крб. на 1994 рік на соціально-культурні заходи у зв'язку з поверненням депортованих на кримських татар прийшлося 3 млрд. 519 млн. 897 тис. крб. (або 89,6%), а на вірмен, болгар, греків і німців – 408 млн. 103 тис. крб. (10,4%). З отриманих у червні 1994 року коштів 83,53% були витрачені на потреби кримських татар, а 16,4% – на потреби інших депортованих<sup>13</sup>.

Розпорядженням Ради Міністрів АРК від 8 червня 1995 року було встановлено пропорції розподілу коштів, що надходили з бюджету України на фінансування соціально-культурних заходів по Програмі повернення депортованих: 83,53% – кримським татарам, 16,47% – вірменам, болгарам, грекам і німцям. Відповідно до цієї пропозиції з 400 млрд. крб., отриманих з держбюджету України в серпні 1995 року, кримським татарам було виділено 334 млрд. 120 млн. крб., а іншим – 65 млрд. 880 млн. крб. У 1995 році кошторисом витрат з бюджету України на соціально-культурні заходи у зв'язку з поверненням кримських татар було заплановано 254 млрд. 522 млн. крб., а на заходи інших депортованих – 50 млрд. 200 тис. крб. З отриманих з бюджету України на лютий 1995 року 60 млрд. крб. на названі цілі для кримських татар було виділено 50 млрд. крб. (83,3%). З отриманих у квітні 1995 року коштів 42 млрд. 220 млн. (69,9%) були виділені кримським татарам, а 18 млрд. 180 млн. (30,1%) – вірменам, болгарам, грекам і німцям<sup>14</sup>.

Зрозуміло, що такі диспропорції не могли залишитися поза увагою лідерів Меджлісу і були використані ними як аргумент у полеміці з владою з питання дотримання справедливості в ставленні до різних етнічних груп. Докори кримськотатарських лідерів були спрямовані не тільки місцевій кримській владі, а й центральній владі в Києві, яка не втручалася в рішення керівних органів автономії, що порушували пропорційність при розподілі коштів. Вимоги справедливої етнонаціональної політики сприяли успіхові інструменталістської тактики керівників Меджлісу з

мобілізації їх етнічної групи, в тому числі шляхом збудження тих почуттів (зокрема, почуття образи), які містять консолідуючий потенціал. Влада ж поставила себе в ситуацію сторони, що мусила виправдовуватися. Тим самим вона послаблювала свої позиції при контактах з етнічними лідерами. Натомість суттєво зміцнювався авторитет останніх в очах своєї групи.

Хоча й тут ситуація не була безпроблемною. Значний негативний резонанс серед репатріантів мало поширення інформації про нецільове використання та розкрадання призначених на їхні потреби коштів, які перебували на рахунках “Імдат-банку” та фонду “Крим” – структур, які пов’язувалися з іменами лідерів Меджлісу.

Повертаючись до питань динаміки деприваційних (таких, що відбивають незбіг між соціальними очікуваннями людей і можливостями їх задоволення) настроїв серед кримських татар, слід відзначити також невирішеність житлової проблеми. Конфліктопровокуючою акцією влади в цьому плані було бойкотування нею виділення земельних ділянок репатріантам для індивідуальної забудови під час першої й найбільшої хвилі повернення у 1989 – 1992 роках. Тоді наявні у кримських татар особисті заощадження ще дозволяли їм більш-менш успішно вирішувати проблему зведення індивідуального житла або придбання помешкань, що виставлялися на продаж. Ділянки ж почали масово виділятися тоді, коли розпочалася галопуюча інфляція і заощадження репатріантів знецінилися<sup>15</sup>. Крім того, у 1990 році тоді ще Кримською обласною радою народних депутатів було затверджено схему розселення репатріантів, згідно з якою в жодній адміністративно-територіальній одиниці, в жодному населеному пункті частка кримських татар не мала перевищувати 23 – 25% від загальної кількості населення. Така деконцентрація поряд з іншими негативними для народу-репатріанта наслідками призводила ще й до розпорошення фінансових, матеріальних та інших ресурсів, необхідних для формування й розвитку комунальної інфраструктури.

В результаті кошти, які витрачалися, дозволяли вирішувати проблеми облаштування поселень і забезпечення житлом з меншою ефективністю й для меншої кількості людей, ніж це могло б бути при раціональнішому їх використанні. Крім того, основна частина визначених обласною владою місць розселення припадала на степові райони, попри те, що більшість кримських татар до депортації мешкали на Південному узбережжі півострова. Таким чином закладався ґрунт для конфліктності в майбутньому, оскільки більшість репатріантів прагнули повернутися в місця походження свого і своїх предків, звідки їх історичне коріння.

Матеріальна допомога, що виділялася репатріантам – індивідуальним забудовникам була вкрай недостатньою. Так, у 1995 – 1996 роках вона становила 393 тис. гривень, у 1997 році – 119 тис. гривень, у 1998 році – 102 тис. гривень. На ці кошти вдалося облаштувати лише близько 400 кримськотатарських сімей. Та й ця допомога надавалася лише в разі певного ступеня готовності житла – фактично на оздоблення двох кімнат, і не могла перевищувати ста неоподатковуваних мінімумів доходу, тобто 1700 грн. Однак навіть не всі з тих, хто мав право на таку допомогу, могли одержати її.

Лише у 1998 році не було виконано через брак коштів 365 розпоряджень про надання допомоги, а загальна сума невикористаних допомог, на які мали право індивідуальні забудовники, становила у 1999 році 670 тис. гривень<sup>16</sup>. Масштаби безповоротної фінансової підтримки, яку влада могла реально надати, явно не відповідали потребам репатріантів і не могли їх задовольнити. 24 грудня 1996 року Рада Міністрів АРК Постановою № 423 ухвалила рішення про довгострокове кредитування індивідуального житлового будівництва для депортованих. Для цього Уряд автономії звернувся до Верховної Ради Криму та до Верховної Ради України з пропозицією включити до своїх бюджетів спеціальні статті витрат на таку програму в розмірах, відповідно, 3,8 і 14,2 млн. гривень<sup>17</sup>.

Станом на 1 січня 2002 року репатріантам було відведено під забудову 45 964 земельні ділянки, з яких забудували 19 098 (41,5%), у стадії незавершеного будівництва перебували 21 866 ділянок, решта – не освоювалися; було забезпечено житлом 145 тис. (55,8%) репатріантів<sup>18</sup>. На вищезгаданих слуханнях у кримському парламенті 25 лютого 2004 року Голова РМ АРК С. Куніцин наводив дані: у 1991 – 2003 роках коштом Державного та республіканського бюджетів було введено в експлуатацію близько 360 тис.кв.м житла для кримських татар; за рахунок державних капіталовкладень побудовано понад 7 тис. і викуплено більше 1 тис. будинків і квартир, що дозволило забезпечити житлом понад 32 тис. осіб; 130 тис. кримських татар повністю або в основному завершили будівництво власних будинків або придбали житло самостійно; разом з тим, станом на початок 2004 року 6,3 тис. сімей стояли на квартирному обліку на отримання державного житла в міськвиконкомах та сільрадах, 20 тис. забудовників (разом з членами сімей це понад 100 тис. репатріантів кримськотатарської національності) не могли закінчити будівництво через дефіцит коштів. Для забезпечення житлом кримських татар, які вже повернулися до Криму, необхідно ще збудувати до 1,5 млн. кв.м житла, з яких близько 300 тис. кв.м – за рахунок державних капіталовкладень<sup>19</sup>. Тим часом, за різними джерелами, за межами Криму нині проживають ще не менше 100 тис. кримських татар, більшість з яких прагнуть повернутися на батьківщину.

Подібні проблеми репатріантів інших національностей, хоча б з огляду на їхню невелику чисельність, локальніші й менш масштабні. На початок 2004 року на кварталі стояло не більше 160 сімей репатріантів вірмен, болгар, греків та німців; питання забезпечення більшості з них житлом, за розрахунками уряду автономії, будуть вирішені упродовж 2004 – 2005 років<sup>20</sup>.

Інше конфліктопровокуюче питання – якість житлових умов. З 300 поселень компактного проживання репатріантів у 6-ти мешкають вірмени, болгары, греки, німці, у 294-х – кримські

татари<sup>21</sup>. За даними глави уряду автономії, на весну 2004 року 40% цих поселень не забезпечувалися водою, 8% – електроенергією, рівень їх газифікації і наявності доріг з твердим покриттям не перевищував 5 – 7%, каналізаційних мереж вони практично не мали, вкрай гострими залишалися питання транспортного сполучення, телефонізації та радіофікації цих поселень<sup>22</sup>.

Обмежена фінансова підтримка з боку влади була дуже болючою для кримських татар. Більшість з них опинилися без особистих коштів не тільки через знецінення заощаджень, а й унаслідок масового безробіття. У 1999 році 72,6% опитаних кримських татар не були працевлаштовані. Причому лише 23,4% з тих, хто відповіли на питання “Яку роботу хотіли б мати?”, очікували роботу за спеціальністю, а 53,3% або хотіли роботи просто високооплачуваної, або були ладні погодитися на будь-яку з постійним заробітком або таку, що давала б змогу прохарчуватися.

Поряд з безробіттям найболючішими для себе проблемами кримські татари вважали бідність (63,9%), відсутність житла (42,2%). Переважна частина опитаних (79,4%) виявляли невдоволення рівнем допомоги держави в справі облаштування депортованих, а третина – пасивністю Меджлісу в питаннях облаштування етнічного загалу. 28,9% з опитаних соціологами навіть шкодували про свій переїзд на історичну батьківщину. 82,2% респондентів вважали, що за попередні п’ять років їх життя погіршилося, і лише 25,9% вірили в значне або хоча б невелике покращання життя в наступні п’ять років. Песимістично були налаштовані 35,7% респондентів<sup>23</sup>.

Результати соціологічного заміру настроїв кримських татар свідчили про формування в їхньому середовищі конфліктобезпечної ситуації. Вектори її подальшого розвитку прямо залежали від дій влади і кримськотатарських політичних лідерів. Бути чи не бути конфлікту? Відповідь на це питання полягала в адекватності або неадекватності реакції названих етнополітичних суб’єктів на потреби людей.

Адже спонукою виникнення будь-якого конфлікту є дія або ж бездіяльність, яку також можна розглядати як форму специфічного реагування на суспільні виклики.

Через брак фінансів кримським татарам не вдавалося в бажаних обсягах розвивати власний бізнес. На 6,5 тис. малих підприємств і фірм, зареєстрованих у Криму в 1999 році, працювало 89 тис. осіб. Власне кримськотатарських серед них було близько 200, на них працевлаштувалося лише 2,5 тис. осіб<sup>24</sup>.

Головною складовою сімейного бюджету кримських татар були пенсії (на це джерело доходів вказали 45,1% опитаних). На другому місці йшли доходи від випадкових заробітків (41,2%), на третьому – від присадибних ділянок (35,6%). Зважаючи на невеликий розмір пенсій і земельних ділянок, а також на епізодичність випадкових заробітків, можна уявити, що більшість сімей не мали прожиткового мінімуму. Лише 28,6% кримських татар у 1999 році мали стабільну заробітну платню<sup>25</sup>.

Разом з тим, упродовж 1997 – 1999 років збільшилася від 24,8 до 38,8% частка сімей кримських татар, де особистий дохід на кожного члена родини становив від 51 до 100 гривень на місяць. Але натомість скоротилася від 38,9 до 24% частка сімей, де такий дохід становив від 101 до 200 гривень, від 15,8 до 2,4% – де він сягав 201–300 гривень, від 3 до 0,8% – де його розмір був від 301 до 400 гривень. Зовсім не були виявлені сім'ї, де доходи на одну особу перевищували 400 гривень, хоча у 1997 році їхня частка становила 2,2%. У 1997–1999 роках більше, ніж удвічі (від 15,3 до 34%), зросла питома вага сімей з доходом на одну особу до 50 гривень на місяць. Розмір середньомісячного доходу члена сім'ї скоротився з 26,4 до 20,2 гривень, а розмір середньомісячного доходу однієї сім'ї – з 123,5 до 87,4 гривень<sup>26</sup>.

На початок 2004 року зі 136 тис. працездатних кримських татар постійну роботу мали менше половини<sup>27</sup>. Найбільш критична ситуація склалася в Бахчисарайському (54,2% безробітних), Сакському (71,1%), і Ленінському (73,7%)



районах, містах Алушті (75,9%), Судаку (72%), Євпаторії (59,6%), Джанкої (59,6%)<sup>28</sup>. Отже, легко зрозуміти причини деприваційних настроїв серед кримських татар, так само, як і високий рівень невдоволення діями влади з розв'язання їх соціальних проблем. Для цього досить взяти до уваги, що по АРК в цілому обчислена за методологією Міжнародної Організації Праці (МОП) частка безробітних серед економічно активного населення у віці 15 – 70 років на 1 січня 2002 році становила 5,2% і мала тенденцію до скорочення; таку ж саму тенденцію мав показник зареєстрованого безробіття, який на 1 січня 2003 року становив 3,5% від загальної кількості працездатного населення у працездатному віці<sup>29</sup>.

Причини низького рівня зайнятості серед кримських татар мають як об'єктивну, так і суб'єктивну природу. На час повернення з місць депортації понад 70% репатріантів мешкали в містах і мали відповідні урбанізованому середовищу освітній рівень і фахову специфіку. 72% тих, хто повернувся, мусили оселитися в сільській місцевості. В умовах відсутності робочих місць особливої гостроти набуло питання про наділення репатріантів земельними ділянками в розмірах, достатніх для ведення підсобного господарства, щоб забезпечити родинам бодай фізичне виживання. Однак на перешкоді вирішенню цього питання став ряд проблем. По-перше, нормативно-правові акти Уряду, Президента та Верховної Ради України, ухвалювані з початку 1990-х років з метою регулювання земельних відносин, не враховували специфіку процесу повернення депортованих та їх облаштування. Зокрема, земельними паями, згідно з встановленим порядком, наділялися виключно члени колективних сільськогосподарських підприємств автономії, серед яких, через цілком зрозумілі причини, кримських татар було небагато; початок розпаювання в часі збігся з початком масової репатріації, ті, хто поселялися в сільській місцевості, більшістю не встигли або не змогли працевлаштуватися в КСП. А право репатріантів на повернення їм забраної в них під час депортації землі ніякими нормативно-правовими

актами не передбачалося. І по-друге, з вирішенням земельних питань зволікали органи влади Кримської області (згодом – автономії) та місцевого самоврядування. В діяльності багатьох з них правозастосовні органи віднаходять нині значні зловживання, як у частині наділення кримчан різних національностей земельними ділянками для індивідуальної забудови та сільськогосподарського виробництва, так і в питаннях виділення в курортних та інших зонах землі юридичним особам України й зарубіжжя, переважно, російського<sup>30</sup>.

Темпи надання кримським татарам земельних ділянок відставали від темпів їх повернення. Так, на липень 1991 року в Криму мешкало вже 135 тис. кримських татар, з яких 55 тис. повернулися за півтора попередніх роки. За середньої чисельності кримськотатарської сім'ї 4,45 особи, це означало повернення понад 30 тис. сімей. Отримали ж за цей час земельні ділянки під індивідуальну забудову лише 14 тис. сімей<sup>31</sup>. Верховна Рада Криму, попри її конфронтаційну налаштованість щодо Меджлісу, все ж вживала певних заходів з наділення кримських татар земельними ділянками, оскільки розуміла, що без вирішення цієї проблеми конфлікт може тільки поглиблюватися. Так, у 1993 році для розселення та облаштування репатріантів було визначено землі сукупною площею 3,5 тис. га. Постановою ВР АРК ряд міськвиконкомів отримали вказівку зарезервувати передбачені квотою розселення земельні масиви<sup>32</sup>. Щоправда, розмір земельної квоти не був визначений. На 1999 рік середній розмір земельної ділянки в розпорядженні кримськотатарської сім'ї становив 8,9 “сотки”, причому 86,4% кримських татар зазначали, що їхні сім'ї не брали участі в паюванні землі<sup>33</sup>.

3 грудня 1999 року Президент України підписав Указ “Про невідкладні заходи щодо прискореного реформування аграрного сектора економіки”. Указ надавав членам КСП право вільного виходу з колективних сільськогосподарських підприємств із земельними частками (паями) та створення на їх основі суб'єктів господарювання, заснованих на при-

ватній власності. Інші соціальні групи населення (а етно-соціальні й поготів) в Указі не згадувалися. Крім того, правовстановлюючим документом, що засвідчує право володіти, користуватися та розпоряджатися зазначеною часткою, був визнаний сертифікат на земельну частку (пай). Цей документ був розданий членам КСП ще при паюванні землі (якщо його не залишали в своїх сейфах голови КСП, котрі не надто поспішали виконувати розпорядження глави держави) і засвідчував розмір паю кожного з них. Тобто, на момент президентського указу розмір земельної ділянки кожного сільського мешканця, який мав право на пай, був уже визначений. Причому, право на вихід із цим паєм зі складу КСП не могло бути обмежене ні ухвалами загальних зборів членів КСП, ні якимись іншими рішеннями<sup>34</sup>.

Зрозуміло, що за таких умов громадяни, що поверталися до Криму з місць депортації, не мали формальних підстав на отримання землі. Рада Міністрів АРК зробила доволі сумнівну за критерієм ефективності спробу запобігти загостренню ситуації. Своєю Постановою № 182 від 24 травня 1999 року “Про заходи по розв’язанню проблем кримськотатарського народу” вона доручила: “Республіканському комітетові з земельних ресурсів вирішити питання про наділення кримських татар, що проживають у сільській місцевості, земельними наділами в розмірі середнього паю для членів КСП в даному регіоні, а тих, хто проживає у селищах міського типу і районних центрах – наділами у розмірі до 1-го га для ведення підсобного господарства згідно діючого законодавства”<sup>35</sup>. Тим часом частина керівників місцевого рівня скористалися згаданим президентським указом для такої форсованої роздачі державних актів на володіння землею, до того ж не завжди правочинної, що земель для наділення ними репатріантів у багатьох випадках просто не залишалося.

27 жовтня 2000 року кримська преса оприлюднила рішення Верховної Ради АРК, яке стосувалося виконання президентського указу від 3 грудня 1999 року. Рішення

формально зосереджувало увагу на серйозні порушення під час реформування аграрного сектора, внаслідок яких мало місце обмеження прав власників на землю і майно. Однак згадувалося лише про таке порушення, як незаконне включення осіб до списків на отримання сертифікатів про земельний пай. Відповідно, рішення вимагало оперативного реагування на факти зловживань місцевих керівників своїм службовим становищем при видачі сертифікатів. При цьому нічого не говорилося про таке порушення, як виключення зі списків на розпаювання тих, хто мав право на пай за законом. Щодо кримських татар, які опинилися поза списками, рішення ВР АРК обмежилося рекомендацією: “Підтримати ініціативу Бахчисарайської районної ради щодо проведення організаційної та роз’яснювальної роботи серед власників земельних паїв про добровільну згоду на розподіл паїв на користь депортованих та інших громадян, не забезпечених згідно із законодавством паєм на землю”<sup>36</sup>. В такий спосіб можна було швидше загострити, а не залагодити стосунки між репатріантами і тими, хто мав юридичні підстави для отримання земельного паю.

Форсована роздача державних актів означала для 188 тис. кримських татар, які проживали в сільській місцевості, що власниками землі можуть стати лише ті з них, хто є членом КСП – 18,3 тис. осіб. Отже, серед кримських татар, що на той час проживали в селі, на земельний пай могли розраховувати менше ніж кожний десятий, в той час як серед селян не кримськотатарської національності пай виділявся майже кожному четвертому<sup>37</sup>.

Таким чином, кримські татари, які проживали у сільській місцевості, могли розраховувати тільки на землі резервного фонду і землі запасу загальною площею близько 300 тис. га. Тобто, кожен з тих, хто досяг 18-річного віку, міг отримати у середньому 2,6 га. Причому це були землі здебільшого незручні для сільськогосподарського виробництва. До того ж, щоб кожний дорослий кримський татарин-селянин міг отримати пай, який дорівнює середньому розміру по Криму – близько

5 га, для цього потрібно було приблизно 700 тис. га. Але й цих земель, навіть якби вони були у резерві й запасі, однаково не вистачило б для запобігання загостренню земельного питання в майбутньому. Річ у тім, що хоча репатріація кримських татар через переважно економічні причини уповільнилася, вона однаково триватиме. Принаймні 10 тисяч з тих, хто на початку 2001 року ще проживали в Узбекистані, отримали українське громадянство<sup>38</sup>, а бажаючих стати громадянами України й жителями Криму було і є набагато більше. Крім того, відбуватиметься природний приріст населення кримськотатарської та інших національностей у самому Криму. Якщо роздати зараз землі запасу, то в майбутньому поселення кримчан не зможуть розширюватися, що призведе до ущільнення в них населення з відповідними соціальними наслідками.

Отже, земельні проблеми в автономії загалом, а також недостатнє врахування інтересів кримських татар при їх вирішенні дають підстави очікувати подальшого загострення етнічної ситуації в Криму внаслідок наростання серед репатріантів почуття образи на несправедливе ставлення до них. Ця образа сприймається кримськими татарами особливо гостро через те, що завдається на їхній історичній землі. Саме вона разом із прагненням здобути ресурси для існування й протидіяти зловживанням з боку місцевих керівників спонукала репатріантів до “самозахоплень” та утворення так званих “галявин протесту”. Від самого початку процесу приватизації землі репатріанти розуміли, що без влаштування публічних, масових протестних акцій з метою привернення уваги громадськості й владних органів України до земельних питань, ці питання будуть вирішуватися без них, не для них і часто – не в інтересах більшості кримчан.

За твердженням Р. Чубарова, дві третини поселень компактного проживання кримських татар були розпочаті саме через самозахоплення. Однак спричинені названими обставинами такі самозахоплення становили невелику частину подібних та інших порушень, які чинилися й чиняться на

території Криму. Тут, як і всюди, земля почала набирати дедалі більшої комерційної цінності. Тож окремі керівники сільських, селищних і міських рад стали на шлях незаконних продажу або надання землі родичам, довіреним особам, підприємцям і підприємствам – часто небезкорисливо. Це стало можливим не останньою чергою через особливості чинного земельного законодавства та Закону України “Про місцеве самоврядування”, які визначають базовим рівнем розпорядження землею найнижчий – сільський, селищний тощо. У 2001 – 2003 роках про виділення землі тільки на Південному узбережжі Криму місцевими радами було ухвалено 31 тис. рішень. Для порівняння: за цей час Верховна Рада АРК та Рада Міністрів АРК в межах своїх повноважень ухвалили тільки 91 подібне рішення<sup>39</sup>.

Органи влади вищого рівня позбавлені права скасовувати або опротестовувати рішення нижчих. Зробити це можна лише в судовому порядку, і то не завжди, а лише в разі порушення процедури ухвалення рішення. Призначення і мета таких рішень, навіть якщо вони суперечать інтересам місцевої громади, не можуть бути причиною для скасування, байдуже, вчинені вони з корисливих мотивів чи через некомпетентність. Остання також нерідко має місце, зокрема, через брак кваліфікованих кадрів. Так, за даними Верховної Ради Криму, базові ради тільки на 10% були укомплектовані спеціалістами-землевпорядниками і менше половини з них – юристами. У кількох сотнях рад по всьому півострову налічувалося лише 269 землевпорядників, а раніше тільки в системі Рескомзему Криму працювали 564 спеціалісти. Ці дані були оприлюднені наприкінці грудня 2003 року під час спеціальних слухань питання про розподіл і використання землі у Верховній Раді Криму.

Тоді ж у виступі першого заступника голови Ради Міністрів АРК А.Корнійчука наводилися красномовні результати 6 206 перевірок, проведених у 2002 та 2003 роках уповноваженими на це органами автономії. Було виявлено 5210 порушень щодо виділення та використання землі.

Серед порушень – 1 707 фактів незаконно зайнятих шляхом самозахоплення (без правовстановлюючих документів) земельних ділянок площею 114 гектарів. Депортованими “самозахоплено” 866 земельних ділянок, тобто менше половини. У цілому ж кримськотатарські самозахоплення, організовані як “акції протесту” проти безконтрольного розподілу землі, становили ледь не п’яту частину.

Прокуратура Криму тільки у 2002 році опротестувала понад 200 рішень про незаконне виділення землі, переважна більшість яких – не кримським татарам. В Алупці, приміром, робоча група Генпрокуратури виявила сотні не розглянутих уже кілька років і навіть не зареєстрованих заяв про виділення землі.

Того ж 2002 року було виявлено 1 117 фактів використання земель суб’єктами господарської діяльності без правовстановлюючих документів, тобто шляхом самозахоплення. Це приватні бензоколонки, підприємства торгівлі та сфери обслуговування, приватні пансіонати й інші комерційні об’єкти. Кримські татари до них найчастіше не мали жодного стосунку: головним для них залишалося отримання ділянок під житлове будівництво. За статистикою, з 1992 по вересень 2003 року в Криму було виділено для зведення житла 82 тис. земельних ділянок, у тому числі колишнім депортованим – 48 тис. ділянок на площі 5 тис. гектарів. Для здійснення підприємницької діяльності громадянам було надано близько 6 тис. ділянок, із них репатріантам – 741<sup>40</sup>. У 2003 році за порушення земельного законодавства були притягнуті до судової відповідальності близько десяти сільських і селищних голів, але вал порушень не зменшився. Що вже казати про місцеві ради, коли навіть завод “Крим-автоГАЗ” будувався в Криму без землевідведення, без експертизи і без техніко-економічного обґрунтування<sup>41</sup>.

Аналіз ситуації щодо використання та власності на землю в АРК в контексті проблем соціальної адаптації репатріантів свого часу дав автору цієї книги підстави сформулювати деякі оцінки і рекомендації. А саме.

Для врегулювання земельних проблем в Криму загалом, а також міжетнічних протиріч з приводу наділення кримчан землею, з метою відвернення небезпеки конфліктного розвитку цих протиріч потрібні ревізії правочинності рішень органів місцевого самоврядування та влади автономії у сфері земельних відносин. Одночасно з проведенням такої ревізії й винесенням відповідних ухвал має бути здійснена інвентаризація земельного фонду, сформований реєстр власників землі, а також реєстр осіб з-серед тих, хто повернулися та збираються повернутися з місць депортації і бажають та мають законне право на отримання землі. Таке право має бути надане їм ухваленням відповідного закону про відновлення прав репатріантів.

Необхідність прискореного формування реєстру власників землі вкрай важлива також через наявність підстав вважати, що серед тих, хто отримали земельні пайові сертифікати або й державні акти про право власності на землю, є негромадяни України. Останні, згідно з Земельним Кодексом та іншими вітчизняними правовими актами, не можуть бути власниками землі на українській, у тому числі кримській території. Ці особи, мабуть, щиро вітали ініціативу одного з кандидатів на виборах Президента України у 2004 році, який у ході виборчої кампанії заявив про намір запровадити в Україні практику подвійного громадянства. В разі реалізації цієї ініціативи іноземні громадяни отримали б правову можливість легітимізувати земельну власність, яка перебуває в їхньому володінні всупереч чинному українському законодавству. Тим часом подібна власність може стати частиною земельного резерву автономії, в тому числі як ресурс для задоволення потреб репатріантів. Збільшити цей ресурс можна також шляхом правочинних дій стосовно ділянок землі, сертифікати на які досі не затребувані або оформлені на осіб, котрі фізично відсутні й фактично не є суб'єктами землеволодіння.

Прозорість у сфері земельних відносин набуває ваги одного з найзначніших чинників ефективного господарювання



в автономії, розв'язання соціально-економічних проблем репатріантів та інших кримчан, запобігання соціальній та етнічній конфліктності.

Пріоритетним має стати завершення робіт на виконання Постанови Верховної Ради України, ухваленої ще 18 грудня 1990 року. Згідно з нею до 15 березня 1991 року мала бути проведена інвентаризація території населених пунктів Криму та території поза межами цих населених пунктів. На початок 2004 року відповідні роботи були виконані лише на 28% та на 12%.

З огляду на етнополітичну специфіку Криму, тут єдиний земельний кадастр має створюватися прискореним, порівняно з усією Україною, темпом. Необхідне проведення грошової оцінки земель, яка, за постановою ВР України, мала бути завершена ще до початку 2002 року, але й через два роки після цієї дати була виконана лише в 6,1% населених пунктів автономії, які становили 34% її території.

До завершення всіх названих робіт на продаж землі в Криму слід накласти мораторій. Передовсім це має стосуватися двокілометрової прибережної зони. Приватизація, продаж-купівля та освоєння землі в її межах мають відбуватися виключно в рамках державної програми соціально-економічного розвитку чорноморського узбережжя, яка враховувала б його рекреаційний та інший потенціал, інтереси репатріантів і всіх кримчан, Української держави й усіх її громадян<sup>42</sup>.

Зволікання з ревізією і забезпеченням законності в питаннях землекористування та землевласності в Криму помножувалося на труднощі працевлаштування і отримання хоча б мінімальних доходів до сімейних бюджетів репатріантів, нерозвиненість, а практично — відсутність комунальної інфраструктури та недостатність коштів для фінансування житлового будівництва в місцях компактного поселення репатріантів, актуалізувало певний час “заморожену” проблему розміщення кримських татар, що поверталися на півострів з місць депортації.

Нагадаємо, що на початку масової репатріації кримських татар дебатовалися три проекти їх розміщення. Московський центр незалежної експертизи передбачав розміщення близько 320 тис. осіб в містах автономії. Академія наук України пропонувала комбіноване поселення 350 тис. осіб у містах і селах з перевагою на користь сільської місцевості. На практиці ж були реалізовані пропозиції місцевої кримської влади, суть яких вже викладалася: репатріантів розселяли головним чином в сільських місцевостях Півночі Криму без врахування тієї обставини, що до депортації більшість кримських татар проживали на півдні півострова і прагнули повернутися на землі свого традиційного проживання.

Тож з 2002 року, коли помітно зменшилася хвиля зовнішньої кримськотатарської імміграції, піднялася хвиля імміграції внутрікримської. Крім вищеописаних обставин її спонукою стала ще й зросла привабливість перспективи комерційного використання земель Південного берегу Криму (ПБК). Також очевидними для більшості кримчан, в тому числі для лідерів та активістів Меджлісу кримськотатарського народу, стали факти незаконного привласнення земельних ділянок на ПБК фізичними і юридичними особами, зокрема у формі викупу санаторіїв та інших об'єктів з відповідним землевідведенням тощо. Влітку 2002 року група кримських татар перекрила трасу Сімферополь – Ялта, вимагаючи надання земельних ділянок на ПБК. Лідери Меджлісу виступили з вимогами оприлюднення списків власників і користувачів земель південного берега.

На ситуацію зреагував президент України Л. Кучма. Він доручив Раді Міністрів АРК підготувати повний баланс земельних ресурсів курортної зони. Восени 2002 року кримська влада створила міжвідомчу комісію з питань комплексного освоєння й розвитку земель рекреаційного призначення на чолі з главою уряду автономії С. Куніциним. На початку 2003 року Верховна Рада автономії заборонила місцевим радам виділяти землі рекреаційного призначення до впорядкування їхніх меж. Однак відповідні розпорядження ігнорувалися,

оскільки виходили за межі повноважень Ради. Кримські татари активізували практику “самозахоплень” земельних ділянок на ПБК у формі організації так званих “галявин протесту”. По відповідних фактах прокуратура автономії відкрила кілька карних справ. Напруга зростала.

В перебіг подій втрутилася Генеральна прокуратура України. Проведена її співробітниками перевірка встановила факти землевідведень і забудов без належної документації, незаконного наділення земельними ділянками на підставних осіб, порушень порядку оренди земель та режиму використання територій природно-заповідного фонду, приватизації майна, охорони культурної спадщини та ін. Було порушено 33 карних справи, заявлено 12 позовів, зроблено 3 касаційних і 1 апеляційне подання, 42 приписи і подання про усунення порушень законодавства, опротестовано 117 незаконних рішень місцевої влади, складено 64 адмінпротоколи щодо посадових осіб. Але суттєвих змін не відбулося.

Усвідомлюючи важливість відновлення й розвитку економічного ресурсу свого народу, Меджліс наполягав, щоб виділення землі не тільки для житлової забудови, а й під комерційну діяльність відбувалося з урахуванням інтересів кримських татар, зокрема, шляхом узгодження з регіональними меджлісами.

Неврахування таких інтересів провокує конфлікти, подібні тому, який розпочався в селі Морському під Судаком у вересні 2003 року. Тоді група з 20 осіб кримських татар самовільно зайняла ділянку площею майже гектар на узбережжі на знак протесту проти рішення сільської ради та сільського голови Л. Крисова передати землю в довготривалу оренду московській фірмі АТ “Центркнига” під будівництво культурно-оздоровчого центру, до всього — без проведення тендера. Кримські татари вимагали передати цю ділянку їм. У конфлікт втрутилася влада автономії. В процесі вивчення нею ситуації було виявлено цілу низку фактів безвідповідальних дій в земельних питаннях з боку місцевої ради та її керівника. Перед останніми поставили вимогу

провести сесію й відмінити деякі з попередніх рішень. Сесію провели, але рішення не відмінили, мотивуючи тим, що їх скасування, згідно з Законом про місцеве самоврядування, можливе лише в судовому порядку. А вже в січні 2004 року в селі розпочалися бійки між кримськими татарами і “місцевими козаками”, про присутність яких раніше загалом нічого не було відомо. Почалося мітингування кримських татар і “слов’янського населення”. І ті й інші вимагали виділення для себе землі на узбережжі під будівництво рекреаційних об’єктів. Конфлікт набув форми міжетнічного протистояння<sup>43</sup>.

За подібним сценарієм виник конфлікт у селі Веселому того ж Судацького району<sup>44</sup>. Аналіз двох названих та інших подібних їм ситуацій свідчить, що керівники деяких органів місцевого самоврядування в Криму свідомо етнізували земельні проблеми, щоб затінити свою бездіяльність або зловживання й уникнути відповідальності переведенням уваги правоохоронних органів на конфлікти груп і осіб різної національності. Тим часом певні політичні сили намагалися використати такі випадки для загострення стосунків між кримськотатарським і “слов’янським” населенням, сподіваючись здобути підтримку виборців у боротьбі за владу. Загалом лякати козачими дружинами або загонами аскерів.

В січні 2004 року Київ направив до Криму Комісію з перевірки стану охорони і раціонального використання земель в АРК. Тепер вже на чолі з секретарем Ради національної безпеки і оборони України В. Радченком. Тоді ж своїм указом Президент доручив Уряду України забезпечити завершення інвентаризації земель в АРК до жовтня 2004 року, організувати дієвий контроль за дотриманням земельного законодавства та цільовим використанням і охороною земель заповідного, оздоровчого, рекреаційного та сільськогосподарського призначення, розробити та внести на розгляд Верховної Ради України проект законів про особливий режим використання і охорони земель ПБК та про посилення відповідальності за порушення земельного законодавства.

Однак це був час кампанії з виборів Президента України. Її результати стали головним зацікавленням влади нарівно з прискореною приватизацією земельних та майнових комплексів, в тому числі тих, що перебували в Криму у віданні Державного управління справами. Недосконалість законів та порядку розпорядження земельними ресурсами автономії спонукали “владу імущих” не стільки до правового внормування ситуації, скільки до використання невнормованості у власних інтересах: відбувалася прискорена “прихвятизація” державної та комунальної власності.

Комісії Генпрокуратури, РНБО, органів управління в Криму констатували і рекомендували. За результатами їхньої роботи давалися доручення, які залишали слід хіба що на папері. Тим часом міжетнічні відносини з приводу реальних земельних проблем загострювалися. Згідно з результатами моніторингових досліджень Таврійського національного університету, динаміка ставлення населення до протестних акцій репатріантів суттєво міняла свої вектори. Якщо раніше не кримськотатарська частина кримчан була помітно представлена серед тих, хто вважав, що протести репатріантів – це єдина можливість добитися розв’язання проблем або акт відчаю, то у 2003 році так вважали тільки самі кримські татари. Слов’янське населення сприймало протестні акції або як тиск на владу, або як її захоплення. За рік з 66% до 74% збільшилася кількість тих, хто вважали, що проблеми кримських татар повинні вирішуватися без будь-яких для них переваг, нарівні з громадянами інших національностей.

Виконавча загальноукраїнська і кримська влада, склад якої оновився після обрання Президентом України В. Ющенка, успадкувала економічні, в тому числі земельні та пов’язані з ними етносоціальні адаптаційні проблеми кримського соціуму.

Порівняно з 2004 роком показники інвентаризації кримських земель мало поліпшилися і залишаються далекими від бажаного. За інформацією голови Держкомзему України А. Даниленка, оприлюдненої ним в липні 2005 року під час

робочої наради в Республіканському комітеті з земельних ресурсів АРК, рівень інвентаризації земель за межами населених пунктів на той час становив 84%, міст і сіл – 28%, земель сільськогосподарського призначення – 29%. Але ці показники – усереднені. В Алуштинському регіоні, приміром, де кримськотатарські протестні акції одні з найбільш масштабних, проінвентаризовано лише 8% земель поза межами населених пунктів (за повідомленням голови Рескомзему М. Голубева на цій же нараді).

Як твердить лідер Меджлісу М. Джемільов, кримські татари в сільській місцевості, в розрахунку на душу населення, наділені землею, в середньому в 2,5 раза менше<sup>45</sup>. Але навіть неповне з'ясування реалій земельних відносин виявило іншу тенденцію.

За даними прес-служби Рескомзему АРК, станом на 31 травня 2005 року одному кримчанину в середньому було надано 0,69 га земель, в тому числі: для ведення сільського господарства – 0,65 га, для будівництва й обслуговування житлового будинку – 0,02 га, для комерційної діяльності – 0,0005 га, для інших цілей (гаражі, дачі, оренда і т.п.) – 0,02 га.

В середньому одному кримчанину не кримськотатарської національності надано 0,6706 га земель, з них: 0,63 га – для ведення сільського господарства, 0,02 га – для будівництва й обслуговування житлового будинку, 0,0006 га – для комерційної діяльності, 0,02 га – для інших цілей (гаражі, дачі, оренда і т.п.).

В середньому одному кримчанину кримськотатарської національності представлено 0,8204 га земель, з них: 0,77 га – для ведення сільського господарства, 0,03 га – для будівництва й обслуговування житлового будинку, 0,0004 га – для комерційної діяльності, 0,02 га – для інших цілей (гаражі, дачі, оренда і т.п.).

Отже, за суто кількісним параметрами забезпечення кримських татар земельними ресурсами виглядає краще, ніж мешканців автономії інших національностей. Це сталося

не стільки завдяки діям місцевої влади, скільки в результаті самозахоплення, які згодом влада вимушена була легалізувати. Особливо в частині ділянок під житлову забудову. Звичайно, не можна не брати до уваги місця розташування землеволодінь і землекористування та рівень розвитку інфраструктури цих місць. У кримських татар, відомо, вони бажають кращого. Навіть у Сімферополі з 10-ти мікрорайонів компактного проживання раніше депортованих тільки в 4-х проведено природний газ і лише в одному – функціонує система каналізації<sup>46</sup>.

Однак стимульоване Меджлісом переселення кримських татар на південне узбережжя Криму навряд чи сприятиме поліпшенню, принаймні швидкому, умов життя репатріантів. Крім того, якщо в практичній політиці прийняти логіку кримськотатарських лідерів про справедливість повернення репатріантів на землю предків, необхідно сформувати поіменний кадастр тих, хто переселяються або мають відповідні наміри, з чіткою “прив’язкою” до місцевості, з якої їхні родини були депортовані. Потрібна тверда політична воля для реалізації порядку виділення земельних ділянок, про ухвалення якого заявляв в липні 2005 року экс-прем’єр кримського уряду А. Матвієнко: земля надається репатріантам в районах, звідки їх депортували; приватизація ділянки забороняється до завершення будівництва для запобігання спекуляції; якщо упродовж трьох років ділянка не використовується, комісія має право її вилучити і передати на інші цілі.

Подальше ж масове внутрікримське переселення репатріантів “явочним порядком” на ПБК тільки створюватиме нові проблеми:

*фінансові* – вкладення в місця попереднього проживання підуть “за вітром”, а новоотримані земельні ділянки потребуватимуть не менших, а може, й більших коштів для їх освоєння;

*економічні загальнодержавні та республіканські* – ускладнення й скорочення можливостей комплексного використання та розвитку рекреаційного потенціалу ПБК в інтересах усіх

кримчан і всієї України через розподіл земельних ресурсів морського побережжя поза розробленням, затвердженням і реалізацією відповідної державної програми;

*внутрієтнічні кримськотатарські* – радикалізація Меджлису чи його частини внаслідок інерції “самозахоплення” (“самоповернення” – за лексикою меджлисівських лідерів) та (або) посилення факторів ісламського і пантюркістського екстремізму всередині кримськотатарської спільноти, її дезінтеграція та ослаблення позицій представницького органу репатріантів;

*соціально-психологічні* – наростання національної нетерпимості та актуалізація негативних етностереотипів;

*міжетнічні* – посилення напруги і конфліктної перспективи у відносинах більшості кримчан та кримських татар;

*політичні* – дестабілізація політичної ситуації та її використання як засобу досягнення своїх цілей російськими, українськими та ісламськими радикалами всередині України і за її межами;

*правозастосовні* – пожорсткішання дій влади щодо фактів порушень і порушників земельного законодавства та порядку проведення масових заходів і поведінки осіб в громадських місцях.

Процес відновлення справедливості щодо репатріантів має бути введений у правове річище. З цією метою нова влада задіяла вже випробувані попередниками організаційні ресурси – передовсім апарат Ради національної безпеки і оборони України, під егідою якого в Криму працювала Комісія з перевірки дотримання вимог законодавства, реалізації державної політики у сфері раціонального використання і охорони земель.

В Сімферополі 14 квітня 2005 року під час прес-конференції за підсумками виїзного засідання цієї Комісії тодішній секретар РНБО П. Порошенко висловився за необхідність введення місцевими радами мораторію на виділення землі в Криму, доки не буде проведено її інвентаризацію. Він також наголосив: “Не буде татарських і



слов'янських ділянок, земельних політик, карних справ. У нас буде політика, яка відповідає національним інтересам України”<sup>47</sup>.

Однак Меджліс в особі його голови М. Джемільова, принципово підтримавши стратегію ревізії законності розподілу землі в Криму, заявив щодо мораторію іншу позицію: “Мораторій для депортованих на кримську землю продовжується 61 рік. Тому зараз це не буде прийнято”<sup>48</sup>. І ця його заява не була позбавлена резонів, оскільки введення мораторію рішеннями комісій будь-якого рівня могло носити тільки рекомендаційний характер. А місцеві ради ці рекомендації не поспішали виконувати.

З одного боку, П. Порошенко повідомляв, що зусиллями його Комісії державі тільки упродовж двох тижнів повернуто 360 гектарів незаконно отриманої землі<sup>49</sup>. А з іншого – різного рівня владні органи в Криму продовжували давати доручення й ухвалювали рішення стосовно виділення земельних площ, в тому числі сумнівним фірмам. Одночасно кримські татари не припиняли розпочаті й започатковували нові акції “самозахоплення” (“самоповернення”) землі під Феодосією в Тихій бухті (Коктебель), Судаку, Партеніті, Алушті, Ялті. Конфлікти між кримськими татарами та владою, кримськими татарами і слов'янським населенням продовжувалися.

Новопризначений голова Ради Міністрів АРК А. Матвієнко зініціював розроблення кількох масштабних всекримських програм. Одна з них – “Морський берег Криму” – декларувала перспективу залучення кількामільярдних доларових інвестицій в освоєння чорноморського узбережжя. Програма одразу ж викликала протести з боку Меджлісу (Р. Чубаров) як така, що не враховувала інтересів кримських татар, зі сторони Голови Верховної Ради АРК Б. Дейча та інших.

У зв'язку з амбітними планами влади виявилися кілька скандальних обставин. На початку літа 2005 року робоча нарада членів кримського уряду на чолі з першим віцепрем'єром В. Ясюком розглядала питання про упровадження

інвестиційного проекту “Розвиток західного побережжя Криму”, наданого ООО “Гольф-Сіті” – підприємством з невеликим статутним капіталом, зареєстрованим лише в січні 2005 року. І хоча проект перебував на стадії розроблення, Рескомзему АРК було доручено розглянути питання попереднього вибору земельних ділянок під розміщення об’єктів “Гольф-Сіті” на території восьми сільрад Сакського району і самого райцентру. З порушенням чинного законодавства Рескомзему рекомендувалося при проведенні державної землепоряджувальної експертизи не узгоджувати проекти землевідведень під особисті селянські і фермерські господарства в прибережній двокілометровій смузі. Незаконні доручення давалися також органам влади й самоврядування у м. Саки та Сакського району.

З приводу виявлених обставин з боку ініціаторів і учасників проекту надавалися пояснення. Але ситуація лише загострювалася<sup>50</sup>. Міжрайонні прокурори опротестували як незаконні ухвалені в контексті проекту “Гольф-Сіті” рішення сільрад та дії посадових осіб Ради Міністрів автономії. Одночасно наростала опозиція А. Матвієнку в Верховній Раді АРК та поміж частини кримської політичної еліти. Кримський уряд і його голову звинувачували, зокрема, в перевищенні повноважень при ухвалені рішень про створення міжвідомчої комісії, котра позбавляла місцеві ради права самостійно розпоряджатися землею територіальних громад.

Напередодні своєї відставки у вересні 2005 року А. Матвієнко заявив про перешкоджання наведенню порядку з боку правоохоронних органів та підготовку під їх прикриттям “корупційного перевороту” в кримській владі, організованого низкою кримінально-фінансових груп як відповідь на намагання його уряду зробити економіку автономії прозорою, вивести з тіні фінансові потоки, навести порядок в основних галузях економіки<sup>51</sup>.

12 жовтня 2005 року спільною колегією Деркомземому України та нового кримського уряду, очолюваного А. Бур-

дюговим, було затверджено заходи з реалізації концепції розвитку Морського берегу Криму і забезпеченню депортованих земельними ділянками в період до кінця 2005 року – першого кварталу 2006 року, а саме: інвентаризацію земель оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення; створення ортофотопланів і планів територій, прилеглих до морського берега; встановлення меж низки прибережних населених пунктів; здійснення нормативної грошової оцінки земель; розмежування земель комунальної і державної власності; прискорене створення реєстру земельних ділянок, раніше наданих громадянам; розроблення детального плану розвитку території і робочого проекту забудови земельного масиву в 2-му мікрорайоні м. Алушта; забезпечення передачі майна військової частини в селищі Партеніт у власність автономії для багатопверхового будівництва; завершення інвентаризації земельних ділянок масиву “Долина” на території Коктебельської селищної ради з метою надання їх під індивідуальну житлову забудову; прискорення розробки та затвердження генплану розвитку селища Коктебель; затвердження генплану м. Ялта.

Трохи згодом А. Матвієнка було призначено заступником керівника секретаріату Президента України. А 21 листопада 2005 року Указом глави держави введено в дію рішення Ради національної безпеки і оборони від 29 червня 2005 року “Про стан додержання вимог законодавства та заходи щодо підвищення ефективності державної політики у сфері регулювання земельних відносин, використання та охорони земель” та затверджено План підготовки першочергових законопроектів та проектів інших нормативно-правових актів з питань підвищення ефективності державного регулювання земельних відносин, використання та охорони земель, відповідальності за самовільне зайняття земельних ділянок та ін.

Передбачені концепцією розвитку Морського берега Криму заходи, а також заходи із забезпечення репатріантів землею кореспондуються з президентськими директивами. Для реалізації наміченого потрібна політична воля та фахові

й ефективні управлінські дії. Так само, як і для розв'язання інших ресурсно-економічних проблем соціальної адаптації кримськотатарського народу. Серед них – забезпечення зайнятості й зацікавлення репатріантів в бажанні закріпитися в місцях проживання на територіях, сприятливих для сільськогосподарського виробництва.

Розв'язання цих проблем може стати комплексним щонайменше в одному аспекті. Йдеться про те, що з повоєнного часу традиційними галузями сільськогосподарського виробництва на півострові стали зернова, овочівництво, виноградарство тощо. Тим часом природнокліматичні умови регіону сприятливі для вирощування бавовни. Розрахунки, проведені доктором економічних наук, професором Р. Абдуллаєвим та кандидатом технічних наук, доцентом Р. Бекіровим, свідчать, що рентабельність бавовникарства в 1,85 раза вища, ніж зернового виробництва, а очікуваний чистий прибуток з 1 га, засіяного бавовною, в 4,4 раза може перевищувати прибуток, отримуваний з 1 га під зерновими. Репатріанти-кримські татари мають поміж себе достатню кількість науковців і фахівців, які володіють сучасними, визнаними в світі узбецькими технологіями виробництва бавовни, і здатні відродити в Криму цю культуру.

З відповідними пропозиціями до кримського уряду неодноразово звертався ректор Кримського індустріально-педагогічного інституту Ф. Якубов. Але практичних результатів його ініціативи досі не дали навіть на рівні організації та фінансування офіційної експертизи цих пропозицій.

Тим часом вже за нової влади навіть обмежені бюджетні кошти, виділені на облаштування репатріантів, використовуються неефективно через низьку якість планування видатків і неузгодженість дій Держкомнацміграції України та Комітету в справах національностей і депортованих громадян Ради Міністрів АРК. Так за 9 місяців 2005 року на реалізацію програми облаштування депортованих громадян виділено 56,112 млн. гривень. Отриманих коштів не вистачає на дофінансування низки будівельних робіт,

оплату медикаментів, освітніх і культурних потреб тощо. Водночас за статтею придбання житла для репатріантів на вторинному ринку освоєно лише 1,4 млн. з виділених 14, 750 млн. гривень.

В контексті вищевикладеного цілком слушною виглядає позиція, що політика Української держави з вирішення кримськотатарської проблеми повинна виходити з того, що головне не кількість грошей, спрямованих на цю справу українською владою або міжнародною спільнотою, а їхня адресність та отримані результати. Це потребує ретельного контролю за всіма фінансовими потоками, як державними, так і приватними, що спрямовуються на її вирішення. Пріоритетність вирішення економічних проблем репатріантів повинна корелюватися з їхнім самовизначенням як громадян України<sup>52</sup>.

---

1. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт (отрывки из книги) // Иностранная литература. – 1993. – № 4. – С. 238.

2. Див.: Котигоренко В. Матеріальні ресурси як об'єкт етногрупових домагань // Українське державотворення: уроки, проблеми, перспективи/Матеріали науково-практичної конференції, 22 листопада 2001 року. – Львів, 2001. – С.144–155.

3. Лопачева Д. До питання соціально-політичних конфліктів в Україні // Етнополітичні конфлікти у посттоталітарному просторі. – К., 1999. – С. 123–124.

4. День. – 2004. – 19 травня.

5. Вісті з України. – 1996. – 19 травня.

6. Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці: Збірник документів Автономної Республіки Крим (1989 – 1999). – К., 1999. – С. 169–175.

7. Там само. – С. 211.

8. Там само. – С. 261.

9. Крымское Информационное Агентство. – 2004. – 25 февраля // [http www.kicenter.crimea.ua](http://www.kicenter.crimea.ua)

10. Крымское Информационное Агентство. – 2004. – 30 марта // [http www.kicenter.crimea.ua](http://www.kicenter.crimea.ua)

11. Доповідь Мустафи Джемільова на конференції делегатів III Курултаю кримськотатарського народу // Кримськотатарське питання. – Сімферополь, 1999. – Ч.1(5). – С. 22.

12. Крымское Информационное Агентство. – 2004. – 25 февраля // [http www.kicenter.crimea.ua](http://www.kicenter.crimea.ua)
13. Депортовані... – С. 182-190, 286, 296.
14. Депортовані... – С. 353-354, 360, 367, 326, 328, 341.
15. *Ільясов Ремзі*. Кримськотатарська проблема: реалії і перспективи // Кримськотатарське питання. – Сімферополь. – 1999. – Ч.4 (8). – С. 71–72.
16. Там само. – С. 73, 74.
17. Депортовані ... – С. 242–243.
18. Програма розселення та облаштування депортованих кримських татар та осіб інших національностей, які повернулися в Автономну Республіку Крим на постійне проживання, на період до 2005 року. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 16 травня 2002 р. №618 // Кримські студії. – 2002. – № 3 – 4 (15 – 16). – С.5.
19. Крымское Информационное Агентство. – 2004. – 25 февраля // [http www.kicenter.crimea.ua](http://www.kicenter.crimea.ua)
20. Там само.
21. Выступление Председателя Совета Министров Автономной Республики Крым С.В.Куницына на республиканском совещании по подготовке к 60-летию депортации из Крыма крымских татар и по вопросам наделения земель репатриантов (19 марта 2004 г.) // [www.crimea-portal.gov.ua](http://www.crimea-portal.gov.ua) .
22. Контекст-Медиа. – Симферополь. – 2004. – 25 февраля.
23. *Прибыткова И.* Правовые и гуманитарные проблемы реинтеграции ранее депортированных в Крыму: Аналитический доклад. – К., 1999. – С. 208, 209, 206, 207, 211, 212, 223.
24. *Тищенко Ю., Піховшек В.* Повернення кримських татар: хроніка подій. – К., 1999. – С. 237.
25. *Прибыткова И.М.* Назв. праця. – С. 213.
26. Там само. – С. 215.
27. Крымское Информационное Агентство. – 2004. – 25 февраля.
28. *Нетеса С.В.* Проблеми соціально-економічної адаптації кримськотатарських репатріантів // Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – М. Київ, 13 – 14 травня 2004 року. – К., 2004. – С. 204.
29. Статистичний щорічник України за 2002 рік / *За ред. О. Осауленка* К.: Видавництво “Консультант”, 2003. – С. 414, 426.

30. Див.: *Самар В.* На дикому краю ойкумени // Дзеркало тижня. – 2004. – 13–19 березня.
31. Депортовані ... – С. 13; *Прибыткова И.М.* Указ. соч. – С. 243.
32. Депортовані ... – С. 26.
33. *Прибыткова И.М.* Указ. соч. – С.217,218.
34. Офіційний вісник України. – К., 1999. – № 49. – С. 11–13.
35. Депортовані ... – С. 258.
36. Див.: Кримськотатарське питання. – 2000. – №4. – С.3–4.
37. *Семена М.* “Земля чорна, але вона – золото” // Дзеркало тижня. – 2001. – № 16 (21 – 27 квітня).
38. *Семена М.* Назв. праця; *Дарг В.* Земля должна объединять, а не разъединять людей // Голос Крыма. – 2001. – №23 (1 июня).
39. Выступление Председателя Совета Министров Автономной Республики Крым С.В. Куницына на республиканском совещании по подготовке к 60-летию депортации из Крыма крымских татар и по вопросам наделения земель репатриантов (19 марта 2004 г.) // [www.crimea-portal.gov.ua](http://www.crimea-portal.gov.ua) .
40. *Семена М.* Кримський “земельний бізнес у розпалі“. Як увести в правове русло розподіл землі в автономії // Дзеркало тижня. – 2004. – 31 січня – 6 лютого.
41. *Семена М.* Кримський “земельний бізнес у розпалі”...
42. *Котигоренко В.О.* Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні... – С. 300 – 302; Крим в етнополітичному вимірі... – С. 452 – 455.
43. Земля і сваволя. Конкуренція за кримське узбережжя “оформилася” в міжетнічний конфлікт // День. – 2003. – 22 січня.
44. *Касьяненко М.* Кримські особливості земельного питання // День. – 2004. – 5 лютого.
45. *Самар В.* – Мустафа Джемилев: “Нам нужно было бы высказать слова благодарности, потому что мы сделали все возможное, чтобы нейтрализовать сепаратизм в Крыму”. – Зеркало недели. – 2005. – 21 мая.
46. Контекст-Медиа. – Симферополь. – 2005. – 9 февраля.
47. Контекст-Медиа. – Симферополь. – 2005. – 14 квітня.
48. *Самар В.* – Мустафа Джемилев: “Нам нужно было бы высказать слова благодарности...”
49. *Ильичев Р.* – Петр Порошенко: “Президент решил, что надо прекратить разбазаривание земель в Крыму” // Бизнес. – 2005. – 23 мая.

50. Самар В. Крымский “Гольф-Стрем” // Зеркало недели.  
– 2005. – 3 сентября.
51. Самар В. Легким порухом руки... // Дзеркало тижня. – 2005.  
– 21 вересня; Касьяненко М. У Криму зріє скандал // День. – 2005.  
– 20 вересня.
52. Інтеграція кримських татар в українське суспільство... – С. 39.



## **ПСИХОЛОГІЧНІ ТА КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ПАРАМЕТРИ АДАПТИВНОСТІ КРИМСЬКОГО СЕГМЕНТА УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**

Вищерозглянутий економічний контекст соціальної адаптації кримськотатарських репатріантів хоча й належить до найбільш важливих, його динаміка та реальна ефективність тільки частково визначаються специфікою відносин власності, господарювання, використання й розподілу трудових, земельних та інших матеріальних ресурсів в Криму та Україні в цілому. Адже сама ця специфіка формує адаптаційні зміни не лише на рівні соціально-економічних реалій. Зміни відбуваються також у площині адекватного або позірного відображення цих реалій в свідомості та підсвідомому людей. Етнічна належність останніх є не останнім чинником впливу на особливості такого відображення, а разом з ним – і на соціальну поведінку етнічних суб'єктів. Йдеться про етнопсихологічні аспекти адаптаційних дій і процесів.

Один з цих аспектів виявляється в тому, що в ситуації загальних соціально-економічних негараздів та невдоволення ними з боку населення всередині останнього може наростати негативне ставлення не тільки до влади, а й до окремих людей або груп, в тому числі іншої етнічної ідентичності. Це стосується як етнічної більшості суспільства, так і громадян, що представляють в етнодемографічному сенсі меншинну групу. З обох боків у проблемах часом винуватять не тільки державу, а й громадян іншої національності. Причому подібне трапляється не тільки внаслідок індивідуальної та етнотипової конкуренції за соціально-економічні ресурси. Так може статися через невдоволення наявними можливостями реалізовувати національно-культурні потреби, політичні, статусні чи інші запити, як реакція на міжконфесійні протиріччя, дії або бездіяльність владних орга-

нів чи управлінських структур, надто у випадках, коли є підстави ідентифікації останніх з іноетнічною спільнотою. Виникає ситуація, яку в науці називають національною нетолерантністю.

Однак відповідні настрої зовсім не обов'язково супроводжуються конфронтаційною чи конфліктною етнічною поведінкою. В умовах України і її кримського регіону, принаймні, така поведінка є швидше винятком, ніж домінантою. І серед слов'ян, і поміж репатріантів кримських татар та інших. В цьому переконують досвід минулих років і висновки наукових досліджень.

Одне з них проводилося наприкінці 1990-х років за програмою відомих київських соціологів<sup>1</sup>. Його результати показали, що в психології кримчан, в тому числі кримсько-татарської національності, конфліктна складова є незначною, натомість переважає психологія поміркованості, верховенства прагматичних розрахунків над емоціями, далекоглядність перед сьогоденною вигодою.

Більшість кримських татар на той час не відчували зовнішньої етнічної ворожості або упередженості. Частка репатріантів цієї національності, які оцінювали ставлення до них місцевого населення як добре, протягом 1997-1999 років збільшилася від 60,8% до 66%. І навпаки, частка тих, хто відчували до себе вкрай негативне або певне упереджене ставлення, зменшилася, відповідно, від 2,1 до 1% і від 11,2 до 5,9%. Тому лише 3,3% опитаних кримських татар вважали вірогідним конфлікт між різними національностями в Криму, а між ними і місцевим населенням – взагалі 2,8%. Цікаво, що тих, хто передбачав конфлікт між кримськими татарами і Меджлісом, було більше – 4,4%. По-справжньому реальними кримські татари вважали конфлікти між населенням Криму і владою (36,6% опитаних) або між кримськими татарами і місцевою владою (10,2 %). Майже дві третини кримських татар були готові брати участь у винятково мирних законних акціях, таких як участь у виборах, петиційні кампанії, санкціоновані мітинги, демонстрації. І дуже невеликою була

частка тих, хто виявили готовність до захоплення будинків (1,2%) або до створення незалежних від Президента й Уряду збройних формувань (0,5%)<sup>2</sup>.

Навіть демонстрація готовності до більш дієвих форм протесту являла собою не вияв етнічної нетерпимості, а прагматичне застосування попередження як засобу досягнення конкретних цілей. Приміром, 31,5% опитаних кримських татар вважали протестні акції, організовані Меджлисом, малоефективними, та все ж 21,3% з них були переконані, що саме такі акції примусили владу прискорити вирішення багатьох кримськотатарських проблем. Тому третина кримських татар очікували від Меджлису ще більшої активності, вважаючи, що його пасивність є одним з джерел проблем і труднощів репатріантів<sup>3</sup>.

У 2001 році на території Білогірського та Червоногвардійського районів Криму їх населення анкетували науковці Таврійського національного університету. Результати їхнього дослідження засвідчили, що етноконфліктна динаміка в контексті міжетнічних відносин в Криму, в тому числі стосовно кримськотатарської проблеми і з боку самих кримських татар, залишилася, порівняно з 1999 роком, без якихось помітних змін<sup>4</sup>.

Емоційні за формою декларації кримських татар зазвичай є цілком прагматичними. Як на приклад можна послатися на резолюції жалобної ходи і жалобного мітингу, проведених ними в травні 2001 року з нагоди чергової річниці депортації. Резолюція жалобного мітингу, на перший погляд, пройнята радикалізмом: “До тих пір, поки права кримськотатарського народу, в тому числі його право на землю, на розвиток, на участь у використанні природних багатств Криму, на ефективне представництво в органах влади і місцевого самоврядування, на використання кримськотатарської мови в офіційному житті Криму не будуть гарантовані, жодне рішення, хоч ким би воно приймалося і хоч як би оформлювалося, не можна вважати остаточним. Остаточне рішення з усіх цих питань, у подібних випадках, буде приймати сам кримськотатарський

народ у ході продовження і посилення боротьби за повне відновлення своїх зневажених прав”.

Однак ця експресивна форма була не оголошенням “війни”, а засобом критики влади за відсутність з її боку адекватних рішень з політико-правових, економічних і культурних проблем кримських татар, за потурання з її боку комуно-шовіністичним силам півострова у дискримінації кримськотатарського народу. Одночасно українську владу було попереджено, що прихильність кримських татар несилевим методам, їхня повага до суверенітету України та її конституційного ладу не повинні сприйматися як прояв слабкості і готовності миритися з будь-яким свавіллям і порушенням їхніх прав<sup>5</sup>.

Аналогічні підтексти містили в собі звернення до співробітників Головного управління МВС України в Криму та до Прокуратури АРК учасників жалобної ходи з приводу 57-ї річниці депортації. У них кримські татари заявили про свою рішучість постояти за себе такими методами, яких вони зазвичай намагаються уникати, захищатися від свавілля і беззаконня з боку державної влади та посадових осіб і без правоохоронних органів. Але застосувати весь арсенал форм самозахисту вони збиралися лише в тому разі, якщо міліція і прокуратура й надалі залишатимуться знаряддям у руках “кримського криміналітету”, ховатимуть злочинців від відповідальності<sup>6</sup>.

Подібним чином кримськотатарська громада та її лідери декларували свою позицію і в інших конфліктних ситуаціях. Одна з них – бійка 23 березня 2004 року в Сімферопольському барі “Cotton club” між кримськотатарською і слов’янською молоддю. З приводу її виникнення та наслідків один з впливових членів Меджлісу заступник голови Верховної Ради АРК І. Умеров заявив: “На жаль, в кримському суспільстві ще дуже сильні татарофобські настрої... Моя позиція така: всі винні в здійсненні злочину повинні нести покарання, незалежно від національної належності”<sup>7</sup>. А керівник юридичної служби Меджлісу Е. Авамилева на прес-

конференції 24 березня наголошувала на тому, що бійка сталася через бездіяльність правоохоронних органів, які не звертають увагу на рух скінхедів, а натомість намагаються подати подію як конфлікт на національному ґрунті між кримськими татарами і слов'янами<sup>8</sup>.

У наведених висловах чітко простежується характерне для позиції Меджлісу кримськотатарського народу прагнення уникати етнізованих оцінок конфліктів, які час від часу виникають. Ця лінія виходить з усвідомлення необхідності мінімізувати конфліктогенний потенціал етнічних відмінностей і не допустити деструктивного впливу на міжетнічні відносини негативних етнічних стереотипів. Такі стереотипи досі побутують серед людей різних національностей, тиражуються засобами масової інформації і зустрічаються навіть у науковій та білянауковій літературі. В тому числі у контексті спроб критики стереотипів. Як от відповідь керівника управління Міллі Меджлісу по роботі зі ЗМІ та громадськими організаціями Ш. Кайбуллаєва на запитання кореспондента газети “Голос Крима”: “Кримські татари, що повернулися на батьківщину, опинилися в хворому стереотипами суспільстві, де недовіра, страх і ворожість, увійшовши в свідомість і душі людей, набули хронічного характеру в усіх сферах суспільного життя.

Розвиток і консервативний характер подібних тенденцій, які постійно тримають людей у напрузі і готові в будь-який момент вихлюпнутися в потворній формі, зумовлюються й підтримуються корумпованою чиновницькою системою, позбавленою етичних і моральних якостей та ідеалів. З позиції етнічного аспекту ставлення до цієї “верстви” та її ролі в суспільстві різне. Сваюля “беспредельщика”- чиновника, яка не вкладається в межі загальнолюдських норм спілкування, сприймається слов'яномовним населенням нормально, з розумінням. З давніх-давен чиновник сприймався цим населенням як визначальник і захисник вітчизни. Значна частина людей, не здатних до самостійності, люблячих подачки, неспроможних творити внаслідок своєї кріпацької

свідомості підтримувала і з розумінням ставилася до чиновника.

Кримськотатарське населення таке ставлення чиновників і влади до себе розглядають як утиск і порушення своїх національних почуттів і прав. Це викликає недовіру й неприязнь, які переходять у ненависть до всього російськомовного населення. “Беспредел” чиновників в усі часи повертався трагедією для народів і держав”<sup>9</sup>.

Отже, кримським татарам, як і щодо них іншим етносам України, треба долати непростий шлях звільнення від негативних стереотипів міжетнічного взаємospрийняття і ставлення до Української держави та її політикуму. Такі стереотипи, особливо в разі їх “тиражування” й поширення, неминуче впливають на психологію особистісної і групової поведінки всіх сторін міжетнічної взаємодії, в тому числі соціально-адаптаційної. І впливають конфронтаційним, конфліктогенним чином.

Важко погодитися, приміром, з суцільно негативною інтерпретацією культури і психології російського народу в працях одного з відомих дослідників історії кримських татар В. Возгріна. Зокрема, навряд чи можна визнати справедливим однобічне акцентування ним таких рис російської ментальності, як її бінарний маніхейський характер, підсилений пануванням закритої общини і візантійським ідеологічним впливом. Так само далека від об’єктивності узагальнена характеристика російської психології як такої, що позначена бінарним поділом світу на “наших” і “ненаших”, нетерпимістю до іновірців, іногородців, рабством перед владою. Надміру категоричним є висновок, що “в Росії склався той політичний тоталітаризм й ідеалізація внутрішньої несвободи, що характерні для закритого суспільства”<sup>10</sup>.

Не переконливою, з огляду на історичні факти, виглядає й ідеалізація традиційного кримськотатарського суспільства, асоціювання з ісламом таких “традиційних для Криму цінностей”, як свобода совісті, пересування, занять,

релігійна і міжетнічна терпимість, економічна і суспільна динамічність, соціально-правова рівність<sup>11</sup>.

Не поділяючи вищенаведені міркування відомого автора, слід визнати слушність його наступного висновку: “Результатом захоплення Криму Росією стало насильницьке зближення двох суспільств. Тісний контакт остаточно виявив їх різномірність, відсутність точок дотику в головних площинах. Одне слово, якщо існує середньоєвропейський світогляд, якась вісь цивілізації європейського типу, то відповідні культурно-ментальні системи Росії і Криму відхилялися від такої осі в зовсім протилежних напрямках, відходячи в інші простори. Це були різні світи, і насилля, що розпочалося, одного з них над іншими, викликало не якісні зміни останнього, а його анігіляцію”. Відповідно, більшовизм був чужим для життєвих основ і національної культури кримськотатарського народу, а “насаджування цієї російської системи вимагало ламання не лише релігійних чи естетичних поглядів, а й усього світу кримського татарина, його власного світу”<sup>12</sup>.

Направду ж, не росіяни або загалом слов’яни та їх культура і традиції, а саме комуністичний режим був антитатарським. Це виявлялося в усіх його діях з депортації, а пізніше — створення перешкод поверненню народу на батьківщину. Таке розуміння домінує серед більшості кримськотатарського загалу і його лідерів. Останні наполягають на тому, що політику радянських комуністів стосовно кримських татар продовжує нинішній комуністичний рух у Криму, що саме “комуністичні рудименти” в теперішній українській владі на півострові перешкоджають здійсненню надій народу, а тому вважати свою боротьбу закінченою вони можуть лише після цілковитої перемоги над рештками комуністичної ідеології<sup>13</sup>.

У 2001 році під час конфліктів з владою автономії, коли у Верховній Раді АРК домінували комуністи, Р. Чубаров говорив: “... протягом останніх років керівництвом парламенту автономії не тільки не розв’язуються найактуальніші про-

блеми кримських татар, але більше за те – робляться явні спроби нацькування людей за національною ознакою, принаймні так відчувають люди”. Інші звинувачення, зокрема з боку ветерана кримськотатарського руху Тимура Дагджи, мали на меті створити кримським комуністам реноме послідовників тоталітарних методів національної політики: “Німеччина покалася за дії нацистів, а наші комуністичні партійні боси і не думають про таке покаяння, про очищення своїх грішних душ”<sup>14</sup>.

У відповідь на заяву Л. Грача, що він представляє слов’ян і вони можуть сприйняти цю образу на свій рахунок, глава “Конгресу російських общин Криму” і “Кримської асоціації російських співвітчизників” заявив, що “комуніст Грач не може представляти інтереси слов’ян хоча б тому, що на комуністах лежить відповідальність за геноцид слов’янських народів у ХХ ст.” Лідери 21 громадської і політичної організації Криму звернулися до Л. Грача з вимогою “не переносити ставлення кримськотатарського народу до Вас і до політичної партії, яку Ви представляєте, на слов’янські народи. Не розпалюйте міжнаціональну ворожнечу”<sup>15</sup>.

В реаліях міжетнічної та іншої суспільної взаємодії переважно толерантна соціально-адаптаційна поведінка кримських татар тотожна поведінці більшості громадян української, російської та інших національностей. Усі свідомі або неусвідомлювані дії екстремістськи налаштованої частини активу етнічних спільнот України, здатні радикалізувати політичну ситуацію в державі, досі не знаходили скільки-небудь масової підтримки великою мірою через поміркованість психологічної налаштованості загалу українського суспільства.

Так, у листопаді 2003 року Соціологічною службою Центру Разумкова було опитано 2019 громадян країни в усіх її регіонах: “Скажіть, будь ласка, якими будуть ваші дії, якщо політична опозиція в Україні почне діяти за силовим сценарієм: організовувати акції масової непокори, захоплювати будинки державних установ тощо з метою



повалення теперішньої влади?” 4,8% заявили, що активно підтримуватимуть опозицію і братимуть участь у її заходах. 23,7% зізналися, що участі в акціях не братимуть, але морально опозицію підтримуватимуть. 1,8% активно виступатимуть на боці влади і братимуть участь у заходах проти опозиції. 15,1% ні в яких акціях участі не братимуть, але морально підтримають владу. Майже третині (29,8%) – байдуже, а 24,9% – не змогли визначитися з відповіддю.

На запитання: “Скажіть, будь ласка, якими будуть ваші дії, якщо нинішня влада почне діяти за силовим сценарієм проти опозиції: спробує розпустити парламент, скасувати всенародні вибори президента, застосувати репресії проти лідерів опозиції?” відповідь була: ті ж таки 30% залишаться байдужими. 26,6% не знають, як поведуться в такій ситуації. 1,1% візьмуть участь у заходах влади проти опозиції. Не братиме участі в акціях, але морально підтримає владу 9,8%. Морально підтримають опозицію (яким чином?) 26,5%, активно підтримають опозицію, візьмуть участь у заходах проти дій влади 6%<sup>16</sup>.

**Отже, у психологічних настановах населення явно проглядала стриманість, готовність вгамовувати пристрасті, викликані суспільними негараздами. Така позиція, поза сумнівом, поліпшує самозбережувальні можливості правлячої еліти навіть в умовах масового невдоволення її діяльністю, дозволяє цій еліті використовувати поміркованість мас для власної вигоди. Водночас саме домінування серед населення поміркованих настроїв, прагматичної психології створює в етнополітичній сфері таку психологічну налаштованість, яка сприяє стримуванню пристрастей і запобігає загостренню етнічних протиріч до небезпечної межі.**

Події в Україні часів листопада – грудня 2004 року, які нині називають “Помаранчевою революцією”, здавалося б, спростували згадані результати соціологічних досліджень в частині відносної політичної інертності та конформізму української громади. Можливо, така інтерпретація й має певні підстави. Але є підстави й для іншого висновку со-

ціальна активність радикально налаштованої частини суспільства може сприйматися як ознака революційності всього загалу, якщо ця частина концентрується в столиці і досягає певного політичного результату.

Крім того, кияни й приїжджі з регіонів на столичному Майдані не так боролися з владою й підтримували опозицію, скільки виявили й відстоювали свою власну гідність і право вибору.

Вірогідно, і через це також не виникло практично жодної скільки-небудь масштабної конфліктної ситуації між “помаранчевими” і “біло-синіми” і в Києві, і в регіонах, а наступного після виборчої кампанії 2005 року соціологи зафіксували понад десятивідсоткове (з 44,2% до 55,4%), порівняно з роком 2004-м, зростання чисельності тих, хто на питання – “Ким Ви себе найперше вважаєте?” – відповіли: громадянином України, а тільки потім – жителем свого села, району чи міста (24,3% у 2005 році), мешканцем регіону проживання (області чи кількох областей) – 6,4%, громадянином колишнього СРСР – 8,1%, громадянином світу – 2,4%, представником свого етносу, нації – 2,1%, громадянином Європи – 0,8%<sup>17</sup>.

“Помаранчева революція” недвозначно і безсумнівно підтвердила результати соціологічних опитувань в частині загальної толерантності етнічно й культурно сегментованого українського соціуму. Вірогідно, саме завдяки цій толерантності вдалося уникнути конфлікту в політично розділеному виборами українському суспільстві. Адже вибори розмежували українську громаду майже навпіл не тільки за ставленням до кандидатів на президентський пост, а й за ознакою прихильності різним етнокультурним цінностям та орієнтаціям.

Відбулося це не останньою чергою внаслідок дій політтехнологів виборчих штабів претендентів. Через підконтрольні ЗМІ – російські, центральні українські, а ще більше – регіональні – людям нав’язувався образ В. Ющенка як буцімто русофоба, радикал-націоналіста й американського лобіста.

А його основного конкурента В. Януковича позиціонували як захисника інтересів росіян і російської мови та культури, обранця Росії та її Президента, котрий до українських виборів був доволі популярним в Україні, де населення порівнювало В. Путіна з Л. Кучмою не на користь останнього.

Вищевикладене однак не означає безпроблемності психологічних аспектів міжетнічних відносин в Україні в цілому і Криму зокрема. Свідченням хвилеподібної і не завжди сприятливої для міжетнічного порозуміння динаміки цих аспектів є зміни показника, який називають індексом соціальної дистанції (або національної нетолерантності).

Фахівцям відомо, що цей індекс розраховується за названою іменем її розробника “шкалою Богардуса” як середній бал числових виразів семи показників про згоду респондента допустити осіб певної національності як: 1 – членів своєї сім’ї, 2 – близьких друзів, 3 – сусідів, 4 – колег по роботі, 5 – жителів України, 6 – гостей України, 7 – таких, кого взагалі не слід пускати в Україну. Шкала побудована за кумулятивним принципом, згідно з яким позитивна відповідь щодо першої позиції передбачає позитивні відповіді і щодо решти позицій. Числовий вираз середнього показника від 1 до 3 балів означає помірну дистанцію, від 3 до 5 – підвищену, від 5 до 7 – високу дистанцію, яка свідчить про наявність значної упередженості в ставленні до представників певної групи.

Моніторинг показників національної дистанційованості населення України, проведений у 1992 – 2005 роках дослідниками Інституту соціології НАН України, дав такі результати за шкалою Богардуса<sup>18</sup>:

Причини кожного з простежуваних за таблицею (див. на стор.116 – 117) випадків етнічної нетолерантності, безумовно, різні і залежать від багатьох чинників.

Серед них – інтенсивність постійних побутових та ділових контактів між представниками етногруп. Інколи цей чинник переважає інші – політико-ідеологічний, конфесійний тощо.

## Національна дистанційованість населення України

| Національна дистанційованість населення України від... | Індекс національної дистанційованості (шкала: 1–7 балів) |                 |                 |                 |                 |                 |                 |                 |                  |                  |  |
|--|--|-----------------|-----------------|-----------------|-----------------|-----------------|-----------------|-----------------|------------------|------------------|--|
|  | 1992N<br>= 1800  | 1994N<br>= 1807 | 1996N<br>= 1800 | 1998N<br>= 1810 | 1999N<br>= 1810 | 2000N<br>= 1810 | 2001N<br>= 1800 | 2002N<br>= 1799 | 2004N<br>= 1 800 | 2005N<br>= 1 800 |  |
| Азербайджанців   | -  | -               | -               | -               | -               | -               | -               | 5,8             | 5,8              | 5,7              |  |
| Американців*   | 4,3  | 4,4             | 4,6             | 4,7             | 4,8             | 4,8             | 4,9             | 5,4             | 5,5              | 5,4              |  |
| Арабів   | 5,4  | -               | -               | -               | -               | -               | -               | 6,1             | 6,1              | 6,0              |  |
| Афганців   | -  | -               | -               | -               | -               | -               | -               | 6,2             | 6,2              | 6,1              |  |
| Білорусів*   | 2,9  | 2,7             | 2,6             | 2,5             | 2,4             | 2,8             | 2,7             | 4,2             | 4,1              | 3,9              |  |
| Грузин*  | 5,3  | 4,9             | 5,0             | 5,1             | 5,0             | 5,4             | 5,3             | 5,4             | 5,5              | 5,4              |  |
| Євреїв*  | 4,2  | 3,8             | 3,8             | 3,9             | 3,8             | 3,9             | 3,9             | 5,1             | 5,1              | 5,0              |  |
| Китайців   | -  | -               | -               | -               | -               | -               | -               | 5,9             | 5,9              | 5,8              |  |
| Кримських татар*                                       | 5,1  | 4,6             | 4,8             | 4,8             | 4,9             | 4,9             | 5,0             | 5,6             | 5,5              | 5,4              |  |
| Молдаван   |  | 4,6             | 4,7             | 4,8             | 4,8             | 5,1             | 5,1             | 5,3             | 5,2              | 5,1              |  |
| Негрів   | 4,5  | -               | -               | -               | -               | -               | -               | 6,0             | 5,9              | 5,9              |  |
| Німців*  | 4,4  | 4,5             | 4,6             | 4,8             | 4,7             | 4,8             | 4,9             | 5,2             | 5,2              | 5,1              |  |
| Поляків*   | 3,8  | 4,4             | 4,5             | 4,6             | 4,5             | 4,8             | 4,9             | 5,0             | 5,0              | 4,8              |  |
| Росіян   | 2,5  | 2,3             | 2,1             | 2,0             | 1,9             | 2,3             | 2,2             | 3,3             | 3,1              | 3,1              |  |

Продовження таблиці 1

|   |     |     |     |     |     |     |     |     |     |     |     |
|---|-----|-----|-----|-----|-----|-----|-----|-----|-----|-----|-----|
| Румун*                                  | 4,6 | 4,7 | 4,9 | 4,9 | 4,9 | 4,9 | 5,2 | 5,2 | 5,4 | 5,4 | 5,1 |
| Сербів                                  | -   | 4,8 | 5,0 | 5,1 | 5,1 | 5,1 | 5,4 | 5,4 | -   | -   | -   |
| Словаків                                | -   | 4,6 | 4,8 | 4,8 | 4,8 | 4,8 | 5,0 | 5,0 | 5,1 | 5,1 | 4,9 |
| Турків                                  | -   | 4,9 | 5,2 | 5,3 | 5,4 | 5,4 | 5,6 | 5,6 | 5,9 | 5,9 | 5,7 |
| Угорців*                                | 4,2 | 4,6 | 4,8 | 4,9 | 4,8 | 4,8 | 5,1 | 5,1 | 5,4 | 5,4 | 5,1 |
| Українців                               | 1,6 | 1,8 | 1,4 | 1,5 | 1,5 | 1,5 | 1,6 | 1,6 | 2,4 | 2,2 | 2,2 |
| Українців, які мешкають в інших країнах | 3,5 | -   | -   | 3,9 | 3,8 | 4,0 | 4,1 | 4,1 | 3,5 | 3,4 | 3,1 |
| Циган*                                  | 5,6 | 5,1 | 5,3 | 5,4 | 5,5 | 5,5 | 5,6 | 5,7 | 6,0 | 6,1 | 6,0 |
| Чехів                                   | -   | -   | -   | -   | -   | -   | -   | -   | 5,3 | 5,3 | 5,1 |

У таблиці наведено індекси національної дистанційованості (середній бал за семібальною шкалою соціальної дистанції) стосовно представників кожної національності; а також інтегральний індекс національної дистанційованості (ІНД) — усереднене значення стосовно всіх національностей за винятком українців, росія та української діаспори. Оскільки впродовж десяти років відбувалися зміни у переліку національностей з метою нівелювання можливого впливу цих змін, у таблиці наведено інтегральний індекс національної дистанційованості за десятима національностями, ставлення до яких оцінювали в усіх дослідженнях моніторингу.

Приміром, кримські татари, неодмінно демонструючи солідарність з титульною українською нацією в питаннях збереження незалежності, тим не менше тримають їх на більшій соціальній дистанції щодо себе, ніж росіян, попри те, що останні домінували в державі, яка позбавила автохтонний кримський етнос його державності, а потім і історичної батьківщини, обирають владу, яка упереджено налаштована до репатріантів та зберігають велику міру прихильності до Російської держави.

Так, у 1999 році за чоловіка або дружину згодні були взяти росіянина (росіянку) 1,3% кримських татар, а українця (українку) – 0,4%. Зятем або невісткою згодні допустити росіян 0,8% респондентів-кримських татар, а українців – лише 0,1% з них; 2,6% згодні мати сусідами росіян, а мати сусідами українців лише – 0,1% опитаних. В результаті 3,1% кримських татар мали чоловіком/дружиною росіян і лише 1% – українців. Родичів серед росіян мали 43,2% кримських татар, серед українців – 12,5%; друзів серед росіян і серед українців мали, відповідно, 77,6 та 58,6% кримських татар з-поміж опитаних<sup>19</sup>. Пояснити таку розбіжність можна, на нашу думку, насамперед тим, що в умовах депортації кримські татари контактували з росіянами частіше, ніж з українцями, а в процесі та після повернення до Криму поселялися переважно в його центральній і південній частинах, тоді як українці Криму мешкають переважно в північній частині півострова. В результаті повсякденне спілкування з представниками російського етносу формує психологію більшої симпатії до них, ніж до представників етносу, який вони називають своїм історичним союзником.

“Стрибок” же показника психологічної дистанційованості населення України щодо кримських татар, зафіксований березневим 2002 року та наступними опитуваннями, найвірогідніше є реакцією на терористичний акт у Нью-Йорку, за яким у засобах масової інформації прокотилася хвиля антиісламізму. До такого висновку спонукають, зокрема, представлені в таблиці результати багатолітніх

спостережень, що засвідчили тенденцію психологічного дистанціювання українського населення від етносів, з якими асоціювалися конфлікти в світі.

Однак останнє пояснення навряд чи вичерпне в частині внутрікримських чинників і специфіки етнонаціональних інтересів та відносин в автономії з приводу проблеми соціальної адаптації репатріантів. Це показують опитування, проведені науковцями Таврійського національного університету.

По-перше, в 2003 році, порівняно з 2002 роком, з 65% до 54% зменшилася частка кримчан, які вважали міжнаціональні відносини в автономії “нормальними”, а частка тих, хто визнали ці відносини “поганими”, збільшилася з 21% до 22%. До того ж, з 15 до 22% зросла кількість тих, хто очікували погіршення відносин, з 22 до 28% – тих, хто мали труднощі з прогнозуванням подальшого розвитку відносин між національностями Криму.

По-друге, поряд із встановленням цих загальних для населення автономії показників перевірялося ставлення власне до кримських татар за окремими індикаторами, що відбивали основні вимоги і тактику дій репатріантів: а) якщо у 2002 році проти надання кримським татарам місць у владі виступали 44% населення, 41% тією або іншою мірою з подібним наданням погоджувались, а 15% не готові були однозначно відповісти, то в 2003 році відповідні показники становили: 76%, 21% і 3%; б) щодо траурних заходів кримських татар з приводу депортації їхнього народу ставлення кримчан змінилося від 43% позитиву до 16% (почуття солідарності, розуміння, гордості), негативу – від 31% до 61% (страх і відчуття небезпеки); в) на 8% – з 66% до 74% – поміж опитаних стало більше тих, хто вважали, що проблеми кримських татар повинні вирішуватися на рівних з іншими національностями умовах.

Описана динаміка збіглася в часі, з одного боку, з розгортанням кримськими татарами “галявин протесту” і “самозахоплен” земельних ділянок на ПБК, а з другого – з

активною пропагандою ісламської загрози в Криму, яку здійснювало в 2003 році очолене Л. Грачем Всеукраїнське громадське об'єднання “Спадкоємці Богдана Хмельницького” через популярну серед місцевого населення газету “Крымская правда”.

В наступні два роки до згаданих чинників негативного впливу на суспільні настрої додалися й інші.

Серед кримчан масово поширювалися міфи, що в разі перемоги на президентських виборах В. Ющенко владу в АРК буде віддано кримським татарам. Одночасно проросійські організації та політики активізували “розігрування російської карти” як технології здобуття голосів для “свого кандидата”. Зараз вони роблять те саме заради власного успіху на парламентських та місцевих виборах 2006 року.

Тим часом поміж кримських татар або відбулися загальні зміни в бік беззастережного демонстративного етнічного солідаризму, або виявилася безкомпромісна політична радикалізація частини етнічного активу. До такої версії спонукають зміни в їхньому ставленні до колізій, розв'язання яких не може мати інших вимірів, ніж судовий. Показовим у цьому сенсі став факт проведення акції “Azatliq” (“Свобода”). Вона триває кілька місяців після судових рішень про покарання позбавленням волі осіб кримськотатарської національності, звинувачених в організації побиття журналістів у Сімеїзі та бійки в Сімферопольському барі “Cotton club”. Учасники акції, в тому числі за підтримки лідерів Меджлісу, домагаються відміни судових рішень як упереджених і антикримськотатарських, а самих покараних вважають політичними в'язнями, які виступили проти земельного грабежу на ПБК та проти банд скінхедів, котрі тероризували кримських татар<sup>20</sup>.

Отже, поведінка етнічних суб'єктів та зміст і особливості її інформаційно-пропагандистського супроводу чи не найбільш дієвим чином формують суспільні настрої, а проведення соціологічних опитувань є доволі ефективним інструментом з'ясування психологічних аспектів міжнаціональних відносин,



в тому числі їх динаміки. Однак межі такої ефективності зазвичай не йдуть далі виявлення масштабів поширення в етногрупах та суспільстві в цілому саме настроїв, які є дуже динамічним феноменом, залежним, як було описано вище, від багатьох змінюваних і навіть випадкових чинників. До того ж оцінки цих настроїв завжди суб'єктивні, відбивають особисте бачення дослідника. Тому для осмислення психологічних контекстів адаптивної поведінки етнічних спільнот велике значення має аналіз їх культурно-цивілізаційної специфіки та пов'язаних з цією специфікою традиційних поведінкових норм і цінностей.

Помічено, що чим більша культурна спільність між сторонами міжетнічної взаємодії, тим більше позитиву має динаміка їх стосунків, в тому числі через прогнозованість і зрозумілість для однієї сторони поведінки іншої. І навпаки, культурні відмінності між етнічними суб'єктами, відсутність однакових або подібних правил взаємодії здатні ускладнювати перебіг останньої. Якщо сторони міжетнічних відносин дотримуються різних ціннісних орієнтацій, традицій і поведінкових норм, то кожна починає звинувачувати іншу в “злих” намірах, конфліктних або конфліктопровокуючих діях тощо. Це суттєво ускладнює перспективи взаємної етносоціальної адаптації.

Подоланню психологічних бар'єрів і формуванню спільних базових цінностей, що поділялися б усіма етнічними суб'єктами, сприяє зближення і взаємодія їх культур в процесі співжиття.

Так, один з векторів українського руху за незалежність розвивався під гаслами повернення України до її історичних джерел, до своєї ідентичності, відмінної від ідентичності російської. Незалежність вбачалася як реалізація права нації на самовизначення, а також як засіб розриву з комуністичною системою і Радянською союзною державою. Останні характеризувалися українськими націонал-радикалами як матеріальне втілення традиційної російської етнічної ментальності, сформованої на зразках, запозичених в азійських

деспотій. Виник величезний масив полемічної літератури, присвяченої російській психології, прикметними ознаками якої називали несумісність з демократією, індивідуалізмом і приватною ініціативою, з правовою державою та громадянським суспільством. Натомість етнічних росіян наділяли іманентною схильністю до авторитаризму й придушення індивідуальної волі, до абсолютизації великої держави та прагнення домінувати над іншими народами.

Тим часом джерела української і російської культур, хоча й різною мірою, але разом сягають давньослав'янської землеробської традиції. І українці, і росіяни формувалися в умовах “зустрічі цивілізацій”. В цьому сенсі умови становлення ментальності українців мало відрізнялися від умов, у яких формувалася ментальність росіян. Хоча різний ступінь впливу Європи й Азії на обидва народи заперечити також неможливо.

Щодо цивілізаційної специфіки Росії і її культури найчастіше вживають поняття “євразійство”. Його зміст великою мірою прийнятний і як характеристика українства. В самому цьому понятті закладено ознаку прикордонності або ж порубіжності та синкретизму. А позначуваному ним цивілізаційному різновиду справді властиве зіткнення якісно відмінних ціннісних орієнтацій. Але не тільки. Тут також може відбуватися культурний симбіоз і синтез. Особливо, коли носії різної етнічності жили або живуть в одному й тому ж інформаційному та ідеологічному полі спільним економічним, політичним, культурним життям. Як, приміром, українці, росіяни та громадяни інших національностей в радянській Україні, а нині в суверенній Українській державі, в тому числі на території Криму.

Розглядаючи в цьому аспекті адаптивність українського і, зокрема кримського, загалу не можна нехтувати наслідками впливу на суспільну свідомість і етнічну психологію радянсько-комуністичної політики формування так званої “ нової історичної спільності людей – радянського народу”. В межах цієї політики допускала етнокультурна різноманітність. Водночас

режим забезпечував умови для домінантності російської мови і культури, а також формування способу життя, що іменувався соціалістичним.

Організований радянською владою гігантський “соціальний експеримент” не був безуспішним. Пошлемося на висновки В. Козлова — автора загалом глибокої, хоча й не позбавленої ідеологічних деформацій змісту, книги про етнодемографічну ситуацію в СРСР. У 1982 році він писав, що за радянських часів в ході проведення переписів населення стала виникати проблема не тільки складності уточнення особою своєї “етнічної належності”, “вибору однієї певної національності з того або іншого переліку національностей”; ця проблема, *“полягає в зменшенні самої потреби у такому виборі*. Таке становище склалося в результаті... витіснення етнічної самосвідомості як такої почуттям належності до більш широкої спільноти людей — радянського народу”<sup>21</sup>.

Як і в інших радянських республіках, в Україні, особливо на її Сході та Півдні, з Кримом включно, поряд з етнічною і національною, релігійною, цивілізаційною ідентичностями, а подекуди і на їхньому місці, у частини людей сформувалась ідентичність радянська — до певної міри деетнізована, але з російсько-культурним забарвленням. Ця ідентичність була в деяких проявах “децивілізованою”, якщо її співвідносити з особливостями цивілізацій, виокремлюваних Тойнбі і Гантінгтоном. Водночас своїм суспільним змістом вона була частково зорієнтованою на європейські політичні, в тому числі громадянські цінності, хоча й деформовані їх російсько-марксистською інтерпретацією. Навіть через три роки після проголошення Україною державного суверенітету — напередодні президентських виборів 1994 року — в Донецькій області, наприклад, майже половина опитаних у ході проведеного соціологами зі Львова та Мічиганського університету (США) дослідження ідентифікували себе передовсім як “радянські люди”, більшість — у своїх культурних та суспільно-політичних перевагах були зорієнтовані на російський схід і радянську політичну систему<sup>22</sup>.

Подібна ностальгія ще більше властива значній кількості кримчан. Це добре розуміють політичні сили, які прагнуть формувати на цій ностальгії електоральні настрої на свою підтримку. Той же Л. Грач на шпальтах “Крымской правды” твердить, що проголошення незалежності України базувалося на ілюзіях про справедливе і вільне життя й переваги ринкової економіки та на свідомій дискредитації радянського способу життя. Тепер ці ілюзії, на думку автора, розвіялися. А через кілька днів у тій же газеті М. Корнійчук у статті “Чому я не люблю таку Україну?” “сумує”, що до 1991 року батьківщина наша була радянською, соціалістичною. Тепер же Україна стала “незалежною”. Автор не любить біло-синю і оранжеву, кучмівську і ющенківську, жовто-блакитну, “незалежну від свого народу” Україну. А все тому, що “вона (Україна) відмовилася від своєї тисячолітньої історії, від своїх джерел, від землі Російської”<sup>23</sup>.

Тобто, співжиття громадян і спільнот різної етнічної ідентичності в однакових або подібних умовах формувало у них схожі психологічні характеристики, сприятливі для їх соціальної адаптації в умовах етнодемографічних, економічних, політичних та інших змін. Тому культурні та цивілізаційні особливості етнічних спільнот, які, поза сумнівом, суттєво впливають на психологію міжетнічних стосунків і характер етноадаптаційних процесів, в жодному разі не слід абсолютизувати.

Так, абсолютизація цивілізаційних відмінностей “українськості” й “російськості” означала б, що українське суспільство приречене на перебування в стані безперервного міжетнічного конфлікту. Хоча б через те, що в разі такої абсолютизації етнічні росіяни мали бути визнані носіями культури несумісної з культурою титульного етносу.

Не меншу або й більшу конфліктогенність можна було б очікувати від факту проживання в одній державі з українцями і росіянами представників інших етносів, зокрема, кримськотатарського народу — носія і співтворця тюркської культури та ісламської цивілізації. Спроби радян-

сько-комуністичної влади “викорінити” цей народ шляхом депортації з історичної батьківщини, винищення його культурної спадщини на кримському півострові зазнали краху. З іншого боку, впродовж своєї тривалої історії кримські татари зазнавали суттєвих впливів інших культур і цивілізацій, насамперед європейської, а також самі впливали на них. Одночасно змінювалася й етнічна психологія. В історичному процесі міжетнічної взаємодії кримських татар з іншими народами, з російським та українським включно, відбувалися їх взаємопізнання та певна акультурація, в тому числі поведінкова.

Тобто, сучасні реалії міжетнічних відносин, хоча вони й не є безпроблемними, не дають підстав вважати відмінності у культурно-цивілізаційних основах носіїв різної етнічності в складі населення України антиномічними. Але й не можна недооцінювати впливи цих відмінностей на перебіг соціально-адаптаційних процесів у поліетнічному середовищі, яке зазнає не лише загальних суспільних змін, а ще й змін етнодемографічних, етноструктурних.

Повернення в кримській, в українській суспільний простір, народу-автохтона і процес відновлення щодо нього історичної справедливості, зміни демографічних, соціально-економічних та політичних параметрів суспільного буття в Криму, трансформують і його етнокультурну сферу. В контексті цих трансформацій опікування своїми ціннісними, культурними ознаками, опір асиміляційним тенденціям стає однією з найважливіших складових у відносинах етнічних спільнот та їх представників, впливає на їхній загальний морально-психологічний стан. Про це свідчить той факт, приміром, що у надзвичайно складних умовах життя, за відсутності відчутної допомоги, при хронічному безробітті та безгрошів'ї, коли часто не має змоги купити найнеобхідніше, лише трохи більше чверті кримських татар з-поміж усіх опитаних у 1999 році в Криму шкодували про свій переїзд на історичну батьківщину, попри те, що 78,6% з них і вважали своє становище тяжким<sup>24</sup>.

Соціальна адаптація кримськотатарських репатріантів у суттєво трансформовану після їхньої депортації систему суспільних, в тому числі етнокультурних, відносин в Криму вимагає від Української держави певних преференційних дій. Однак будь-яке “асиметричне” сприяння з боку держави щодо культурних, ціннісних параметрів життя однієї етноспільноти не завжди адекватно сприймається іншими.

Приклад поведінки частини російської меншини щодо етноукраїнського відродження, а також відновлення культурної спадщини кримських татар на їхній етнічній батьківщині засвідчує, що відчуття зневаженості може мати навіть та група, чії мовні та інші культурні цінності є впливовими або й домінуючими в суспільстві, але яка спостерігає за відродженням іноетнічних цінностей, в розвиткові яких вона вбачає загрозу для свого становища. Тим більш вірогідне виникнення такого відчуття серед тих груп, до чийх культурних надбань ставлення суспільства і держави було тривалий час байдужим або дискримінаційним і які не без підстав вважають, що умови збереження та розвитку їхньої культури досі залишаються незадовільними.

Конфліктопровокуючий ефект байдужого або негативного ставлення до етнокультурних цінностей справляє особливо помітні впливи на поведінку тих груп, які тривалий час зазнавали дискримінації. В Україні це повною мірою стосується кримських татар, з боку яких негативну реакцію можуть викликати будь-які прояви ігнорування їх етнічних традицій, як от, написання національних імен та прізвищ. Прикметною в цьому сенсі стала спеціальна постанова Курултаю, якою зміна традиційних кримськотатарських вимови та написання імен, по-батькові та прізвищ (додавання закінчень '-ова", '-єва", '-вич", 'ївна" тощо) було охарактеризоване як наслідок загарбання Росією Кримського півострова, що завдало відчутних колосальних і трагічних збитків духовній спадщині кримських татар. Національним засобам масової інформації та національним організаціям рекомендувалося пропагувати традиційні форми написання

власних імен, насамперед серед молоді, якій належало отримувати паспорти, а також пропонувалося надавати роз'яснення з цього питання державним організаціям<sup>25</sup>.

В “пакеті” з іншими етнокультурними вимогами кримські татари ставлять питання про визнання їхньої мови на території автономії державною, надання кримськотатарським дітям і молоді можливості отримувати освіту рідною мовою в навчальних закладах усіх рівнів, упровадження кримськотатарської мови як обов'язкового предмета в навчальних закладах з іншими (не кримськотатарською) мовами навчання та ін.<sup>26</sup> Тим часом аналітики слушно зауважують, що виконання перелічених вимог аж ніяк не забезпечило б оволодіння кримськотатарською мовою усіма чиновниками<sup>27</sup>.

Попри загалом високі показники визнання кримськими татарами рідною мови свого народу (92,0%) та вільного володіння нею (94,9%)<sup>28</sup>, ситуація з кримськотатарською мовою, зокрема в освітній сфері Криму, далека від задовільної.

Так, в Україні у 2002/2003 навчальному році налічувалося лише 13 загальноосвітніх навчальних закладів з кримськотатарською мовою навчання та 3 752 учнями, кримськотатарську мову як предмет вивчали 5 599 учнів, факультативно цієї мови навчалися ще 2 652 учнів. Дещо оптимістичніше виглядає кількість загальноосвітніх закладів з двома – російською та кримськотатарською мовами навчання – 45 шкіл з 18 800 учнями<sup>29</sup>. Але показники офіційної статистики не уточнюються даними про те, скільки учнів двомовних шкіл реально навчаються кримськотатарською мовою. Разом з тим відомо, що серед 46 968 учнів кримськотатарської національності в усіх загальноосвітніх навчальних закладах АРК вивчали рідну мову в різних формах, у тому числі як предмет і факультативно, лише 39 136 або 83,3%<sup>30</sup>.

Крім того, навчальний процес не забезпечується належним чином учбовою, методичною та іншою літературою кримськотатарською мовою. Не можуть задовольнити мов-

но-освітніх потреб народу-репатріанта і можливості підготовки кадрів для системи освіти його рідною мовою. Хоча таку підготовку вже деякий час здійснюють Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського, Кримський державний індустріально-педагогічний інститут, Сімферопольське педагогічне училище.

Однак не тільки і не стільки наведеними кількісними параметрами вирізняється проблемність ситуації з кримськотатарською мовою. Кількісні показники щодо мережі загальної середньої освіти в Криму українською мовою, приміром, нижчі від кримськотатарських. Серед більше ніж 640 загальноосвітніх шкіл Криму у 2003/2004 навчальному році україномовних було тільки 4. Та й ті розташовувалися в пристосованих приміщеннях, як правило, колишніх дитсадках і не могли задовольнити потреб населення. Вкрай недостатньо навчальних довідкових матеріалів та художньої літератури українською мовою, україномовних педагогічних кадрів. На початок навчального року школи автономії отримали лише 19% підручників державною мовою від заявленої потреби. Тільки в кожній шостій школі було відкрито по одному класу з українською мовою навчання<sup>31</sup>. Але в цих, як і в переважній більшості інших загальноосвітніх навчальних закладів, основною мовою викладання була російська. Така ситуація живить конфліктний потенціал у відносинах між проукраїнськи налаштованими організаціями автономії (місцеві осередки Народної партії України, “Просвіти”, Руху та інших) та кримською владою й активістами російської громади півострова.

Тим часом освітні й інші мовні проблеми кримських татар якісно відмінні, порівняно з українським та всіма іншими етнічними громадами України (за винятком, хіба що, караїмів та кримчаків). Адже українська мова є державною й одним з головних ідентитетів титульного етносу; як така вона розвивається в “материковій” частині країни при максимально можливому за чинної етнополітичної та соціально-економічної ситуації сприянні держави, яка дедалі



більше посилює свої впливи, в тому числі на мовно-культурні відносини в усіх регіонах. Подібним чином, але в кращих умовах розвивають свої мови держави, етнічно споріднені українським національним меншинам. Останні мають підтримку цих держав у збереженні своєї мовно-культурної тотожності.

Тим часом влада, під якою кримським татарам довелося жити з часів імператриці Катерини II, робила все, щоб обірвати генетичний зв'язок кримських татар з їх культурними джерелами. Кримським татарам “згори” двічі міняли алфавіт: спочатку позбавили традиційної арабської графіки і ввели латиницю, наприкінці 1930-х років латиницю замінили кирилицею. Мова практично не розвивалася й не упродовжувалася в суспільне життя, її застосування обмежувалося переважно побутовою сферою, а здобутки національної культурно-мистецької еліти з об'єктивних причин не могли вирішальним чином впливати на духовне піднесення загалу. За нинішніх умов кримським татарам, крім себе та Української держави, немає на кого сподіватися в питаннях збереження й розвитку своєї етнонаціональної самобутності.

Саме від змісту політики Української держави щодо проблем кримських татар та інших етнічних спільнот автономії насамперед залежить, будуть відносини між ними толеруючими чи конфліктогенними. Щоб уникнути другої перспективи або, хоча б, мінімізувати її потенціал, державна політика має враховувати не лише кримськотатарський, а й усі інші етнокультурні чинники і потреби. Зокрема – в частині національних мов.

Серед кримського загалу і в його політикумі часто звучать пропозиції щодо надання російській та кримськотатарській мовам статусу державних на території автономії. Однак АРК є не державним, а адміністративно-територіальним утворенням з розширеними правами у складі унітарної Української держави. Тому на Крим, як і на всю територію України, поширюється виключний державний статус української мови.

І такий порядок жодним чином не обмежує правових гарантій вільного розвитку й використання російської чи кримськотатарської або інших національних мов в Україні. Ці гарантії забезпечує стаття 11 Конституції держави і Закон про мови в Україні.

Щодо Криму – тут російська і кримськотатарська мови мають додаткові правові гарантії, визначені ухваленою парламентом автономії і затвердженою Законом України Конституцією АРК – її статтями 4, 10, 11, 12 та 13. Щоправда, за гарантіями використання в деяких сферах суспільного життя (мова документів, які посвідчують статус громадянина, мова судочинства, нотаріального провадження, провадження у справах про адміністративні порушення, юридичної допомоги, роботи пошти і телеграфу, підприємств, установ, організацій сфери обслуговування в АРК) кримськотатарська мова суттєво поступається державній та російській.

Однак на всій території України з Кримом включно набрала чинності ратифікована парламентом держави Європейська Хартія регіональних мов або мов меншин. Її положення вирівнюють мовні права етнічних спільнот України і можливості застосування їхніх мов відповідно до специфіки етнічнодемографічної та етномовної ситуації в різних регіонах держави.

І Крим тут не становить винятку. Єдине чого не вистачає – це політичної волі для розроблення і практичного застосування механізмів упровадження Хартії, в тому числі й через внесення змін до Конституції АРК.

Таке розроблення й упровадження, поза іншим, суперечить інтересам проросійських політичних сил в Україні, які розігрують “мовну карту” в політичній боротьбі, актуалізуючи напередодні та під час чергової виборчої кампанії тему надання державного статусу російській мові. Йдеться саме про електоральні технології. Інакше справжня турбота про права російськомовних громадян і долю російської мови в Україні реалізувалася б у поданні пропозицій з упровадження згаданої Хартії в регіональну практику мовних відносин.

Також прихильники державного статусу російської мови або через незнання, або через політичне лукавство не інформують загал, що юридичне закріплення двох державних мов передбачає не можливість їх паралельного використання, а обов'язковість знання і використання обох мов в усіх сферах публічного життя, найперше – в офіційній. Для працівників органів державного і територіального управління, транспорту, зв'язку, державних і комунальних служб та багатьох інших вільне володіння обома мовами, як усно, так і письмово, має передбачатися кваліфікаційними вимогами і посадовими інструкціями. За цих умов цілком логічним буде складання іспитів з мовної підготовленості для обійняття певних посад.

Втім, якби всі проблемні питання мовних відносин вичерпувалося суто правовими визначеннями статусів (на кшталт: державна мова, офіційна мова, мова міжнародного спілкування, мова національної меншини, мова прийнятна для сторін тощо), вирішувалися б ці питання швидше й простіше. Насправді ж далеко не завжди політично “красиві” правові формули здатні забезпечити реалізацію мовою чи мовами їх соціально-адаптаційних функцій щодо окремих осіб і груп людей в аспектах а) отримання якісної загальної і вищої професійної освіти, б) обійняття престижних посад і просування вгору соціально-професійними шаблями; в) безпроблемної, в мовному сенсі, внутрідержавної міграції територіями з переважанням тієї або іншої мови; г) міжетнічного взаємопізнання і порозуміння, в тому числі подолання етнічної упередженості й скорочення національної дистанції та інших.

Дані *Таблиці 2*<sup>32</sup> переконливо свідчать, що переважна більшість різноетнічного населення автономії російськомовно акультуровані. Навіть показники володіння державною українською мовою поміж населення АРК низькі. Ця обставина є прямим свідченням невисокого рівня мовної адаптації кримчан в український суспільний дискурс. Але ще проблемніше виглядає відповідна ситуація щодо крим-

ських татар. Поміж семи найчисленніших етнічних громад півострова саме у кримських татар найнижчі показники володіння як російською, так і українською мовами. І це суттєво обмежує їхні можливості в здобутті вищої професійної освіти в ситуації, коли таке здобуття рідною мовою обмежується низкою не стільки суб'єктивних, а найперше — об'єктивних обставин.

Тим часом повноцінна соціальна адаптація кримських татар в суспільний простір автономії і Криму вимагає їх вирівнювання з представниками інших етнічних спільнот за освітніми показниками. Адже серед осіб у віці 10 років і старших поміж 7-ми згаданих у *Таблиці 2* спільнот у кримських татар показник повної, базової та неповної вищої освіти найнижчий. Він становить 29,0% проти 30,6% у татар, 33,2% — в українців, 33,9% — у білорусів, 35,2% — у росіян, 38,2% — вірмен, 67,1% — у євреїв<sup>33</sup>.

Отже, з урахуванням теперішньої етномовної ситуації в Криму оптимальним шляхом соціальної, в тому числі соціально-професійної та мовної адаптації кримських татар в кримський та український суспільний простір, і всіх кримчан — в український мало б бути: а) підвищення поміж усіх спільнот показників володіння державною українською мовою щонайменше до рівня показників володіння мовою російською; б) якщо не збільшення, то хоча б збереження на теперішньому рівні показників володіння російською мовою громадянами різних національностей; в) оволодіння кримськотатарською мовою громадянами всіх національностей.

Адже росіяни, українці та кримські татари разом становлять 94,3% населення автономії. Порозуміння між ними, етнокультурний розвиток і інтегративна етнокультурна взаємодія цих спільнот заради збереження й примноження загальних культурних здобутків унікального кримського простору — імператив. Альтернативою йому може стати або сегрегація і посилення національного дистанціювання, або міжетнічний конфлікт.

Таблиця 2

**Володіння національними мовами в АРК  
(за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р.)**

| Населення АРК –<br>2032279 осіб,<br>з них: |         | Володіють мовою (кількість осіб і % від кількості осіб відповідної національності) |         |                  |        |                                  |         |             |      |                  |        |                                  |        |            |        |                  |        |                                  |        |      |
|--|---------|--|---------|------------------|--------|----------------------------------|---------|-------------|------|------------------|--------|----------------------------------|--------|------------|--------|------------------|--------|----------------------------------|--------|------|
|  |         | Своїї національності   |         |                  |        |                                  |         | Українською |      |                  |        |                                  |        | Російською |        |                  |        |                                  |        |      |
| За національністю                          |         | Як рідною  |         | Як другою вільно |        | Разом як рідною та другою вільно |         | Як рідною   |      | Як другою вільно |        | Разом як рідною та другою вільно |        | Як рідною  |        | Як другою вільно |        | Разом як рідною та другою вільно |        |      |
| Осіб                                       | %       | Осіб   | %       | Осіб             | %      | Осіб                             | %       | Осіб        | %    | Осіб             | %      | Осіб                             | %      | Осіб       | %      | Осіб             | %      | Осіб                             | %      |      |
| Росіяни                                    | 1180441 | 58,1   | 1177132 | 89,7             | 1346   | 0,1                              | 1178478 | 99,8        | 2125 | 0,2              | 332897 | 28,2                             | 335022 | 28,4       | 292923 | 59,5             | 150039 | 30,5                             | 442962 | 90,0 |
| Українці                                   | 492227  | 24,2   | 198855  | 40,4             | 173270 | 35,2                             | 372125  | 75,6        | ***  | ***              | ***    | ***                              | ***    | ***        | ***    | ***              | ***    | ***                              | ***    | ***  |
| Кримські татари                            | 243433  | 12,0   | 26380   | 93,0             | 7056   | 2,9                              | 233436  | 95,9        | 114  | 0,05             | 46982  | 19,3                             | 47096  | 19,3       | 14443  | 5,9              | 194504 | 79,9                             | 208947 | 85,8 |
| Білоруси                                   | 29285   | 1,4  | 5018    | 17,1             | 3258   | 11,1                             | 8276    | 28,3        | 260  | 0,89             | 8290   | 29,2                             | 8550   | 29,2       | 23946  | 81,8             | 4316   | 14,7                             | 28262  | 96,5 |
| Татари                                     | 11090   | 0,5  | 7524    | 67,8             | 802    | 7,2                              | 8326    | 75,1        | 41   | 0,13             | 1994   | 18,0                             | 2008   | 18,1       | 2776   | 25,0             | 7197   | 64,9                             | 9973   | 89,9 |
| Вірмени                                    | 8769    | 0,4  | 4638    | 52,9             | 1093   | 12,5                             | 5731    | 65,4        | 23   | 0,26             | 2003   | 22,8                             | 2026   | 23,1       | 4042   | 46,1             | 3988   | 45,5                             | 8030   | 91,6 |
| Євреї                                      | 4515    | 0,2  | 87      | 1,9              | 183    | 4,1                              | 270     | 6,0         | 50   | 1,11             | 1292   | 28,6                             | 1342   | 29,7       | 4366   | 96,7             | 117    | 2,6                              | 4483   | 99,3 |

Тому, незалежно від того, який етнічний склад учнів у загальноосвітніх навчальних закладах, яку переважну мову навчання оберуть батьки для своїх дітей в цих закладах або в їх окремих класах, вивчення державної, російської та кримськотатарської мови повинно бути обов'язковим, хай і в різному обсязі. Освіта має стати справді національною не в етнічному сенсі, а національною в сенсі інтеграції етнічних культур, тобто — мультикультурною. І саме мова торує шлях до взаємного етнокультурного, етноцивілізаційного пізнання і порозуміння.

Одночасно слід кардинальним чином переглянути в бік міжетнічної толерантності й полікультурності зміст навчальних підручників і посібників з історії для загальноосвітніх шкіл та вищих навчальних закладів. Цей процес має відбуватися паралельно з оновленням концептуальних засад дослідження та інтерпретації етнічного (читай: багатоетнічного) минулого України. Ці засади й досі не позбавлені інерції імперської великоросійської традиції тлумачення історії відносин з “іногородцями”. Досить звернутися до розділу “Татарська епоха в Україні” в 6-му томі 15-томного академічного видання “Україна крізь віки”, яке побачило світ у 1998 році і в якому висвітлюються переважно конфронтаційні сторінки українсько-татарського минулого. В його наукових, але дещо однобічних описаннях важко розгледіти історію мирного співжиття слов'ян та інших християн і мусульман в Криму, їх взаємної акультурації і взаємних дій та спільних інтересів і навіть родинних зв'язків.

Історія і культура Кримського ханства — спільна етнічна історія і культура українців і кримських татар так само, як спільним для обох народів є тюркське слово “Майдан”. Етнічна історія Криму — це також історія росіян, караїмів, кримчаків, греків і багатьох інших народів. У відносинах між всіма ними було різне. Але чи найбільшці для кримських татар сторінки написані російською та радянською імперіями. І, мабуть, тому міжетнічна напруга в Криму багатьма своїми виявами йде по лінії росіяни — кримські татари. Стосовно тих

та інших місцева влада часто діє в ролі посередника, медіатора. Оскільки саме росіяни переважають у владі, кримські татари нерідко сприймають її як етнічну сторону конфлікту, попри всі спроби з владного боку продемонструвати свою об'єктивність і паритетне ставлення до цінностей кожної з груп. Про ці спроби і сучасну динаміку етнокультурної та етноконфесійної ситуації в Криму написано чимало<sup>34</sup>.

Так, починаючи з 1998 року постановами ВР АРК щорічно для громадян мусульманської віри дні святкування “Курбан-Байрама” та “Ураз-Байрама” встановлюються неробочими<sup>35</sup>. Постановою РМ АРК від 4 листопада 1993 року № 282 було виділено приміщення для Кримськотатарського музично-драматичного театру; звідти в інше місце перевели Республіканський будинок художньої творчості<sup>36</sup>. У серпні 1997 року Уряд АРК прийняв Програму формування й розвитку мережі освітніх установ, класів з українською, кримськотатарською мовами навчання, шкіл і класів з двома мовами навчання. Головними завданнями програми були визначені максимальна реалізація прав громадян на освіту і виховання рідною мовою, створення умов для розвитку різних мов як основи культури народу і головної умови збереження його самобутності, формування національної свідомості і культури міжнаціональних відносин<sup>37</sup>. Розширюється мережа кримськотатарських періодичних видань, збільшується ефірний час відповідних національних програм в телерадіопросторі автономії тощо.

Однак влада у Криму так і не спромоглася подолати підозри на свою адресу в особливій прихильності до етнічних росіян та їхніх громадських організацій, причому в очах не лише кримських татар, а й незалежних аналітиків. Такого роду підозри ґрунтуються, зокрема, на фактах пасивності влади стосовно дій, які, по суті, кидали виклик кримськотатарським цінностям і як такі ставали причинами ціннісних конфліктів. Найбільш відомий з них отримав назву “війни пам'ятників”. Так, міська рада Сімферополя тривалий час зволікала із наданням кримським татарам

дозволу на встановлення в центрі міста пам'ятника відомому правозахиснику Петру Григоренку. В результаті кримські татари вирішили весною 1999 року встановити цей пам'ятник, не чекаючи офіційного дозволу. У відповідь партія “Союз” почала готувати встановлення напроти цього місця пам'ятника російській імператриці Катерині II, за правління якої було зруйновано кримськотатарську державу. Бездіяльність влади в цій ситуації була розцінена лідерами кримських татар як провокація конфлікту<sup>38</sup>.

Ще категоричнішою була реакція Меджлісу на спалювання 22 травня 2001 року у Сімферополі пам'ятника видатному кримськотатарському мислителю й гуманісту Ісмаїлу Гаспринському. Текст зробленої Меджлісом з приводу названого факту заяви наочно показав пряму причинність між образою духовних цінностей етногрупи та її конфліктними намірами. Меджліс наголосив, що “об’єктом наруги обрано саме те, що є найціннішим для народу, те, з чим асоціюється його історична пам’ять”. В очах кримських татар акт вандалізму засвідчив роботу механізму “мерзотної комуністичної пропаганди щодо запровадження в голови обивателів підозр і ненависті стосовно всього, що їм не до вподоби”. Відповідно Меджліс не тільки зажадав від державних посадовців “вжиття заходів, які виключають будь-які факти знущання над національними святинями”, а й недвозначно попередив, що повторення подібних фактів спричинить конфліктну реакцію: “Зловмисники та їх натхненники мають знати, що кримські татари зможуть захистити від зазіхань свою історичну пам’ять і пам’ятник тому, хто присвятив життя служінню своєму народові”<sup>39</sup>.

Особливості українського законодавства, яким регулюється порядок зведення пам'ятників, дозволили кримським татарам добитися виправлення ще однієї конфліктопровокуючої ситуації – відміни рішення Лівадійської селищної ради про виділення ділянки для ініційованого парламентарієм-комуністом Л. Грачем встановлення пам'ятника учасникам Ялтинської конференції 1945 року Й. Сталіну, Ф. Рузвельту



та В. Черчиллю. Для кримських татар підтримане частиною тодішнього кримського уряду і проросійськими організаціями автономії спорудження такого пам'ятника означало б поругу над пам'яттю жертв сталінського геноциду.

Взаємна повага етнічних спільнот до їх історичної пам'яті, духовних надбань і культурних цінностей належить до найважливіших умов толеруючих інтеграційних процесів в поліетнічному кримському соціумі. В цьому сенсі особливо чутливою є сфера етноконфесійних відносин.

У світогляді кримських татар релігійні цінності посідають одне з найбільш чільних місць. Показовими щодо цього є також результати проведеного у місцях їх компактного проживання в Сімферополі та Старокримському і Бахчисарайському районах опитування, яке засвідчило бажання 77,8% респондентів мати такі школи для своїх дітей, де б поєднувалися світська і релігійна (мусульманська) освіта. Кримськотатарську школу без вивчення основ ісламу хотіли б бачити тільки 4,8%<sup>40</sup>. В цьому контексті варто було б ще раз повернутися до питання обов'язкового викладання християнської етики в українських загальноосвітніх закладах. Чи не доцільніше було б, з огляду на світський характер вітчизняної школи та багатокомпонентну етноконфесійну структуру українського населення, ввести навчальний курс релігійної етики як більш сприятливий для міжетнічного взаємопізнання, порозуміння і морального виховання?

Адже в тому ж таки Криму чинник поліконфесійності за роки незалежності став одним з найбільш впливових в загальній структурі міжетнічної взаємодії. Так, за даними, які наводить В. Войналович, на 1 січня 1991 року в регіоні нараховувалося 86 релігійних об'єднань. А на початок 2004 року мережа релігійних організацій автономії становила вже 1329 релігійних організацій, які представляли 50 різних конфесій і деномінацій. Переважають поміж них православні (42,4%), мусульманські (25,5%) та протестантські (23,4%)<sup>41</sup>. Свої конфесійні об'єднання мають євреї, німці, корейці, шведи, чехи.

Православні громади на території АРК в основному підлягають юрисдикції УПЦ Московського патріархату. Більшість мусульманських громад – 337 – підпорядковані Духовному управлінню мусульман Криму (ДУМК), 60 – Духовному управлінню мусульман України (ДУМУ), 20 – Духовному центру мусульман України (ДЦМУ). 60 мусульманських громад вважаються незалежними<sup>42</sup>.

Тісні зв'язки ДУМК з Меджлісом кримськотатарського народу, який в питаннях політики дотримується світських принципів, з одного боку, стримують проникнення в мусульманське середовище автономії впливів ісламського екстремізму, а з другого – роблять релігійність впливовим фактором політичної діяльності Меджлісу.

У листопаді 1992 року чільники УПЦ Московського патріархату, ДУМК, римо-католицької, вірменської, апостольської, юдейської церков, а також адвентистів сьомого дня і баптистів з метою збереження міжконфесійного миру на півострові утворили Раду “Мир – дар Божий”.

Основними учасниками етнорелігійної взаємодії населення автономії є керівники та віруючі православної і мусульманської громад. Однак, попри проголошене ними бажання міжконфесійного миру, реальні стосунки складаються не завжди кращим чином. Зокрема, через зовнішнє втручання в релігійне життя з боку окремих представників політикуму Росії та проросійських організацій в Криму, а також зі сторони деяких арабських країн.

Так, за не погодженої зі згаданою Радою ініціативи архієпископа Сімферопольського і Кримського Лазаря до 2000-ліття Різдва Христового і 1000-ліття хрещення Русі в ряді місцевостей автономії почали встановлювати величезні хрести.

До цієї акції долучилися громадські організації етнічних росіян разом з місцевими органами влади за підтримки господарських структур. Така масова демонстрація домінуючого статусу православних цінностей не могла не викликати протести з боку кримськотатарського населення, тим

більше, що деякі з хрестів були встановлені поруч кримськотатарських поховань.

У своїй заяві з приводу цих фактів Духовне управління мусульман Криму (ДУМК) розцінило спробу “охрестити” Крим як таку, що суперечила його історичним традиціям, сучасним реаліям, принципів розподілу державного і церковного життя, як “прагнення штучно загострити міжконфесійні взаємини між громадянами України різного віросповідання”. Виходячи з того, що “жодна релігійна організація, жодна конфесія не можуть і не повинні претендувати на свою ідеологічну гегемонію, в тому числі шляхом нав’язування своєї символіки суспільству, що будується не за релігійним, а за громадянським принципом”, ДУМК поставило ряд вимог: призупинити спорудження релігійних монументів і стендів на території Криму; демонтувати вже зведені незаконні споруди; забезпечити збалансованість державної релігійної політики. До виконання цих вимог ДУМК призупинив своє членство в міжконфесійному об’єднанні Криму “Мир – дар Божий”, мотивуючи таке рішення неможливістю перебування “в одному об’єднанні з особами (малися на увазі представники УПЦ-МП – В.К.), які не сприяють встановленню миру і міжконфесійної злагоди на нашому півострові, а діють у прямо протилежному напрямку”<sup>43</sup>.

Призупинення ДУМК свого членства в організації, створеній спеціально для запобігання міжконфесійним та міжетнічним конфліктам у Криму, можна було розглядати як моральне заохочення кримських татар якщо не до прямих дій проти російської етнічної більшості, то принаймні стосовно встановлених нею хрестів. Траплялися випадки (зокрема, у с. Морському Судацького району), коли кримські татари валили хрести. Це викликало обурення православних і ледве не спричинило фізичні сутички між християнами й мусульманами.

З боку кримськотатарських громадських організацій події були розцінені як провокація міжконфесійного та

міжетнічного зіткнення і небажання керівництва Криму запобігти конфліктові<sup>44</sup>. З боку російських громад “хрестоповал” у с. Морському був розцінений як чергова сходинка в нагнітанні міжнаціональної напруги в Криму, а неприязненість організаторів та виконавців акції до відповідалності — як заохочення державою заворушень і запрошення до їх продовження<sup>45</sup>.

Після демонстрації рішучості обох сторін у відстоюванні своїх цінностей було домовлено, що нові хрести встановлюватися не будуть, а встановлені не демонтуватимуться, натомість поруч з ними можуть встановлюватися мусульманські символи. Демонтовані ж хрести могли відновлюватися лише за узгодженням з мусульманською общиною місця для них. Однак це не зупинило активістів “Російського руху Криму” у спробі відновити один з хрестів поблизу селища Морське на попередньому місці. В разі успіху ця спроба стала б відвертою демонстрацією зневажливого ставлення до цінностей іншої сторони.

Осуд провладними ЗМІ півострова позиції кримсько-татарського духовенства в конфлікті та фактів “хрестоповалу” був сприйнятий кримськими татарами як “суцільне неприйняття ісламу і, відповідно, всіх, хто його сповідує”, як “намагання зачепитися за будь-який привід, щоб створити негативну громадську думку про все, що стосується кримських татар, не виключаючи у тому числі й релігійні аспекти”<sup>46</sup>.

Кримські татари відчули нову загрозу одній зі своїх найвищих цінностей — ісламу. Ставленням до нього вони великою мірою оцінюють і ступінь толерантного або нетолерантного ставлення до них з боку державної влади. Зокрема, основні претензії Курултаю до державної конфесійної політики в Криму полягають у наступному: відкрите патрунування посадовими особами автономії діяльності однієї церковної конфесії та явне ігнорування ними інших конфесій; тенденційний супровід елементами богослужіння, притаманними лише одній конфесії, багатьох заходів державних установ, навчаль-

них закладів, військових частин, правоохоронних органів, учасниками яких є громадяни різних віросповідань. Крім того, на думку кримськотатарських лідерів, “не менш небезпечними для суспільства є намагання ряду посадових осіб автономії пов’язувати з віруючими тієї чи іншої релігійної конфесії свої політичні симпатії чи антипатії, публічно демонструвати своє неприйняття цінностей того чи іншого віросповідання”<sup>47</sup>. В таку демонстрацію виливалася, по суті, позиція місцевої кримської влади в питанні будівництва в Сімферополі православного храму Московської патріархії та мечеті Духовного управління мусульман Криму (ДУМК).

Верховна Рада АРК минулого скликання, в якій домінували кримські комуністи, ухвалила рішення збудувати на території сучасного Скверу Перемоги в столиці автономії Собор Олександра Невського на місці зведеного в ХІХ столітті на вшанування “приєднання” Криму до Росії та зруйнованого комуністичною владою в 1930-х роках храму кримської єпархії. Собор будується як частина так званого російського духовно-патріотичного комплексу, до якого мають увійти також пам’ятник-обеліск на честь завоювання Криму (до нього російська громада щороку покладає квіти з нагоди чергової річниці відомого маніфесту Катерини ІІ – відзначається так званий “День Росії в Криму”) та пам’ятник-танк радянським бійцям Великої Вітчизняної війни. Згідно з проектом забудови було перенесено братську могилу.

Новий храм має стати точною копією зруйнованого. Його зведення кримські татари сприйняли як спробу освячення й увічнення пам’яті про загарбання їхньої держави Росією. Але бажаючи уникнути протистояння й усвідомлюючи неминучість співіснування й розвитку в Криму християнської та мусульманської релігій, лідери кримських татар не стали протидіяти будівництву й зніщували побудову Соборної мечеті на місці, куди в травні 1944 року як на збірний пункт перед депортацією звозили кримських татар з усього півострова. Нині це частина території парку “Салгірка” в центрі Сімферополя поряд з пам’ятним знаком жертвам

депортації. Однак влада міста й автономії під різними приводами зволікає з ухваленням рішення про відведення ділянки для будівництва. Одним з таких приводів стало заперечення проти будівництва з боку членів німецької громади, які переїхали на постійне проживання до ФРН і листовно мотивували свою позицію тим, що начебто на визначеному під забудову місці в роки війни здійснювалися поховання померлих в німецькому офіцерському шпиталі<sup>48</sup>. Конфліктний ланцюг “російська громада – місцева влада – кримські татари” поповнився ще однією етнічною ланкою – німецькою. Тим не менше влада не поспішає зняти напругу.

Серед останніх її рішень, які навряд чи зрушать проблему з місця й позбавлять її конфліктного потенціалу, – ухвала парламенту автономії “Про підтримку ініціативи з будівництва Соборної мечеті в місті Сімферополі”. Документом рекомендовано Сімферопольській міськраді “надати сприяння Духовному управлінню мусульман Криму у вирішенні питання про виділення ділянки для будівництва Соборної мечеті згідно з встановленим чинним законодавством порядком”<sup>49</sup>.

Від того, наскільки і як досягатиметься порозуміння між кримською та українською владою і кримськими татарами щодо питань задоволення релігійних потреб останніх і поваги до ісламських цінностей, великою мірою залежатимуть масштаби небезпеки проникнення в мусульманське середовище автономії й усієї України ваххабістських та інших радикальних ісламських впливів. Їхня місіонерська діяльність, здійснювана, поміж іншого, через різні зарубіжні фонди та організації, часто суперечить вітчизняному законодавству щодо релігійної сфери.

Відповідні факти частішають, але ще частішими є спроби деяких ЗМІ “розкрутити” тему “ісламської загрози”. Зазвичай це відбувається перед та під час кампаній з виборів Президента України, Верховної та місцевих рад. В багатьох подібних випадках до з’ясування реальної ситуації

й здійснення необхідних правових дій мають долучатися Служба безпеки України (СБУ), прокуратура та інші правозастосовні органи.

Так, в розпал минулих 2004 року президентських виборів активну інформаційну кампанію в АРК розгорнув український осередок організації “Хізб ут-Тахрір аль-Ісламі” (в перекладі – Партія ісламського визволення) в особі її спікера Абдуселяма Селяметова. В деяких місцевих ЗМІ висловлювалися версії про зв’язок цієї інформаційної кампанії з Партією мусульман України та Партією регіонів. В інших – акцентувалася реальність загрози поширення ісламського екстремізму.

Відомо, що “Хізб ут-Тахрір” було утворено як екстериторіальну міжнародну партію в 1953 році релігійним діячем, суддею шаріатського суду в Єрусалимі Такіуддіном аб-Набхані. Після його смерті в грудні 1977 року на чолі партії став йорданець палестинського походження Абдул Кадім Заллум. Ідеологія партії – іслам. Мета – поширення ісламської віри та ісламського способу життя шляхом джихаду, а також створення єдиної теократичної держави – Халіфату.

Слово “джихад” з арабської мови перекладається як старанність, намагання, напруга зусиль. Мусульманські богослови виокремлювали: “джихад серця” – боротьбу з власними негативними рисами; “джихад слова” – повеління того, що заслуговує схвалення, й заперечення того, що засуджується; “джихад руки” – покарання злочинців і порушників загальноновизнаних норм; “джихад меча” – збройна боротьба проти “невірних”.

Така багатозначність поняття уможливорює його застосування в різних вимірах. Помірковані ісламісти дотримуються позиції про джихад як самовдосконалення й прагнення працювати заради просвітницьких цілей і піднесення культури народу, передовсім релігійної, та зміцнення економічної й оборонної потуги ісламських держав. Мусульманські праві радикали тлумачать джихад у вкрай агресивному сенсі.

Останніми роками стало відомо про діяльність “Хізб ут-Тахрір” в країнах СНД – Казахстані, Киргизстані, Таджикистані, Азербайджані, Україні, Росії. Реакція влади на цю діяльність всюди різна. 14 лютого 2003 року Верховний Суд Російської Федерації (РФ), зокрема, після розгляду в закритому засіданні цивільної справи по заяві Генерального прокурора РФ визнав терористичними “Хізб ут-Тахрір” та ще 14 ісламських організацій і заборонив їх функціонування на території РФ. Рішення про заборону “Хізб ут-Тахріру” мотивувалося тим, що ця партія має на меті усунення неісламських урядів від влади і встановлення ісламського правління у світовому масштабі, а основні форми її діяльності полягають у войовничій ісламській пропаганді, нетерпимій до інших релігій, активному вербуванні прихильників та цілеспрямованій роботі з внесення розколу в суспільство (передовсім пропагандистської, з потужною фінансовою підтримкою).

“Хізб ут-Тахрір” заборонена також в Німеччині, багатьох державах Близького Сходу, Узбекистані та інших.

В Криму вже згадуваний А. Селяметов заявляє, що метою “Хізб ут-Тахрір” є просвітництво й недопущення асиміляції та розчинення мусульман в західних цінностях, що вона має намір формально зареєструватися як політична партія або як громадська організація. Однак під час прес-конференції в Сімферополі 5 квітня 2005 року А. Селяметов відмовився повідомити про структуру, чисельність та керівників організації<sup>50</sup>. Тож остаточної відповіді на питання, є “Хізб ут-Тахрір” в теперішньому Криму ісламським чинником з законспірованою структурою чи політтехнологічним ресурсом якоїсь вітчизняної або зарубіжної групи інтересів, – немає. Принаймні, для загалу.

Але в будь-якому разі, офіційна позиція Меджлісу і ДУМК полягає в рішучому запереченні ідеології й практики “Хізб ут-Тахріру” як таких, що підривають основи кримськотатарської ісламської традиції і вносять розкол в кримськотатарську громаду та кримське суспільство в цілому.



Наполегливе відстоювання кримськими татарами своїх релігійних та інших культурних цінностей і надбань, захист ними власної гідності від приниження свідчать про те, що відповідні аспекти несуть в собі часом значно більший етноконфліктний потенціал, ніж питання соціальні або суто владні чи інші.

Науковці Таврійського національного університету, які влітку 2001 року досліджували етнополітичну ситуацію в Криму методами опитування експертів, проведення фокус-груп, анкетування населення Білогірського та Червоногвардійського районів автономії, порівняльного аналізу статистичних матеріалів та контент-аналізу ЗМІ, дійшли висновку, що кримські татари, порівняно з громадянами інших національностей, набагато частіше відзначають диференційоване або упереджене ставлення місцевої влади до своїх національних та релігійних святинь; ці їхні уявлення “спричиняють принаймні чотири наслідки: по-перше, недовіру до влади, по-друге, невдоволення репрезентацією власного етносу у владі, по-третє, невдоволення низьким рівнем поваги з боку інших до важливих етнодиференціюючих ознак власного етносу, по-четверте, незадоволеність статусом ідентичності свого етносу. Усе це в сукупності може виявитися причиною відкритого конфлікту між етнічною спільнотою і владою у випадку якоїсь спланованої або й спонтанної акції стосовно пам’яток культури: національних чи релігійних святинь. Приховане, до пори, невдоволення вихлюпується у відкритий конфлікт, і детонатором вибуху може стати будь-яка нагода, пов’язана з неповажливим ставленням до святинь”<sup>51</sup>.

Тому оптимізація культурно-цивілізаційних і психологічних параметрів процесу соціальної адаптації кримськотатарських репатріантів в поліетнічне середовище автономії та України в цілому вимагає зваженої державної політики сприяння захисту й розвитку всіх присутніх тут етнічних мов, культур, віросповідань, традицій, історичних пам’яток, повазі етнічної гідності й забезпеченню етнічної

справедливості, нейтралізації негативних стереотипів та історичних міфів, налагодження й підтримки міжетнічного та міжконфесійного діалогу і просвітництва, рішучої протидії будь-яким спробам роздмухування міжнаціональної міжрелігійної ворожнечі, організації навчання та виховання не на прикладах міжетнічного протистояння, а на фактах і традиціях мирного співжиття та співробітництва.

1. *Прибыткова И.М.* Правовые и гуманитарные проблемы реинтеграции ранее депортированных в Крыму: Аналитический доклад. – Киев: Компания ВАИТЭ, 1999. – 264 с.

2. Там же. – С. 235, 236, 201, 202.

3. Там же. – С. 212.

4. *Чорний Є.* Конфліктогенний потенціал міжетнічних відносин // Соціальна психологія. – 2003. – №2. – С.74–86.

5. Резолюция траурного митинга крымскотатарского народа, посвященного 57-й годовщине депортации. 18 мая 2001 года. г. Симферополь // Голос Крыма. – 2001. – № 22 (25 мая).

6. Обращение крымских татар – участников траурного шествия, посвященного 57 годовщине депортации, к сотрудникам Главного управления МВД Украины в Крыму. 18 мая 2001 года. г. Симферополь; Обращение крымских татар – участников траурного шествия, посвященного 57 годовщине депортации, к Прокуратуре АРК 18 мая 2001 года. г. Симферополь // Голос Крыма. – 2001. – 25 мая.

7. Крымское информационное агентство. – 2004. – 30 марта.

8. Симферополь. Контекст-Медиа. – 2004. – 24 марта.

9. Шевкет Кайбуллаев: “Беспредел чиновников – трагедия для народов и государств“ // Голос Крыма. – 2003 – 14 марта.

10. *Возгрін В.* Кримські татари: дискримінація, наслідки тліючого конфлікту // Проблеми міграції. – 1998. – №2. – С.35.

11. Там само. – С. 34.

12. Там само. – С. 36.

13. Див.: *Касьяненко М.* Російський день календаря // День. – 2001. – 25 квітня.

14. День. – 2001. – 19 травня.

15. *Притула В.* Велика політика навколо маленької драми // Дзеркало тижня. – 2001. – № 20 – 26 травня.

16. *Мостова Ю.* Нічим дихати // Дзеркало тижня. – 2003. – №49(474). – 20 - 26 грудня. – С.4.

17. Панина Н.В. Социологический мониторинг. Украинское общество 1994–2005: Год перелома. - К.: ИС НАНУ, 2005 // <http://dif.org.ua/publics/11/us5.pdf>

18. Там само.

19. Див.: Прибыткова И.М. Указ. соч. – С. 231, 232, 233.

20. Контекст - медиа. – 2005. – 18 травня.

21. Козлов В.И. Национальности в СССР: Этнодемографический обзор. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Финансы и статистика, 1982. – С.298.

22. Черниш Н. Україна, Схід і Захід: регіональні особливості в оцінці політичних процесів // III Міжнародний конгрес українців. Політологія. Етнологія. Соціологія. – С.303.

23. Грач Л. Такая ли независимость нужна народу? // Крымская правда. – 2005. – 6 августа; Корнейчук М. Почему я не люблю такую Украину? // Крымская правда. – 2005. – 10 августа.

24. Прибыткова И. Правовые и гуманитарные проблемы реинтеграции ранее депортированных в Крыму: Аналитический доклад. – Киев, 1999. – С. 208,209.

25. Постанова 4-ї сесії III Курултаю кримськотатарського народу (м.Сімферополь, 9 листопада 2001 р.) // Кримські студії. – 2001. – №5–6. – С.17.

26. Виступ Мустафи Джемільова на першій сесії 4-го Курултаю кримськотатарського народу від 6 січня 2001 р. “Про написання і вимову кримськотатарських імен, по батькові та прізвищ відповідно до національних традицій // Кримськотатарське питання. – 2001. – №1. – С.51-52.

27. Найда А. Вказ. праця.

28. Див. Котигоренко В.О. Етнічні протиріччя і конфлікти... – С. 645 – 646.

29. Там само.

30. Формирование межэтнической и межконфессиональной толерантности в Крыму: мониторинг существующей системы обучения и воспитания, рекомендации по развитию межкультурного образования и этнического просвещения населения. Материалы “круглых столов” / Под ред. М.А. Араджioni. – Симферополь, 2003. – С.173.

31. Касьяненко М. Мовні барикади // День. – 2003. – 1 квітня.

32. Показники Таблиці 2 розраховані за джерелом: Розподіл населення найбільш численних національностей за статтю та віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти. За даними

Всеукраїнського перепису населення 2001 року / За ред. О.Г. Осауленка. – К.: Держкомстат України. – 2004. – С. 291 – 292.

33. Показники розраховані за тим самим джерелом: Розподіл населення... – С. 310.

34. Див., наприклад: Крим в етнополітичному вимірі... – С. 476 – 529.

35. Об установлении праздничных дней для граждан Республики Крым, исповедующих ислам. Постановление Верховного Совета Крыма от 26 марта 1993 г. № 277-1 // Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці. Збірник документів Автономної Республіки Крим (1989–1999). – К., 1999. – С. 25.

36. Депортовані .... – С.181.

37. Коробова Т. Війна пам'ятників // День. – 1999. – 15 травня.

38. Отчётный доклад председателя Меджлиса крымскотатарского народа М. Джемилаева на 4 сессии III Курултая // Голос Крыма. – 2001. – № 3 (12 января).

39. Заява Президії Меджлісу кримськотатарського народу від 23 травня 2001 р. // Кримськотатарське питання. – 2001. – №4. – С.29–30.

40. Кирюшко М.І. Іслам у системі чинників національної інтеграції кримськотатарського народу // Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991 – 2000 років. – К., 2002. – С. 307.

41. Див.: Крим в поліетнічному вимірі... – С. 498 – 499.

42. Там само. – С. 506.

43. Заява Духовного управління мусульман Криму // Кримськотатарське питання. – 2000. – №3. – С.64–65.

44. Відкритий лист кримськотатарських неурядових організацій керівництву країни і до всіх мешканців нашого міжнародного півострова, які хочуть жити у мирі та спокої, з приводу подій, що відбуваються у Криму // Кримськотатарське питання. – 2000. – №5–6. – С.15–17.

45. Заява російських громад Криму “У зв’язку з наругою над православною святинею у селі Морському Судакського району // Кримськотатарське питання. – 2000. – №5–6. – С17–18.

46. Керімова Г. Якщо в Криму виростають хрести, значить це комусь потрібно // Кримськотатарське питання. – 2000. – №4. – С24.

47. Заява IV Курултаю кримськотатарського народу “Про відродження релігійного життя кримських татар і збереження

релігійної толерантності в Криму // Кримські студії. – 2001. – №5–6. – С.20–21.

48. Касьяненко М. Православний собор та мусульманська мечеть стали приводом для конфлікту // День. – 2004. – 21 січня.

49. Симферополь. Контекст-Медиа. – 2004. – 24 марта // <http://www.context-ua.com>

50. Новый регион – Крым. – 2005. 16 мая.

51. Чорний Є. Конфліктогенний потенціал міжетнічних відносин // Соціальна психологія. – 2003. – №2. – С.83.

## **Розділ 5**

### **ПОЛІТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ І ПРАВОВИЙ ВИМІР СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ НАРОДУ-РЕПАТРІАНТА**

Якість, вектори і варіанти соціально-адаптаційних змін у сфері економіки, культури, ідеології та суспільної свідомості великою мірою визначаються політичною ситуацією і політичними відносинами та діями, особливостями, принципами і нормами правового регулювання відповідних процесів. Політика і право можуть або сприяти необхідним змінам, або їх гальмувати. Власне, й самі політико-правові відносини та їхні складники і суб'єкти – держава та її інститути, органи місцевого самоврядування, законодавство, політичні партії, громадські організації та їх лідери, формалізовані й неформальні утворення, передовсім етнічні – мають адаптуватися до змін суспільної ситуації і регулювати цю ситуацію таким чином, щоб забезпечували безконфліктне узгодження й реалізацію етнічних інтересів окремих громадян, спільнот і держави та суспільства в цілому. Однак досягти бажаного непросто. Адже чимало політичних акторів розглядають конфлікт як ефективний засіб досягнення своїх політичних цілей і завдань. Це стало очевидним з самого початку масового повернення кримських татар на батьківщину з місць депортації.

Зростання конфліктності спричинялося в багатьох випадках політичними діями не стільки центральної української влади, скільки інших суб'єктів етнополітики – місцевих владно-управлінських структур, політичних партій, національних російських, кримськотатарських, українських та інших організацій, регіональних лідерів, еліти та загалу етнічних груп. Державні органи України часто були вимушені займати жорстку безкомпромісну позицію, особливо коли до цього спонукала необхідність захисту конституційних засад державного устрою. В таких випадках загострювалися етнополітичні відносини між центральною владою та іншими

етнополітичними суб'єктами. Тим часом м'якша поведінка центру унеможлиблювалася з огляду на суспільну вагу питань, які викликали етнополітичне протистояння.

З конфліктопродукуючими діями окремих регіональних етнополітичних суб'єктів центральні владні структури України зіткнулися ще до отримання країною суверенного статусу, а надто — в процесі його утвердження, коли відцентрові тенденції в союзних республіках СРСР на рубежі 1980–1990-х років і тодішній так званій “парад суверенітетів” актуалізували теми відновлення Кримської автономії та правомочності передачі Кримської області від РРФСР до складу Української РСР. Ці теми опинилися серед основних під час 1990 року кампанії по виборах до Кримської обласної ради. Новообрані депутати, починаючи з першої сесії у квітні, дебатували їх до вересня, поки не ухвалили рішення про проведення всекримського референдуму. Через півтора місяці потому кримські комуністи на своїй обласній конференції поставили питання про доцільність проведення референдуму з метою відновлення Кримської АРСР як суб'єкта СРСР. Оскільки компартійна вертикаль на той час ще не була порушена, є підстави вважати, що згадана ухвала Кримської обласної партконференції була прийнята не без погодження з вищим керівництвом КПРС. 12 листопада 1990 року позачергова сесія Кримської облради проголосувала відповідну пропозицію другого секретаря Кримського обкому КПУ Л. Грача і вирішила провести 20 січня 1991 року референдум про відновлення Кримської АРСР як суб'єкта Союзу РСР і учасника Союзного договору. До складу комісії з організації референдуму були включені лідер Національного руху кримських татар (НРКТ) Ю. Османов, від інших репатріантів — А. Данелян і Х. Шонус. Проти проведення референдуму виступила Організація кримськотатарського національного руху (ОКНР). 8 листопада 1990 року її керівництвом на чолі з М. Джемільовим було заявлено, що референдум російськомовного населення, переселеного в Крим після депортації кримських татар, буде грубим зне-

важанням прав кримськотатарського народу і не матиме юридичної сили<sup>1</sup>.

Референдум відбувся у визначений строк. Понад 93% тих, хто взяли в ньому участь (такі становили 81,37% від внесених у списки для голосування), висловились “за”. Не очікуючи офіційної реакції вищих владних органів СРСР, не заслухавши представників прибулої до Києва делегації ОКНР, сесія Верховної Ради УРСР 12 лютого 1991 року ухвалила Закон, яким в межах території Кримської області відновлювалася Кримська АРСР у складі Української РСР. Центральна Рада ОКНР у своєму Зверненні до Міжнародного Гельсінського комітету з прав людини заявила про утворення на національній території кримських татар ще однієї російськомовної республіки, чим порушено права кримськотатарського народу<sup>2</sup>.

Історія протистояння між властями України і автономії навколо розмежування їх повноважень, а також між властями автономії і кримськотатарським рухом описана доволі детально<sup>3</sup>. Тут обмежимося виокремленням епізодів, у яких політична поведінка суб'єктів цих відносин могла трансформувати юридичну колізію в силове протистояння сторін, кожна з яких була переконана у правовій обґрунтованості своїх домагань.

Отже, на початку 1991 року Кримська область набула статусу адміністративно-територіальної автономії в складі України. Однак чисельне й інше домінування росіян і російськомовних громадян серед населення автономного утворення надавало і надає йому ознак етнотериторіальності. Цю обставину використовувала тогочасна місцева владна еліта. У своїх діях всупереч центральній владі й законам України вона апелювала до етнічних почуттів російської більшості півострова. Це надавало політико-правовому протистоянню між Києвом і Сімферополем ознак етнічного конфлікту. Принаймні в разі подальшого загострення цього протистояння конфлікт міг перерости із власне політичного в етнополітичний.



Після проголошення незалежності і визначення статусу України як унітарної держави наявність в її складі автономного утворення вимагала невідкладних рішень щодо розмежування повноважень між цими двома суб'єктами. Про це йшлося на зустрічі делегації Президії ВР України з Президією Верховної Ради (ВР) Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки 5 лютого 1992 року. Сторони домовились упродовж місяця вирішити питання про розмежування повноважень між Кримом та Україною, погодилися, що всі питання власності, яка перебуває під юрисдикцією кримських властей, мають вирішуватися за згодою й під контролем Верховної Ради автономії<sup>4</sup>. Необхідно було знайти такий баланс інтересів, який не суперечив би законодавству держави.

Спроба Верховної Ради України дійти згоди через прийняття закону “Про статус Автономної Республіки Крим” показала, що компромісність, яку було покладено в основу відповідного законопроекту, може мати різноспрямовані впливи на стан етнополітичних відносин. Так, реакція кримської сторони на цей документ засвідчила, що компроміс як форма обопільних поступок може не тільки задовольняти обидві або одну зі сторін. Компроміс здатен також викликати невдоволення сторін, якщо поступки однієї з них назустріч вимогам іншої видаються останній несумісними з її стартовими очікуваннями. Саме такою була реакція ВР Кримської автономії на згаданий документ українського парламенту.

Кримська ВР могла запропонувати свій варіант компромісу, але замість продовження узгоджувального процесу вдалася до демонстрації безкомпромисності. 5 травня 1992 року вона ухвалила “Акт про проголошення державної самостійності Республіки Крим” і на його підтвердження постановила провести всекримський референдум. Наступного дня ВР Криму проголосувала за Конституцію республіки, якою визначався її статус як складової частини Української держави, але разом з тим Крим проголошувався державою,

яка буде відносини з Україною на основі угод і договорів<sup>5</sup>. Так було ініційовано правовий конфлікт навколо питання про адміністративно-державний устрій України.

Конфліктопровокуючий характер дій кримського парламенту підтвердила реакція на них з боку Києва. Держкомнац України виступив із заявою, ключові тези якої не залишали сумнівів у готовності центральної влади до конфлікту. По-перше, ініціатори рішень кримського парламенту були ототожнені з “політичними владолюбцями і авантюристами”, які вже кинули у багаття національної ворожнечі десятки тисяч людей. По-друге, рішення ВР АРК були оцінені як “зазіхання на територіальну цілісність України”, тобто протизаконні. По-третє, у заяві попереджалося про майбутні наслідки акції – політичну та економічну ізоляцію Криму, його розкол, подібний кривавим подіям у Нагірному Карабасі і Придністров’ї, руйнування економічних зв’язків півострова з усією Україною, що спричинить катастрофу для всіх прошарків кримського населення і зниження рівня їхнього життя. По-четверте, сам референдум був визначений безпідставним з позицій права, отже, ставало зрозумілим, що у разі проведення він буде визнаний незаконним. По-п’яте, заява містила заклик до населення Криму не дати ввести себе в оману, що означало готовність до дій по протиставленню населення півострова його владним структурам<sup>6</sup>.

Подібним чином до ухвал кримського парламенту поставилась і Президія ВР України. Вона доручила юридичним службам підготувати висновки щодо відповідності цих ухвал законам і Конституції України<sup>7</sup> – так традиційно діють у випадках виникнення правової колізії і наміру виходити з неї за допомогою засобів загальнодержавного впливу.

Згадані рішення ВР автономії також спровокували різку на них реакцію з боку кримських татар. Меджліс кримських татар в ході спеціального засідання 9 – 10 травня 1992 року не лише засудив Акт, прийнятий Верховною Радою Криму, а й зажадав від Президента і Верховної Ради України покласти край незаконним діям влади автономії. Керівництву Медж-

лісу було надано можливість виступити на засіданні сесії ВР України. Ця виборна структура кримських татар набувала дедалі більшої ваги.

По суті, Меджліс став союзником Києва, хоча і розходився з ним у розумінні шляхів і цілей розв'язання проблеми: Київ прагнув підпорядкувати Крим законам України, для кримських татар головним було домагання права на національне самовизначення за своїм народом. Тому керівники Меджлісу критикували центральну українську владу за визнання нею кримської автономії у тому вигляді, в якому вона постала у 1991 році, за ігнорування права кримськотатарського народу на національне самовизначення, за кон'юнктуру позицію щодо кримських татар під час загострення ситуації на півострові, за небажання визнавати Меджліс представницьким органом кримськотатарського народу<sup>8</sup>. Попри ці розбіжності, Меджліс і надалі займав тверду позицію на боці української столиці в її протистоянні з властями Криму, демонстрував готовність до рішучих дій навіть у разі переростання цього протистояння в силовий конфлікт. Про це свідчила прийнята ним постанова “Про військову службу кримських татар”, якою всі татари призовного віку, що знаходилися за межами Криму, закликалися негайно приїхати до нього<sup>9</sup>.

Новий виток загострення відносин між Україною і владою автономії виник у зв'язку з ускладненням внутрішньокримської політичної ситуації. Але безпосереднім поштовхом до цього загострення знову стала опозиція кримського парламенту щодо Києва у питанні співвідношення законодавств України і автономії. Фактична відмова кримської ВР виконати постанову ВР України про приведення Конституції і законів автономії у відповідність із загальноукраїнськими (листопад 1994 року), “денонсація” кримським парламентом “біловезьких угод” і прийняття ним закону про вибори до місцевих органів влади, який суперечив відповідному закону України, змусили український парламент спочатку позбавити чинності 40 законодавчих актів Криму (листопад 1994 року), а потім — скасувати Конституцію і деякі закони

автономії та прийняти закон “Про Автономну Республіку Крим”, яким суттєво обмежувалися повноваження останньої і скасовувалася посада Президента Криму<sup>10</sup>.

В обох описаних ситуаціях щодо визначення статусу Криму і повноважень його органів влади конфліктопровокуючі дії Сімферополя не тільки не принесли йому успіху, але й завершувалися скороченням його повноважень. Київ знаходив можливості обмежити амбіції кримських властей, не дозволяючи юридичному конфлікту перерости в конфлікт силовий. ВР АРК, відповідно, після кожної невдачі ставала менш самовпевненою і наступальною щодо позиції і дій центральних українських властей.

Не останню роль у таких змінах політичної поведінки проросійськи налаштованих керівників і громадських організацій Криму відіграла правова нормалізація україно-російських відносин щодо Криму, Севастополя та Чорноморського флоту. Адже на кримському півострові, де етнічні росіяни становлять понад дві третини населення, проросійські настрої великої частини загалу та місцевої еліти, з одного боку, живилися сподіваннями на підтримку з боку Росії, а з другого — провокували у російської еліти й російського загалу відповідні геополітичні очікування. Показовою щодо цього була заява лідера проросійських радикалів Криму початку 1990-х років Ю. Мешкова: “Майбутнє Криму у складі РРФСР”<sup>11</sup>.

Подібні декларації використовувалися частиною державного бомонду Росії як аргумент для легітимації спроб втручання в етнополітичну ситуацію в Україні.

Звичайно, опікування історичних батьківщин своїми етнічними родичами в інших країнах є загальносвітовою практикою і в цілому позитивно сприймається міжнародним співтовариством, оскільки двостороння співпраця держав у гуманітарній сфері містить потенціал взаєморозуміння й сприяє зміцненню міжнародної безпеки. Однак наслідки намагань з боку Росії вплинути на етнонаціональне середовище України не завжди відповідали завданням гармонізації

стосунків між обома державами і їхніми народами. Практично від початку існування незалежної України державні органи й окремі політичні діячі Росії своїми заявами та діями підштовхували російську громаду Криму до конфлікту з національною більшістю української держави. Вже через три дні по проголошенні Україною незалежності відомий російський політик (до всього, з табору демократів) Г. Попов поставив під сумнів належність їй Криму та Одеської області<sup>12</sup>. Був даний старт потужній кампанії морально-політичного тиску на українське керівництво з боку шовіністично налаштованих російських політичних кіл. Масштаб цього тиску навіть змусив першого Президента України Л. Кравчука офіційно заявити: “Ніколи наші сини і доньки не ступлять на чужу землю у якості загарбників, гнобителів, насильників, ніколи не проллється наша кров у братовбивчих війнах. Разом з тим ми гостро і принципово сприймаємо будь-які прояви імперського мислення, зазіхань на нашу молоду свободу. Незалежна Україна ніколи й нікому не дозволить диктувати собі будь-які умови”<sup>13</sup>.

Але владні органи Російської Федерації не припиняли акцій, які загрожували провокуванням міжетнічної напруженості в Україні. 21 травня 1992 року Верховна Рада РФ ухвалила резолюцію про невизнання передачі (у 1954 році) Криму до складу Української РСР. 9 липня 1993 року цей самий орган ухвалив постанову “Про статус м. Севастополя”. Документом “підтверджувався” статус міста як головної бази Чорноморського флоту Росії. Причому постанова містила доручення російському уряду вжити заходів щодо матеріального і фінансового забезпечення Севастополя<sup>14</sup>.

Такі та подібні їм рішення й заяви живили сподівання проросійських націонал-радикалів Криму на можливість переходу півострова під юрисдикцію Росії. Активність у цьому напрямі розгорнув Конгрес російського народу Криму. 5 жовтня 1996 року він виступив з декларацією, яка закликала до утворення “Російського державного союзу” у складі Росії, України та Білорусії, до формування “російської державної

влади у державних структурах Києва і Сімферополя”, вимагала скасування буцімто “протизаконних правових актів, які носять чітко виражений антиросійський характер”<sup>15</sup>. Саме так характеризувався російською стороною український курс на європейську інтеграцію, на утвердження та розширення сфери застосування культури і мови титульного етносу держави.

16 жовтня 1996 року Держдума РФ ухвалила постанову про припинення розподілу Чорноморського флоту, а 24 жовтня – звернулася до Верховної Ради України з пропозицією відмовитися від своєї позиції щодо флоту та державної належності Севастополя і всього Криму. 5 грудня 1996 року Держдума прийняла нову постанову стосовно Севастополя. Її зміст зводився до одностороннього проголошення російського статусу міста<sup>16</sup>. Цей крок каталізував конфліктні настрої серед проросійських кіл у Севастополі. Наприкінці грудня вони провели мітинг на підтримку рішення Держдуми Росії, а також запланували подальші акції з практичної реалізації своїх вимог: блокування адміністративних будинків, спонукання представника Президента України до того, щоб він погодився з проведенням сесії міськради, яка б підтвердила російський статус Севастополя. Вже після мітингу численна група його учасників намагалася здійснити психологічний тиск на мера міста, який стояв на позиції, що Севастополь залишається під українською юрисдикцією<sup>17</sup>.

Підписання у 1997 році широкомасштабного договору між Україною і Росією, а також досягнення угоди щодо Чорноморського флоту задекларувало взаємовизнання сторонами існуючих міждержавних кордонів. Таким чином остаточно інституювалась українська належність Криму і Севастополя. Щоправда, це не вгамувало деяких російських націонал-радикально орієнтованих політиків (московський мер Ю.Лужков, приміром, досі називає Севастополь одинадцятю “префектурою” Москви), але поклато край територіальним і статусним дискусіям на офіційному міждержавному рівні. Відтоді заохочування сепаратистських

настроїв серед кримчан означало б порушення норм міжнародного права і пряме втручання в справи суверенної Української держави. Було покладено край сподіванням російських політиків збільшити національний геополітичний ресурс шляхом відокремлення від України Криму, а кримських сепаратистів позбавлено підстав апелювати до своїх однодумців у владі Російської Федерації. Отже, посилювалась схильність місцевої політичної еліти до компромісу.

Під час обговорення депутатами ВР автономії узгодженого із чинною Конституцією України проекту нової Конституції АРК у листопаді 1998 року голова кримського парламенту Л. Грач зайняв лояльну позицію щодо органів влади і правового поля України. Це дало змогу в грудні того ж року прийняти документ у загалом безконфліктній атмосфері<sup>18</sup>.

Тим часом нова Конституція Криму отримала негативну оцінку з боку кримськотатарських лідерів. Голова Меджлісу М. Джемільов розцінив цей документ як засіб перетворити Крим на “виключно російський плацдарм на території України з майже бонапартистськими повноваженнями комуністичного лідера цього (кримського – В.К.) парламенту”, маючи на увазі Л. Грача як основного лобіста Конституції автономії. Один з чільних представників Меджлісу Н. Бекіров висловив обурення з приводу того, що проект Конституції було розроблено і подано без участі кримських татар. Цим документом, на його думку, відверто встановлювався політичний, мовний і культурний пріоритет російськомовного населення автономії<sup>19</sup>.

Різко негативна реакція кримськотатарської політичної еліти на Конституцію АРК 1998 року відбивала, окрім іншого, накопичене нею невдоволення ставленням місцевих властей до кримськотатарського представництва у владі. Розселення кримських татар, які поверталися на батьківщину, проходило і проходить переважно дисперсно або, в кращому разі, анклавно-дисперсно. За тогочасної виборчої системи мажоритарних одномандатних виборчих округів їх можливості здобути більшість бодає в одному окрузі по

виборах до Верховних Рад автономії та України уявлялися як безперспективні. Порядок проведення виборів усталював ситуацію розриву між питомою вагою репатріантів серед населення півострова та участю у владних органах.

Обмеження в доступі до влади кримські татари відчули одразу внаслідок дій місцевих владних органів щодо репатріантів. Дії ці, певною мірою, мали сприяти впорядкуванню процесу повернення. Але вони ж в аспекті відновлення справедливості щодо депортованих, а також з позиції політичних інтересів кримськотатарського народу та громадян інших національностей, які поверталися, по суті, були дискримінаційними. Так, у 1993 році влада півострова ввела у дію Тимчасове положення про реєстрацію в Криму громадян, що проживають або прописані за межами України, а також тих, що не мають постійного місця проживання. Особи, які поверталися з інших республік колишнього СРСР, формально підпадали під дію цього положення. Вони були зобов'язані упродовж доби з часу прибуття до Криму реєструватися в органах внутрішніх справ, сплачуючи при цьому реєстраційний збір. Термін реєстрації не мав перевищувати 30 днів, а продовжуватися він міг знову таки не більше, ніж на 30 днів у кожному конкретному випадку. Особи, визнані такими, що ухиляються від реєстрації, могли бути оштрафовані на 100 мінімальних заробітних плат або взагалі виселені за межі Криму. Виселенню підлягали й ті, хто не мав дозволу на проживання.<sup>20</sup> Поряд з іншими негативами, така практика ускладнювала процеси набуття репатріантами українського громадянства і їхньої участі у формуванні владних органів.

Майже всі кримські татари та інші репатріанти не мали постійного місця проживання у Криму, оскільки не мали житла. Отже, вони автоматично підпадали під дію вищезгаданого Тимчасового положення. Постійність місця проживання визначалася наявністю прописки, а остання надавалася тим, хто мали збудоване житло. Невелику поступку репатріантам робила груднева 1993 року Постанова Ради Міністрів АРК: як



виняток, тим, хто не завершили будівництва індивідуального житла, дозволялося прописуватися або у родичів, або за адресами наявних земельних ділянок з незавершеним будівництвом житла (“на кілках”)<sup>21</sup>.

Питання прописки і паспортного режиму були не єдиними, де обмежувальні дії влади викликали протестні настрої репатріантів, особливо їх найчисельнішої частини, для якої Крим був історичною батьківщиною – кримських татар. Обмеження мали місце також при вирішенні питань розселення, виділення земельних ділянок, працевлаштування. У переважній більшості випадків репатріанти поверталися до Криму “безадресно”, оскільки колишніх їхніх поселень і помешкань на той час або не існувало, або в них проживали інші люди. Для відстоювання інтересів своєї спільноти, в тому числі через діалог з владою, кримськотатарські лідери обрали шлях утворення представницького органу свого народу. II Курултай (національний з’їзд) кримських татар у червні 1991 року обрав Меджліс як орган самоуправління народу; було ухвалено також рішення про утворення місцевих меджлісів. Курултай прийняв “Декларацію про національний суверенітет кримськотатарського народу”. Цей документ проголосив курс на створення в Криму кримськотатарської національно-територіальної автономії.

Названі ухвали Курултаю суперечили чинному на той час радянському законодавству. І цим скористалася кримська влада. ВР Криму в своїй Постанові від 29 липня 1991 року № 83-1 “Про з’їзд (Курултай) представників кримських татар” оцінила з’їзд і його рішення як такі, що мають яскраво виражений націоналістичний характер, суперечать законодавству, є неправомочними. Щодо Меджлісу було заявлено, що він не може представляти кримськотатарський народ у взаємовідносинах з державними органами<sup>22</sup>. Така реакція влади автономії лише посилила активність кримськотатарських лідерів. 18 травня 1992 року в Сімферополі на траурному мітингу кримських татар з нагоди чергової річниці депортації були висловлені вимоги вирішувати долю Криму

тільки за їхньою участю, визнати їхнє право на національно-територіальне утворення у складі України, визнати Меджліс представницьким органом народу і забезпечити його участь у переговорах з владою.<sup>23</sup>

Попри виниклу формально-правову колізію влада автономії могла б стати на позицію врахування реалій без порушення законів. Принаймні, вирішення проблем облаштування репатріантів вимагало їхньої участі в обговоренні життєво важливих для них питань. Відповідно був потрібний діалог. Від імені кримських татар його міг вести якийсь представницький орган. Таким де-факто став Меджліс. Навіть якщо законодавство не дозволяло його офіційну реєстрацію в органах Міністерства юстиції, виконувати переговорну функцію уповноважені ним особи могли б і без статусної формалізації самого Меджлісу.

Тим часом конфронтаційна позиція кримської влади лише підштовхувала кримських татар до тіснішого згуртування навколо того ж таки Меджлісу, його авторитет в народі зростав. Принципова відмова влади від діалогу з цією структурою була виявом небажання рахуватися з ситуацією. Демонстративне ігнорування Меджлісу спричинило загострення стосунків влади автономії з усім кримськотатарським рухом, обмежувало узгоджувальні можливості переговорів, в тому числі у випадках конфліктного розвитку подій. Так, на початку жовтня 1992 року ВР Криму, зневаживши впливом Меджлісу на поведінку кримських татар, замість спроб зробити його учасником етнополітичного діалогу прийняла постанову, якою оцінила діяльність цього органу як антиконституційну, спрямовану на загострення політичної ситуації і розпалювання міжнаціонального розбрату. Правоохоронним органам республіки було доручено вжити заходів щоб “покласти край” антиконституційній діяльності Меджлісу та ОКНР. Влада АРК заявила про намір в місячний термін утворити полк міліції за рахунок республіканського бюджету<sup>24</sup>. Протистояння підсилювалося звинуваченнями на адресу Меджлісу з боку ВР автономії у відмові від діалогу

і провокуванні акцій масової непокори. Меджліс зреагував звинуваченням кримської влади у провокуванні конфлікту. Обопільні закиди лише загострювали ситуацію й відчувували сторони від пошуку шляхів порозуміння.

Через 8 років після прийняття II Курултаєм згаданої Декларації лідер ОКНД М. Джемільов і надалі наполягав: “Крим історично належить кримським татарам і вони боротимуться за свої права всіма можливими способами. Якщо вимоги татар будуть ігноруватися і надалі, не виключено, що одного разу колони кримських татар перекриють залізничний рух і тим самим на якийсь час паралізують Крим”<sup>25</sup>. Тобто, лідер ОКНД не відкидав вірогідності застосування у конфлікті силових методів. Це викликало занепокоєння російськомовної більшості Криму і використовувалося деякими деструктивними силами на півострові як привід для нагнітання міжетнічної недовіри.

З іншого боку, конфліктні настрої у міжетнічних взаєминах на півострові немалою мірою генерувало вперте небажання влади автономії, яка представляє етнічну більшість Криму, усунути обмеження в доступі до владних структур кримських татар та інших репатріантів. Останні через конфігурацію свого розселення фактично позбавлені стабільних гарантій обрання своїх представників до Верховної Ради автономії, тому не мають достатніх політичних важелів впливу на вдосконалення законодавства і формування та діяльність конституційних виконавчих органів влади. Спроба віднайти механізми пом’якшення цих проблем шляхом квотування місць у парламенті за національною ознакою, хоч і була не-тривалою, усе ж мала місце.

Вперше питання про квоту порушили лідери ОКНР у 1993 році під час обговорення республіканського закону “Про вибори до Верховної Ради АРК”. Меджліс вимагав, щоб у Криму були утворені 6 одномандатних національних округів для вірмен, болгар, греків, німців, караїмів та кримчаків, де обиралися б по одному депутату. Також Меджліс наполягав на створенні багатомандатного національного ок-

ругу для кримських татар, що дало б їм можливість гарантовано обирати 22 депутатів ВР автономії. Причому право на участь у голосуванні у національних виборчих округах мало надаватися лише громадянам національності, для якої створено той або інший округ<sup>26</sup>.

17 вересня 1993 року Закон про вибори до Верховної Ради АРК було прийнято, але без статей, які передбачали б квоти для представників етносів-репатріантів. Обговорення цього питання було відкладене до 14 жовтня, значною мірою під тиском російських націоналістів, зокрема, лідера севастопольського Фронту національного порятунку О. Круглова та лідера Республіканської партії Криму Ю. Мешкова, які заявили намір поставити питання про визначення квоти для етнічних росіян Криму<sup>27</sup>.

Пропозиція такого шляху розв'язання проблеми етнопредставництва у владі була швидше пропагандистською акцією, оскільки росіяни і загалом російськомовне населення півострова мали повну можливість обирати весь склад Верховної Ради АРК або його переважаючу більшість. Квоти ж цю їхню можливість тільки обмежили б. Квотування мало сенс як гарантована можливість для менш чисельних етнічних спільнот з числа раніше депортованих мати своїх представників у республіканському виборному органі. І як таке, виділення квот могло б бути актом справедливості з боку етнічної більшості. Намагаючись заблокувати виділення репатріантам гарантованих місць у парламенті, чільники російського етнічного руху в Криму демонстрували відсутність зі свого боку доброї волі, яка завжди є головною запорукою міжетнічного компромісу.

Таке не могло залишитися непоміченим кримськотатарськими лідерами. М. Джемільов оцінив прийнятий закон (без квот) як вибухонебезпечний<sup>28</sup>. Це розуміли і найбільш далекоглядні представники національної більшості. Голова ВР АРК М. Багров, який вніс пропозицію про квоти, закликав депутатів подумати про майбутнє міжнаціональних відносин в Криму. 14 жовтня 1993 року до прийнятого закону

“Про вибори до Верховної Ради АРК” були внесені доповнення: кримським татарам виділялося 14 гарантованих депутатських місць із 100, вірменам, болгарам, грекам і німцям – по одному місцю<sup>29</sup>.

У 1994 – на початку 1998 років у ВР АРК активно функціонувала обрана на квотній основі кримськотатарська фракція. Але цього ж часу у ВР автономії посилили свої позиції і кримські комуністи – непримиренні противники квоти. Під їхнім тиском з закону про вибори, за яким обирались органи влади АРК у 1998 році, статті про квоти для репатріантів були вилучені. Так кримські комуністи убезпечили себе від посилення в місцевому парламенті антикомуністичної опозиції: адже більшість кримських татар послідовно демонструють антикомунізм і, відповідно, на тій самій позиції перебувала б і їхня фракція у Верховній Раді Криму. До того ж, на час виборів приблизно 80 тисяч – або більше половини кримських татар у віці, що дає право обирати і бути обраними, ще не отримали українського громадянства і тому були позбавлені можливості голосувати.

У результаті в 1998 році лише один кримський татарин став депутатом ВР АРК – комуніст Л. Безазієв. Серед обраних 779 депутатів районних рад кримських татар було 40 (5,1%), серед 428 депутатів міських рад – 7 (1,6%), серед 813 депутатів селищних рад – 32 (3,9%). Це при тому, що на час виборів частка кримських татар серед населення півострова зросла до приблизно 10%. Лише в сільських радах кримські татари були представлені співмірно з їх питомою вагою серед населення – 489 депутатів (11,8%) з 4150<sup>30</sup>.

Пропозиція Меджлісу поставити питання про довибори до ВР АРК на квотній основі або шляхом створення для кримських татар національних виборчих округів була проігнорована. У ВР України, яка могла б примусити кримський парламент піти назустріч кримським репатріантам, комуністична фракція заблокувала обговорення питання про довибори до ВР АРК на квотній основі. Тодішній спікер ВР України представник лівих сил О. Ткаченко повторив аргументи

російських націоналістів: “... щодо квот у парламенті і уряді, то ці вимоги недоцільні. Адже росіяни й українці, інші народи також можуть вимагати квоти.... Це викличе тільки антагонізм, нагнітатиме обстановку ”<sup>31</sup>. Попередження заступника голови Меджлісу народного депутата України Р. Чубарова стосовно складу виборної кримської влади, де “відсутність представників народу (кримськотатарського – В.К.) означає, що розв’язання багатьох питань, пов’язаних з репатріантами, виноситиметься на площу”<sup>32</sup>, не бралися до уваги. Понад те, впевнені у підтримці найбільшої фракції у Верховній Раді України – комуністичної, ліві й російські націоналістичні сили в автономії вирішили конституційним шляхом остаточно закрити питання про квоти.

У 1998 році кримський парламент прийняв нову Конституцію АРК. Вона не передбачає гарантій щодо депутатських місць для представників репатріантів. Готуючи відповідний проект, кримська влада свідомо ігнорувала Меджліс, черговий раз спровокувавши на конфронтацію його лідерів і кримськотатарський загал. Р. Чубаров мусив заявити: “Для того щоб Конституцію підтримали, її треба писати в Києві разом із представниками кримського парламенту і обов’язково врахувати кримськотатарський фактор... І найголовніше, що не влаштовує в запропонованому документі особисто мене, – це відсутність захисту інтересів кримських татар... Таким чином, саме Л. Грач (тодішній Голова ВР АРК, комуніст – В.К.) закрав шлях до інтегрування кримських татар у систему представницької влади Автономної Республіки Крим”<sup>33</sup>.

Конфліктні настрої серед кримських татар провокувалися також тим, що кримська влада обмежувала їх участь не лише у представницькому виборному органі автономії, а й у виконавчих структурах, при розгляді питань і реалізації проектів, де присутність представників різних об’єднань народу-репатріанта була б дуже корисною. Так, уповноважені від Меджлісу, який у 1992 році мав певні домовленості з владою української столиці, навіть не були введені

до оргкомітету з проведення днів кримськотатарської культури і мистецтва у м. Києві у червні 1993 року; не було їх і в складі утвореної у 1998 році робочої групи з реалізації домовленості між Україною та Узбекистаном щодо вирішення питань набуття громадянства України депортованими громадянами та їхніми нащадками<sup>34</sup>. У квітні 1999 року, не без задуму послабити вплив Меджлісу серед кримських татар, тогочасний спікер кримського парламенту Л. Грач утворив при своїй посаді консультативну структуру – “Раду кримськотатарських старійшин” (Раду Аксакалів) у складі старійшин (аксакалів), обраних “Конференцією ветеранів і активістів кримськотатарського народу”; консультації з іншими організаціями народу-репатріанта не проводилися<sup>35</sup>.

І все ж наприкінці 1990-х років влада Криму почала робити деякі кроки в напрямі ширшого залучення кримських татар до державно-політичного життя. Не останню роль у цьому зіграло утворення в травні 1999 року при Президентові України консультативно-дорадчої Ради представників кримськотатарського народу, до складу якої увійшли всі 33 члени Меджлісу. Відповідний Указ Президента України подав приклад компромісу, якого можна досягти не порушуючи чинного законодавства навіть за умов правової неврегульованості питання про статус Меджлісу як представницького органу кримських татар (пропозиції легалізувати Меджліс шляхом реєстрації його як громадської організації або політичної партії не приймаються ним як такі, що понижують його фактичний статус). 24 травня 1999 року Постановою Ради Міністрів АРК № 182 “Про заходи по розв’язанню проблем кримськотатарського народу” подібна президентській рада була створена при кримському урядові. Управлінню справами РМ АРК було доручено підготувати пропозиції щодо створення кадрового резерву з-поміж кримських татар і формування бази даних на кримських татар - випускників вузів для наступного їх працевлаштування на підприємствах і в установах<sup>36</sup>.

Разом з тим, залучення кримських татар до участі в органах виконавчої влади відбувається повільно. На 1999 рік частка кримських татар у населенні Криму досягла 12%. Питома ж вага їх в органах влади становила 5,5%. За іншими джерелами – взагалі 1,5%. В органах внутрішніх справ кримських татар було 1,3%<sup>37</sup>. На початок 2001 року представництво народу в урядових структурах становило лише 2,3%<sup>38</sup>. На кінець 2002 року, за даними Управління внутрішньої політики та інформаційних технологій РМ АРК, представництво кримських татар в органах виконавчої влади автономії дорівнювало 5,2 % (219 держслужбовців з 4 207), в тому числі: управління справами РМ АРК – 3, міністерства – 18, республіканські комітети – 29, райдержадміністрації – 95, органи місцевого самоврядування – 69 осіб<sup>39</sup>.

Такий міжетнічний “розподіл” влади викликав у кримських татар підозри щодо таємної змови проти них місцевого керівництва. Саме таке сприйняття ситуації відбилося в заяві Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України від 2 вересня 2000 року. В цьому документі правопорушення проти кримських татар з боку влади одного з районів були охарактеризовані як такі, що мають систематичний, а в деяких випадках тривалий характер, здійснені добре організованою групою осіб з використанням їхніх посад, засобів і ресурсів. На підставі цих висновків була висунута версія про існування в районі злочинного угруповання на зразок расистського Ку-клукс-клана та про причетність до нього глави райдержадміністрації, керівників районної міліції та районного прокурора.<sup>40</sup>

Небажання керівництва автономії відновити квоти для кримських татар при формуванні місцевих владно-управлінських структур спричинило хвилю політичних протестів зі сторони народу-репатріанта. У травні 2000 року кримські татари влаштували наметове містечко біля будинку Верховної Ради АРК. У заяві Президії Меджлісу від 31 травня 2000 року з приводу цієї акції було повторено головну вимогу – забезпечити гарантоване представництво кримських та-



тар в органах влади, бо “навмисна політична сегрегація кримських татар не дає користі нікому і лише створює на порожньому місці вогнище конфлікту між людьми різних національностей”<sup>41</sup>.

Відповідальність за небезпеки такого розвитку політичної ситуації лідери кримських татар покладали на комуністів автономії, яких вони вважали головними винуватцями скасування квотного принципу. Показовою щодо цього була резолюція мітингу кримських татар у Сімферополі 17 жовтня 2001 року. В ній стверджувалося: “... доти, доки кримськотатарський народ через своїх депутатів і відповідальних перед ними чиновників у виконавчих органах не впливатиме на ситуацію законним парламентським шляхом, наші вимоги блокуватимуться комуно-шовіністичною більшістю нинішнього парламенту Автономної Республіки Крим”<sup>42</sup>. Так кримські татари підтримали позицію своїх лідерів, зокрема керівництва Меджлісу, який став впливовим суб’єктом етнополітичних відносин не лише в Криму, а й за його межами.

На характер і зміст цих відносин помітний вплив справляли й справляють також дії інших політичних сил, зокрема — кримських комуністів. Це переконливо засвідчують соціологічні “заміри” ситуації. Вони показують наявність у більшості населення автономії усвідомлюваного чи підсвідомого відчуття зв’язку між рівнем міжетнічної напруженості на півострові, з одного боку, та владними можливостями комуністів — з другого. До такого висновку спонукають результати опитувань, проведених Інститутом соціальних і політичних досліджень Академії педагогічних наук (АПН) України, а саме: до 1998 року рівень міжетнічної напруженості в Криму був достатньо низьким, кількість тих, хто очікували конфлікту, не перевищувала 20%; після приходу там до влади комуністів, висуванці яких стали домінувати у Верховній Раді АРК, а її саму очолив лідер місцевої парторганізації Л. Грач, вже в 1999 році рівень міжетнічної напруженості різко і відчутно зростає — піднімається втричі, досягаючи 61%, і

так тримається аж до 2001 року; після програшу комуністів на виборах 2002 року цей рівень різко спадає – до тих самих 20%. У ті ж роки паралельно із соціологічними опитуваннями аналізувалася регіональна кримська преса. Виявилось, що саме в названій міжвиборній період тиражувалися найбільш агресивні статті стосовно певних етнічних груп. Отже, науковці виявили пряму залежність між діями певних політичних сил і рівнем міжетнічної напруженості на півострові<sup>43</sup>.

Ще одним тогочасним свідченням цієї залежності було наростання протестних настроїв серед кримських татар внаслідок “маневрів” керівників кримської організації Компартії України у зв’язку з їх підготовкою до призначених на березень 2002 року чергових виборів депутатів ВР АРК та місцевих органів влади. Йдеться про оприлюднення лідером кримських комуністів Л. Грачем наміру висунути від компартії кількох кандидатів – кримських татар до парламенту автономії. Реакція М. Джемільова була такою: “... радянські фокуси Грача стосовно нас не пройдуть. Ця людина так і не зрозуміла і не хоче зрозуміти, що ми доб’ємося представництва не просто етнічних кримських татар, а обрання представників кримськотатарського народу, які, ясна річ, повинні бути обрані саме цим народом, а не комуністами або ким би то не було ще. ... Оскільки серед кримських татар комуністів практично немає, а якщо і є, то їх можна перерахувати на пальцях, то грачевські депутати, якими б вони не були чистокровними кримськими татарами, зрозуміло, не будуть розглядатися як представники нашого народу. Вони будуть розглядатися як представники тієї партії, яка перешкоджає поновленню законних прав нашого народу”<sup>44</sup>.

Енергійні й ініціативні дії політичних лідерів кримських татар на електоральному полі автономії на стали марними. Після виборів 31 березня 2002 року ситуація з кримськотатарським представництвом у складі депутатів рад різного рівня суттєво покращилася: 8 мандатів – у ВР АРК (разом з

одним обраним висуванцем Компартії України), 992 (13,9%) у місцевих радах, з них 63 (4,9%) – у містах республіканського значення, 839 (16%) – у сільських районах. Є підстави погодитися, що поряд з іншими чинниками цьому сприяли такі фактори: понад 60-тисячне, порівняно з 1998 роком, збільшення чисельності кримських татар-виборців (внаслідок дії новоприйнятого закону “Про громадянство України” та двосторонньої угоди між Україною й Узбекистаном щодо питань громадянства депортованих осіб та їх нащадків); порівняно висока активність виборців; вдало організована кампанія з узгодження єдиних кандидатів від кримських татар у виборчих округах; обстоювання цими кандидатами програм, актуальних для всіх громадян байдуже від їх етнічної належності<sup>45</sup>. Однак підсумки виборів 2002 року не змінили переконання лідерів Меджлісу в тому, що “за умов, коли дійсний вибір кримськотатарського електорату, який перебуває у непорівнюваній кількісній меншості, не буде деформуватися арифметичною більшістю голосів кількісно переважаючого некримськотатарського електорату, тільки тоді кримські татари матимуть реальні можливості не тільки брати участь у виборах, а і певною мірою реально впливати на їх результати”<sup>46</sup>. Меджліс продовжує дотримуватися позиції про необхідність упровадження спеціальних виборчих квот для представників своєї етнічної спільноти.

За роки незалежності і особливо в процесі та після виборів депутатів парламенту України та Верховної Ради АРК і місцевих рад у 2002 році, а також в ході президентських виборів в Україні 2004 року в Криму склалися відносно усталені групи інтересів, представлені в регіональних партійних осередках та громадських організаціях і блоках з власними мас-медійними ресурсами. Однак попри те, що в регіоні функціонують відділення практично всіх великих загальноукраїнських партій, тут так і не сформувалося скільки-небудь потужної групи, здатної домінувати на місцевому політичному та (або) економічному просторі, як, приміром, це сталося в Донецькій області. Тому парламент

і уряд автономії постійно перебувають у динамічному русі внутрікримських домовленостей, сторони яких нерідко утворюють несподівані в ідейно-політичному сенсі альянси, а також змушені звертатися за підтримкою до Президента держави та впливових угруповань всеукраїнського рівня. Вибори рад всіх рівнів у 2006 році, які відбудуться за пропорційною системою, вірогідно внесуть значні зміни в політичні конфігурації, що склалися. В цих конфігураціях найвпливовішими є кілька кримських регіональних організацій (КРО) політичних партій України.

КРО Партії регіонів. Очолює депутат і перший заступник голови республіканського парламенту В. Кисельов. Пізнаваність і електоральну підтримку партія здобула головним чином під час прем'єрства В. Януковича та президентської кампанії 2004 року, а також популярними в регіоні ідеями регіоналізму. Члени партії – депутати ВР АРК входять у фракцію “Блок Віктора Януковича”, яка нараховує 20 членів (1/5 депутатського корпусу). Два “регіонали” – А. Грищенко та М. Колісниченко – віце-прем'єри кримського уряду. Крім того, ресурсами організації є зважена й толерантна політична поведінка Голови ВР АРК Б. Дейча, який зміло регулює динаміку інтересів місцевих еліт, в тому числі на рівні не тільки республіканської законодавчої, а й виконавчої влади, можливості парламентської газети “Крымские известия”, щотижневика “Республика Крым”, інформаційних програм Державної ТРК, а також найтиражнішої на півострові “Крымской правды”. КРО ПР активно інтегрує в свої лави керівництво Російської общини Криму та партії “Руський блок” (О. Родивилов).

КРО нещодавно створеної партії “Народний Союз “Наша Україна”. Очолює народний депутат України В. Шкляр, який претендував на посаду глави уряду автономії. Але очолив Раду Міністрів АРК вже згадуваний його однопартієць А. Бурдюгов. Цей вищий орган виконавчої влади спирається на партійну фракцію та домовленості з іншими фракційними утвореннями Верховної Ради автономії, а також на підтримку

Президента України В. Ющенка і ту частину місцевої еліти, яка за будь-якої “політичної погоди” більше схильна бути з владою, аніж в опозиції. Виконком КРО НСНУ очолив народний депутат В. Горбатов. Має можливість активно використовувати Державну телерадіокомпанію “Крим” та щоденну кабмінівську “Крымскую газету”. Створила власні пресові видання – газети “Новую Крымскую” и “Таврические ведомости”.

КРО Народно-демократичної партії. Після президентських виборів її голова С. Куніцин мусив піти з посади керівника уряду автономії. Однак організація має розгалужену структуру в районах і багатьох населених пунктах, а також певні бізнес-та інформаційні ресурси: щотижневу газету “Крымский обозреватель”, FM-радіостанцію “Лидер” та інші.

КРО Соціал-демократичної партії України (об’єднаної). Одна з найбільш структурованих та організованих партійних організацій регіону. Опозиційна до чинної влади. Популярність здобула і підтримує не тільки під час виборчих кампаній, а й у “міжсезоння”. Очолює республіканський осередок народний депутат України Ю. Фікс. Членами організації є кілька народних депутатів, з іменами яких пов’язують підприємства паливно-енергетичного комплексу автономії, а також 4 депутати республіканського парламенту. Мас-медійний ресурс представлений переважно місцевим додатком до всеукраїнської партійної “Нашей газеты +”.

КРО Комуністичної партії України. Розгалужена, дисциплінована опозиційна партійна структура зі стійким електоратом і сильним лідером Л. Грачем. Маючи доволі чисельну фракцію, організація нині менше впливає на реальні політичні процеси, можливо, через поразку лідера на республіканських виборах і його депутатство у Верховній Раді України. Однак представниця партії О. Асмолова працює віце-прем’єром в уряді А. Бурдюгова. Партійна газета “Коммунист Крыма” мало популярна. Але цю обставину не варто відносити до слабких місць організації, оскільки комуністи тісно співпрацюють з однією з найпопулярніших в автономії щотижневою газетою

“Крымская правда”. З метою розширення електоральної бази цієї політичної сили за рахунок російсько-орієнтованого електорату Л. Грач успішно розбудовує в автономії структури Всеукраїнського громадського об’єднання “Наследники Богдана Хмельницького”. Останні жорстко опозиційні до Меджлісу.

КРО партії “Трудова Україна”. Тривалий час була тісно пов’язана з народним депутатом В. Горбатовим. Керівник організації В. Тетерятников відзначився активною участю в кримському об’єднаному штабі В. Януковича. І без того маловпливова КРО переживає кризу разом з усією партією через конфлікт між В. Коновалюком, В. Сивковичем та О. Кужель.

КРО партії “Союз”. Неформальним лідером на всеукраїнському і офіційним на республіканському рівні є народний депутат України Л. Миримський. Від початку створення і особливо після останніх президентських виборів активно експлуатує ідею союзу слов’янських держав, проросійський та російськомовний фактори серед частини населення автономії.

Популярність тримається на активній опозиційній діяльності в республіканському парламенті, а також на ресурсах контрольованого Л. Миримським медіа-холдингу, до якого входить популярна газета “Крымское время”.

Російська громада Криму (РГК). Очолює О. Родивілов. Об’єднання формально не є політичною партією. Однак після успішних виборів до Верховної Ради АРК (6 депутатів) стало таким по суті. РГК входила до складу утвореного в 2001 році “Руського блоку Криму” разом з Російським рухом Криму та Конгресом російських громад Криму. Після президентських виборів продовжує співпрацю з Партією Регіонів і її лідером В. Януковичем. Видає газету “Русский мир”. Популярність поміж російськомовного населення здобуває агресивною антимеджлісівською позицією. Основним джерелом фінансової підтримки спершу був фінансований мером Москви Російський культурний центр у Сімферополі. Останнім

часом культурний центр дистанціювався від політики в бік реального сприяння розвитку російського мовного та культурного середовища.

В проросійських та антимеджлісівських діях РГК співпрацює зі структурами, контрольованими Л. Грачем та Л. Миримським, які, втім, будуть конкурувати між собою під час виборів 2006 року.

КРО Народної партії – елітна група аграріїв Криму, очолювана А. Корнійчуком – відомим і впливовим кримським політиком. Невисока політична активність організації та низька її присутність в загальнореспубліканському інформаційному просторі компенсується наявністю в її лавах формальних і неформальних лідерів в сільськогосподарських районах автономії, які, до всього, контролюють значну частину преси місцевого рівня.

Громадська організація “Прозора влада”. Очолює в минулому прем’єр-міністр КМ АРК А. Сенченко. Порівняно невелика кількість членів компенсується їх вагомістю у владному та бізнесовому секторах автономії, ініціативністю та підприємливістю керівника. Основним ресурсом впливу групи в автономії є популярна ТРК “Черноморская”. А з осені 2005 року ще й особистий авторитет Ю. Тимошенко – лідера “Батьківщини” та іменного всеукраїнського політичного блоку, республіканські структури яких А. Сенченко очолив як виконуючий обов’язки керівника. Такий альянс підвищує можливості КРО “Батьківщини” в регіоні, в тому числі за рахунок спроб створити альтернативу Меджлісу як виразнику інтересів репатріантів: визначився вектор співпраці з рухом “Кримськотатарський блок” (Е. Гафаров та інші), готуються заходи із залучення парламентських можливостей “Батьківщини” для вирішення проблем репатріантів.

Активізувала роботу досі не надто популярна, хоча й чисельна за кількістю членів КРО Соціалістичної партії України, новим керівником якої став П. Устенко, який тільки почав входження в політичну еліту АРК. КРО “педалює” тему кримської ідентичності і кримської солідарності через

реалізацію пропагандистської кампанії “Я – кримчанин”. Організація видає власну щотижневу газету “Вестник Тавриди”.

Останнім часом чимдалі гучніше заявляє про себе очолювана О. Гресом КРО однієї з наймолодших в державі Республіканської партії України. Серед найвідоміших її ініціатив – збір підписів під відкритим листом до глави держави з питанням: Які конкретно заходи Ви, як Президент України, маєте намір вчинити, щоб не допустити створення на території Криму державного утворення за національною ознакою. Під таким утворенням “республіканці” мають на увазі кримськотатарську автономію.

Натомість КРО Народного руху України саме кримських татар має основною своєю соціальною базою в Криму. Меджліс кримськотатарського народу традиційно блокується з НРУ, найперше під час виборів до Верховної ради України. Ще у передвиборній програмі 1998 року НРУ взяла на себе зобов’язання сприяти визнанню Курултаю та Меджлісу як представницьких органів кримськотатарського народу, визначенню правового статусу Криму в складі Української держави на основі природних прав його корінних народів<sup>47</sup>. Втім, остання формула дає простір для найрізноманітніших трактувань, зважаючи на широкий діапазон визначення понять “природні права” та “корінні народи”.

Всупереч поширеним уявленням кримськотатарська спільнота в суспільному просторі автономії представлена не тільки Меджлісом. Так, у підготовці та скликанні II Курултаю кримськотатарського народу в Криму одну з вирішальних ролей відіграла Організація кримськотатарського національного руху (ОКНР). Її було утворено в Ташкенті 1989 року. Першим керівником ОКНР став М. Джемільов.

З серпня 1993 року в Україні офіційно зареєстровано Національний рух кримських татар (НРКТ). Ця організація виникла наприкінці 1980-х років навколо Ферганської ініціативної групи Ю. Османова (був убитий в листопаді 1993 року). Друкований орган руху – газета “Арекет”. Напря-



діяльності – відновлення національної цілісності, прав і стану кримськотатарського народу.

Принципових відмінностей в стратегічних цілях ОКНР та НРКТ немає. Останній, тим не менше, різко критикує ОКНР та Меджліс, зокрема за співпрацю з українською владою, вбачаючи цій співпраці зраду національних інтересів. За змістом така критика виглядає швидше опозицією особисто до М. Джемільова, Р. Чубарова та деяких інших кримськотатарських лідерів. Можливо, саме тому авторитет і впливи НРКТ в народі невеликі і виявили тенденцію до пониження.

Під час останніх парламентських (2002 р.) і президентських (2004 р.) виборів активізувала свою діяльність в Криму пов'язана з Донецькими елітами Партія мусульман України (ПМУ), лідер якої Е. Брагін не приховує намірів створити альтернативу Меджлісу. Ще під час парламентських виборів 1998 року ПМУ заявила про необхідність прийняття закону про статус кримськотатарського народу в Україні, відтворення в Криму національно-територіальної автономної республіки, використання тут кримськотатарської мови на рівні з державною та ін.<sup>48</sup>.

Опозиційність до Меджлісу демонструють ще кілька малочислених утворень – світських, як приміром, вищезгаданий “Кримськотатарський блок” (Е. Гафаров та інші) і, головним чином, – радикально-ісламістського штибу, передовсім ваххабітські формування.

Однак досі жодні спроби “посунути” Меджліс не давали успіху. Головна причина цього очевидна: починаючи з червня 1991 року, коли в Сімферополі відбувся II Курултай – з’їзд, делегати якого обиралися від усього кримськотатарського народу і який проголосував перший склад Меджлісу, цей орган формується саме як представницький орган всього народу в період між засіданнями Курултаю. Тому його суспільна вага не співмірна з вагою будь-якої з понад п’ятдесяти кримськотатарських громадських організацій. Крім того, Меджліс спирається на вибудовану донизу струк-

туру меджлісів на місцях – міських, районних, планує утворити регіональні меджліси в місцях компактного проживання представників своєї спільноти за межами Криму – в Запорізькій, Херсонській областях. Через це лідери Меджлісу рішуче заперечують проти реєстрації своєї структури як політичної партії або організації і вимагають офіційного визнання повноправним представником всього кримськотатарського народу.

Критикуючи таку позицію, проросійські, комуністичні та деякі інші політичні сили автономії, в тому числі представлені в республіканській владі, використовують її як підставу для звинувачень Курултаю і Меджлісу в нелегітимності та нелегальності. І тим не менш вони змушені рахуватися з цими представницькими структурами народу-репатріанта.

Тим часом Меджліс де-факто визнали поза межами України в державах, де є кримськотатарська діаспора. З ним підтримують контакти керівництво Краснодарського краю Росії, урядові кола і неурядові структури Туреччини, Румунії, США, Німеччини та інших; він співпрацює з комісіями та програмами ООН, міжнародними європейськими організаціями.

Досвіду міжнародної співпраці засновники Меджлісу почали набувати ще до повернення народу на батьківщину, налагоджуючи контакти з зарубіжною кримськотатарською діаспорою, зокрема в США<sup>49</sup>. Тут у середині 1970-х років утворився і розпочав активну роботу Національний центр кримських татар (НЦКТ). Його першовитоком був “Комітет боротьби за повернення кримських татар на свою батьківщину”, очолюваний Фікретом Юртером Кирилми. НЦКТ неодноразово звертався до українського уряду й урядів інших держав і міжнародних організацій на підтримку вимог народу-репатріанта та його лідерів. Так, у 1993 році НЦКТ і його голова звернулися до керівників США, Німеччини, Великої Британії та України, а також до Генерального секретаря ООН з викладом свого бачення шляхів зняття етнополітичної напруги в Криму, зокрема, через утворення на

території півострова кримськотатарської автономії<sup>50</sup>. НЦКТ клопотав також перед українським урядом про офіційне визнання Меджлісу кримськотатарського народу, сприяв діяльності Меджлісу в пошукові за кордоном джерел надання фінансової, технічної та іншої допомоги репатріантам.

Представники Меджлісу активно співробітничали також з Робочою групою ООН по корінних народах і використовують спільні напрацювання для обґрунтування вимог надання кримським татарам статусу корінного народу України.

Серед структур, з якими тісно співпрацює Меджліс – ООНівська Програма розвитку та інтеграції Криму (ПРІК). Місія ПРІК щорічно виділяє фінансову допомогу на соціально-культурний розвиток і благоустрій територій поселення репатріантів; через неї Меджліс має можливість напряму, без посередників, здійснювати інформаційний обмін з найавторитетнішою міжнародною установою – ООН<sup>51</sup>. Завданнями, які прагне вирішувати в Криму Місія, визначено такі: сприяння вдосконаленню системи місцевого самоуправління та процесам інтеграції шляхом стимулювання громадян багатонаціональних громад до активної участі в процесі покращення умов життя спільно з місцевими органами влади; скорочення економічної нерівності між групами, які користуються меншими правами, та іншим населенням шляхом створення можливостей для отримання доходів і працевлаштування, особливо через підтримку приватного підприємництва й розвитку малих та середніх підприємств; сприяння збільшенню терпимості та соціального єднання через освіту й культуру, поліпшення якості та збільшення доступності базової інфраструктури та соціальних послуг у бідних районах; підвищення здатності до реагування в районах потенційного виникнення конфліктів шляхом створення системи моніторингу людської безпеки та розвитку<sup>52</sup>.

Благодійну допомогу на облаштування, придбання житла і будівництво молодіжних культурних центрів у місцях

компактного проживання репатріантів – кримських татар надає Турецька агенція міжнародного співробітництва і розвитку (ТІКА). Тісно контактуючи з Меджлісом, ТІКА також налагоджує зв'язки з владою автономії задля розроблення й реалізації взаємовигідних інвестиційних проєктів, упровадження яких може позитивно вплинути не лише на соціально-економічну, а й на етнополітичну ситуацію в регіоні<sup>53</sup>. Певну допомогу народові-репатріанту надають різні урядові структури Туреччини. Її Міністерство освіти, приміром, у 2004 році запропонувало 45 місць у вузах своєї держави для безоплатного навчання кримськотатарської молоді<sup>54</sup>. Меджліс разом з Кримськотатарським Молодіжним центром став одним з головних ініціаторів проведення в Стамбулі в листопаді 2005 року Курултаю Міжнародного об'єднання тюркської молоді.

В рамках своїх міжнародних контактів Меджліс прагне сприяти задоволенню релігійних потреб співвітчизників, надаючи при цьому першорядного значення підтриманню національної віросповідної традиції. Так, з 1997 року благодійний фонд “Крим-2000” тісно співпрацював з Саудівською Аравією в організації відправлення кримських прочан-мусульман до Мекки та Медини. Король Саудівської Аравії фінансував подібні поїздки (хадж) особам, список яких надавався названим фондом. Останній після 2001 року в організації хаджів почав тісно контактувати з фондом “Ас-Суна” (Прямий шлях), утвореним прибулим до Криму із Саудівської Аравії шейхом Мухаммед Аль-Катані. Обидва фонди спільно з заснованою іноземними студентами-мусульманами організацією “Бірлік” також опікувалися залученням коштів для будівництва мечетей та допомоги репатріантам. Однак через певний час у питаннях організації хаджів між названими фондами і Духовним управлінням мусульман Криму та Меджлісом виникли розбіжності. Вони вилилися в дискусію, однією з вірогідних спонук якої стала прихильність сторін різним версіям ісламу. Заступник Голови Меджлісу народний депутат України Р. Чубаров з

цього приводу сказав так: “Дуже не хотілося б, щоб якісь фонди, окрім допомоги, ще й приносили нетрадиційні для кримських татар течії і тлумачення ісламу”<sup>55</sup>.

Навколо Меджлісу сформовано доволі потужну мас-медійну групу, яка включає власну студію на ДТРК “Крым”, телекомпанію “Атлант-СВ” та радіокомпанію, журнал “Кырыым”, популярний щотижневик “Яны Дунья”, щотижневу газету “Голос Крыма”, Інформаційний бюлетень “Кримські студії”, журнал “Кримськотатарське питання” та низку інших видань.

З Меджлісом мусить рахуватися як кримська, так і всеукраїнська влада. Перший новопризначений після всеукраїнських президентських виборів голова кримського уряду В. Матвієнко підписав з Меджлісом протокол, яким узгоджувалися позиції та дії Ради Міністрів АРК і представників кримськотатарського народу. В травні 2005 року мали місце офіційні зустрічі Президента України В. Ющенко з лідерами Меджлісу, на яких обговорювалися як окремі проблеми репатріантів – соціально-економічні, участі у владі та інші, так і принципи – щодо бачення державно-політичних перспектив кримськотатарського народу. Тоді глава держави запропонував Меджлісу відмовитися від деяких вимог Декларації про національний суверенітет кримськотатарського народу. У відповідь М. Джемільов пояснював, що ця декларація передбачає суверенітет не як рух до якогось державного утворення, а лише розроблення механізмів представленості кримських татар в структурах представницької, виконавчої і судової влад, а також надання кримськотатарській мові статусу офіційної<sup>56</sup>.

Отже, і в питанні офіційного визнання статусу Меджлісу, і в частині тлумачення політичних перспектив народу-репатріанта першорядного значення набувають не політичні вимоги, заяви і пояснення, а чітка правова визначеність. Відсутність такої може стати спонукою не тільки до політико-правових дискусій, а й нерідко до не передбачуваних кроків, які суперечать чинному законодавству держави. В таких

випадках колізії рідко обмежується власне юридичною сферою. І якщо не регулювати потенціал напруги, що виникає через різне правове розуміння політичних вимог, завжди реальною є небезпека загострення протистояння аж до силових його форм. Тому фахова дискусія з приводу стратегій законодавчого забезпечення процесу відновлення прав репатріантів та їх соціальної адаптації має бути актуалізована із залученням до неї всіх зацікавлених сторін і груп інтересів. В колі суб'єктів творення адаптаційного правового поля обов'язково мають бути представлені структури і представники кримськотатарського національного руху.

Чи не першим концептуальним викладом розуміння останніми принципів правового врегулювання кримськотатарської проблеми стала Декларація про національний суверенітет кримськотатарського народу, ухвалена II Курултаєм 28 червня 1991 року. В ній стверджується:

“1. Крим є національною територією кримськотатарського народу, на якій тільки він має право на самовизначення так, як воно викладено в міжнародно-правових актах, визнаних світовим співтовариством. Політичне, економічне, духовне і культурне відродження кримськотатарського народу можливе тільки в його національній суверенній державі. До цієї мети буде прагнути кримськотатарський народ, використовуючи всі засоби, передбачені міжнародним правом.

2. Відносини між кримськими татарами і національними й етнічними групами, що проживають у Криму, повинні будуватися на основі взаємної поваги, визнання людських і громадянських прав та інтересів, повинне забезпечуватись суворе дотримання політичних, економічних, культурних, релігійних та інших законних прав усіх людей незалежно від їхньої етнічної приналежності”.

На розвиток Декларації Меджліс кримськотатарського народу 29 грудня 1991 року ухвалив проект Конституції Кримської республіки і запросив громадян до його широкого обговорення. Опублікований незабаром в газеті “Авдет”, проект декларував гарантії прав і свобод усіх людей, незалежно

від раси, національності, політичних поглядів і віросповідання. Однак низка його положень засвідчила прихильність авторів документа до ідеї утворення в Криму суверенної етнократичної держави, яка на основі Договору з Україною входить до її складу. Громадяни Кримської Республіки кримські татари, кримчаки і караїми оголошувалися корінним населенням, по суті – “більш рівним” у правах, ніж “громадяни інших національностей, для яких через історичні обставини Крим став Батьківщиною”. Ця “більша рівність” визначалася положеннями, що, по-перше, корінне населення визнавалося виключним володарем права на самовизначення. По-друге, рішення з усіх питань державного і громадського життя, винесених на обговорення народу, вважалися прийнятими, коли за них проголосували понад половина громадян, що володіють виборчим правом, але тільки в разі голосування за ці рішення більше половини виборців з-поміж корінного населення. По-третє, парламент Республіки мав складатися з двох рівноправних палат, перша з яких (Рада народних представників) мала обиратися на основі рівного прямого виборчого права від територіальних виборчих округів, а друга (Меджліс) – обиралася Курултаєм і представляла корінне населення. При цьому всі рішення, включно з тими, що стосувалися структур виконавчої влади, вважалися ухваленими, якщо за них проголосували понад половина депутатів кожної з обох палат. По-четверте, Президентом Республіки міг стати лише кандидат, який отримав понад половину голосів усіх виборців, що голосували, в тому числі понад половину голосів виборців – представників корінного населення. Віце-президент Республіки обирався Курултаєм корінного населення. Етнократичний принцип було покладено також в основу низки інших положень проекту. Згідно з пропонованою системою представницьких органів в адміністративно-територіальних одиницях республіки, в їх структурі виокремлювалися ради різного рівня, а в місцях компактного проживання корінного населення – відповідні меджліси.

Серед українських і зарубіжних експертів та політиків ставлення до вищезазначеного законопроекту виявилось переважно стриманим або й негативним. Передовсім через його невідповідність етнодемографічним та етнополітичним реаліям України й Криму та узвичаєним принципам державного будівництва на ґрунті рівних прав громадян, незалежно від їхнього етнічного походження і будь-яких інших відмінностей.

В інших документах Курултаю і Меджлісу формулюється завдання визначення статусу Криму в складі України за національно-територіальним принципом на основі реалізації кримськотатарським народом свого невід'ємного права на самовизначення та забезпечення гарантій дотримання прав і воль (так у тексті – *авт.*) усіх людей, незалежно від їхньої раси, національності, політичних поглядів та віросповідання. Саме так питання поставлене в Положенні про Меджліс кримськотатарського народу, доповненому й зміненому на першій сесії III Курултаю кримськотатарського народу в червні 1996 року.

Четверта сесія III Курултаю, яка відбулася в січні 2001 року – вже після ухвалення чинних Конституції України (1996 р.) та Конституції АРК (1998 р.), поставила завдання “перетворення статусу Автономної Республіки Крим в національно-територіальну автономію в складі незалежної демократичної України”. При цьому керівники Меджлісу наполягають на національній автономізації всього Криму і рішуче заперечують перспективу упровадження автономії в місцях компактного проживання кримських татар. Яких форм може набути процес і результат такої автономізації – питання залишається відкритим. Не тільки через відсутність проектних пропозицій з боку кримськотатарської громади, а й через те, що це питання взагалі не дискутується з огляду на конституційну унітарність Української держави. Цієї унітарності сучасна кримська автономія аж ніяк не спростовує. Вона є не державницьким, а саме адміністративно-територіальним утворенням, якому надано



більшої самостійності шляхом децентралізації стосовно нього окремих функцій загальнодержавного управління, порівняно з іншими українськими територіями.

І все ж навряд чи слід надалі уникати наукової, а загалом і більш широкої суспільної дискусії та проектної роботи щодо форм реалізації кримськотатарським народом права на самовизначення. Тим більше, що міжнародне право пропонує великий набір варіантів такої реалізації – від державного самовизначення до різних видів самовизначення внутрішнього – культурного, соціального, економічного, політичного тощо, упровадження яких не порушує цілісності держави, в межах якої мешкає той або інший народ, менш численний, ніж більшість її населення.

Принаймні, один з таких варіантів обговорюється з 1993 року. Тоді московський Центр етнополітичних та регіональних досліджень Е. Паїна розробив документ під назвою “Шляхи самовизначення кримськотатарського народу”. Його автори запропонували визнати за репатріантами статус “корінного народу”. Ідею схвально прийняла кримськотатарська еліта. Однак при цьому вона не відмовилася від мети побудови суверенної національної держави, попри те, що статус корінного народу, як його досі тлумачать відповідні міжнародні акти, не передбачає права носіїв такого статусу на державне самовизначення.

Фахівці-правники з-поміж політичних активістів кримськотатарського національного руху підготували проекти “Концепції державної політики України щодо корінних народів” та Закону “Про статус кримськотатарського народу”<sup>57</sup>. Законопроект “Про статус кримськотатарського народу”, зареєстрований з ініціативи народних депутатів Р. Безсмертного, М. Джемільова, В. Таран-Терена та Р. Чубарова у Верховній Раді України 3 вересня 2003 року за № 4098, лише деякими редакційними моментами відрізняється від тексту однойменного проекту, опублікованого в бюлетені Центру інформації та документації кримських татар “Кримські студії”<sup>58</sup>. Окремі положення названих законо-

проектів суперечать нормам чинного законодавства України. В разі їхнього схвалення в системі українського права може виникнути внутрішній конфлікт. Його розв'язання потребуватиме перегляду концептуальних засад законодавства у сфері етнонаціональних відносин.

Так, стаття 2 законопроекту “Про статус кримськотатарського народу” формулює підстави надання кримським татарам статусу “корінного народу України”. Йдеться, зокрема, про належність народу до “особливої категорії” етнічних спільнот, які проживають в Україні. Таке визначення формально не суперечить Конституції України, яка серед суб'єктів етнонаціональних відносин виокремлює і національні (власне, етнічні) меншини, і корінні народи. Але свого часу апріорне введення в Основний Закон поняття “корінні народи” викликало багато додаткових запитань, у тому числі про критерії віднесення тієї або іншої етнічної спільноти до корінних народів.

Ідентифікуючі ознаки “корінних народів” досьгодні не мають універсальної формалізації в міжнародних правових актах і в українському законодавстві. Про це писали науковці<sup>59</sup>. Автори ж законопроекту “Про статус кримськотатарського народу” постулюють у ньому критерії “корінного народу”<sup>60</sup>, суголосні з частиною тих, які запропонувала створена під егідою ООН Робоча група щодо корінних народів. У підготовленому цією групою документі йдеться про проживання на землі предків або принаймні на частині цих земель; спільне походження від мешканців, які споконвіку населяли ці землі; спільна культура в цілому або в деяких її конкретних проявах (таких, як релігія, племінний спосіб життя, належність до певної спільноти корінного населення, одяг, засоби господарювання, стиль життя і т. ін.); мова (використання власної мови як єдиної мови, рідної мови, мови, яка застосовується для спілкування у родинних стосунках, або як основна, переважна, звична, загальна або звичайна); проживання у певних регіонах країни або у певних регіонах світу; інші суттєві умови<sup>61</sup>. Робоча група

ООН допускає визнання спільноти “корінним народом” не за обов’язковою сукупністю усіх вищенаведених критеріїв, а за відповідністю навіть деяким з них. За такого підходу при вирішенні питання про надання народу статусу “корінного” не обов’язковою може стати і ознака, за якою у міжнародне право був запроваджений сам термін “корінний народ” і яка винесена в назву відповідних документів – конвенцій МОП № 107 (1957 рік) і № 169 (1989 рік)<sup>62</sup>.

Друга з них набула чинності з 5 вересня 1991 року, вона модернізувала зміст першої і відкрила її для ратифікації. Але в назвах обох документів ідеться про корінні народи і народи, які ведуть племінний спосіб життя у незалежних країнах. При цьому Конвенція МОП №107 застосовувалася до осіб, що входили до складу певних груп населення. Конвенція МОП №169 проголосила свою чинність для суб’єктів групових прав – для народів. Таким чином МОП переглянула своє бачення співвідношення індивідуальних і колективних прав на користь других. Мабуть, для такої зміни пріоритетів були підстави. Спроба їх викладу зроблена в преамбулі документа. При цьому до його тексту (частина 2 статті 1) було введено положення, що основоположним критерієм визначення груп, на які поширюється положення Конвенції, є самоідентифікація народів як корінних або таких, що ведуть племінний спосіб життя. Упровадження цього принципу в українському законодавстві надавало б щонайменше кільком етнічним спільнотам України підстави для домагань політико-правового статусу корінного народу.

Так справді може статися в разі визнання на законодавчому рівні того, що племінний або напівплемінний спосіб життя не є обов’язковою умовою віднесення етносів до категорії корінних народів. Кримськотатарські правники вважають, що забезпеченням від такої ситуації є положення пункту 2 статті 2 підготовленого ними законопроекту. Там серед підстав надання кримським татарам статусу “корінного народу” зазначено, що “він не має етнічно тотожної національної держави або батьківщини поза межами України”; натомість

“етнічні групи, історична батьківщина яких знаходиться за межами України і які мають етнічно тотожну національну державу, не вважаються корінними народами”, тобто являють собою звичайні національні меншини. Тим часом в Україні проживають етнічні групи, які хоча й мали колись у глибокій давнині етнічні батьківщини, нині території їх етногенезу входять до складу інших держав, з якими ці групи не є етнічно тотожними. Ці групи фактично вже не мають ні етнічних батьківщин, ані етнічно тотожних держав. Тому ніщо не заважає їм “самоідентифікуватися” як “корінні народи”. До таких етносів належать, приміром, роми (цигани), чиє втрачене генетичне коріння формувалося на території Індостану. Хоча з позиції і етнології, і правознавства немає підстав ідентифікувати ромів ні як корінний, ні як автохтонний народ України.

Іншим етнічним групам також не можна заборонити відмову від визнання своєї етнічної тотожності з певною національною державою (якщо визнати, що національні в етнічному сенсі держави взагалі існують) заради самоідентифікації і визнання “корінними народами” з відповідним обсягом прав. Адже визнання наявності у спільноти етнічно тотожної їй національної держави, згідно з логікою Конвенції МОП №169, також має бути результатом самоідентифікації самої спільноти.

Приміром, чимало росіян України вважають, що вони не тотожні росіянам Росії, і при цьому заперечують проти віднесення їх до національних меншин України. В разі їхньої самоідентифікації як “корінного народу” навряд чи можна буде відшукати ґрунтовні аргументи, щоб відмовити їм у такому праві: адже кордони етнічної батьківщини росіян чітко не окреслені, а Російська Федерація, попри першу частину своєї назви, не може бути ідентифікована як етнічна російська держава. Подібно до росіян Слобожанщини і Півдня України, в свідомості болгар та гагаузів Буджацького степу, румун і молдован Буковини, греків Приазов'я, угорців Закарпаття панує переконання, що вони є корінними ет-

носами місць свого компактного проживання. Важко сподіватися на швидкий успіх спроби переконати їх у протилежному, пояснюючи відмінності у застосуванні поняття “корінний народ” для означення правового статусу і поняття “етносу-автохтона” в етнодемографічному або побутовому сенсі.

Науковці ще в серпні 1996 року – невдовзі після ухвалення чинної Конституції Української держави звертали увагу колег і політиків на те, що введення в Основний Закон держави словосполучення “корінні народи” і пов’язане з цим фактом вірогідне прагнення здобути статус “корінного народу” кількома етнічними спільнотами України може призвести до конфліктних відносин між претендентами на цей статус та між ними і державною владою<sup>63</sup>. Висловлений тоді прогноз не був позбавлений слушності. Статус “корінного” народу дедалі більше приваблює частину представників українського поліетнічного загалу. Вияви цього мають місце зокрема тому, що не тільки частина політичних активістів етнічних спільнот України, а й деякі представники наукової громадськості та державних органів, які мають право законодавчої ініціативи, ототожнюють етнологічні терміни “автохтонний народ” та “автохтонна меншина” з правовим терміном “корінний народ”. Принаймні, до Державного комітету України у справах національностей та міграції надходять численні звернення від представників національних меншин, в яких порушуються питання щодо надання їхнім спільнотам статусу “корінних народів” або “автохтонних”. Йдеться про етнічні групи євреїв, угорців, румунів, греків, німців, вірмен, болгар, поляків, гагаузів та інших<sup>64</sup>, які у відповідності з досвідом міжнародного права на теренах України насправді не можуть називатися народами й віднесені до категорії меншин. Вірогідно, не без впливу таких звернень у Держкомнацміграції все ж було розроблено проект Закону України “Про статус корінних (автохтонних) народів України”, чинність якого пропонується поширити на громадян України білоруської, болгарської, вірменської, гагаузької, грецької, єврейської,

караїмської, кримськотатарської, кримчацької, молдовської, польської, російської, румунської, словацької, угорської, чеської національностей<sup>65</sup>. Відповідно, особи інших національностей, що прибули й прибудуть в Україну внаслідок міграційних процесів, будуть ідентифікуватися як “звичайні”, а не корінні меншини.

Насправді ж “автохтонними народами” України можна називати лише українців, кримських татар, караїмів, кримчаків і гагаузів – 5 спільнот, етногенез яких відбувався на території їх теперішнього проживання. Названі у законопроекти українські білоруси, болгари, вірмени, греки, євреї, молдовани, поляки, росіяни, словаки та чехи є діаспорою відповідних народів, які живуть в державах на своїх історичних землях поза межами України. Населення України згаданих національностей у правовому сенсі є національними меншинами Української держави. І тільки до деяких з них, таких, наприклад, як румуни Чернівецької області та угорці Закарпаття, є підстави застосовувати поняття “автохтонні національні меншини” – не через їх укоріненість в Україні внаслідок тривалого тут проживання, а саме з огляду на специфіку їхнього етногенезу. Однак “корінними народами” в етнологічному і правовому сенсі вони також не є.

Змагальність за “статус” і належні “за статусом” права здатна спричинити небезпечну напругу в етнічних взаєминах не меншою мірою, ніж складнощі повномірного забезпечення відповідних прав через обмеженість фінансових та інших ресурсних можливостей Української держави, етнODEMOграфічні, етносоціальні, етнокультурні й етнополітичні особливості України та її регіонів. Попри нечисленність караїмів та кримчаків Криму і відсутність явних протиріч між ними й кримськими татарами, не можна виключати незбігу інтересів навіть цих спільнот у майбутньому, якщо дискусії про доцільність і адекватність реаліям законодавчої ідентифікації етносів як корінних народів призведуть до нововведень в українській правовій практиці. Прогнозуючи можливі наслідки таких нововведень,

очевидно, слід керуватися принципом “не нашкодь”. Трапляється, що новації не тільки не усувають старі проблеми, а й загострюють їх та створюють нові.

Тим часом, за власним визначенням розробників проекту Декларації Організації Об'єднаних Націй про права корінних народів, у цьому документі колективні права викладені по-новому, вони “розглядаються такою мірою, яка є безпрецедентною для міжнародного права в галузі прав людини”<sup>66</sup>.

Чи суперечить такий підхід концептуальним засадам ратифікованої Україною у грудні 1997 року<sup>67</sup> Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин, де права меншин передбачено захищати не як власне колективні права, а “шляхом захисту прав окремих осіб, які до таких меншин належать”?<sup>68</sup> На це питання можна буде відповісти лише після прийняття ООН остаточного тексту згаданої Декларації, яка поки що існує як проект. Втім, Декларація не матиме обов'язкової сили для держав на відміну від Рамкової конвенції, яка є юридично зобов'язувальною для країн-підписантів.

Такою ж зобов'язувальною є Конвенція МОП № 169. В разі її ратифікації в українське правове поле можуть бути упроваджені ваємозаперечуючі принципи, через що неминуче виникне правова колізія. Тим часом відповідь на питання, чи може Україна бути учасником обох названих конвенцій?, – за українськими парламентарями. Тільки вони мають право дати остаточне юридичне визначення того, чи є в Україні етноси, які у власне правовому сенсі можуть бути віднесені до корінних народів? Принаймні парламенти 10 країн, які ратифікували Конвенцію МОП (Болівія, Гватемала, Гондурас, Данія, Колумбія, Коста-Ріка, Мексика, Норвегія, Парагвай, Перу) зобов'язалися застосовувати її положення до етносів, які затримались у своєму розвитку порівняно з більшістю населення<sup>69</sup>. Подібним чином вирішують проблему всі 17 (станом на початок 2003 року) країн – учасників конвенції.

Домагання з боку кримських татар статусу “корінного народу” цілком зрозумілі. Їхньою метою є забезпечення правових гарантій подолання наслідків вчинених попередніми владними режимами злочинів щодо їхньої спільноти. Ці домагання великою мірою спричинені небажанням нинішньої політичної та етнодемографічної більшості погодитися з необхідністю політики “позитивної дискримінації” як засобу відновлення прав репатріантів і досягнення справжньої, а не формальної їх рівності з більшістю. Тому меншість і намагається досягти мети шляхом внесення у правове поле держави сприятливих для себе змін. Останні могли б стати формою правового компромісу, якби відповідали специфіці сучасної етнополітичної ситуації в Україні і не породжували нові правові й інші проблеми. Такі проблеми неминуче виникають там, де вироблені на наднаціональному рівні універсальні правові стандарти упроваджуються в національне правове поле без належного врахування ступеня їх адекватності реаліям.

У статті 3 законопроекту “Про статус кримськотатарського народу” як принцип державної політики України введено поняття “новий тип відносин між державою та корінним народом”. Якщо ці відносини мають бути засновані “на визнанні його (кримськотатарського народу – авт.) культурної та етнічної самобутності”, то нічого нового в цьому немає. Таке визнання – випробувана і необхідна практика. Не більше новизни і в такому принципі, як “забезпечення участі корінного народу в процесі прийняття рішень, що стосуються основ його життєдіяльності”. Політична участь загалом – традиційна демократична норма відносин держави зі своїми громадянами. Пропоновані ж законопроектом засоби забезпечення цієї норми наражається на проблему відповідності системі чинного законодавства.

Доволі суперечливою з правової точки зору є передбачена статтею 5 законопроекту реєстрація кримських татар у Державному реєстрі кримськотатарського народу. Застереження, що така реєстрація здійснюється на добровільних



засадах, проблему не знімає. У будь-якому разі, створення відповідного реєстру, хай і під егідою Кабінету Міністрів України, є елементом національно-персональної автономії, не передбаченої чинним законодавством. Крім того, законопроект не роз'яснює призначення такого реєстру.

Проблемними щодо перспектив ухвалення проекту Закону “Про статус кримськотатарського народу” виглядають і запропоновані в його тексті підходи до визначення розмірів квоти депутатських мандатів різного рівня для кримських татар. Українське законодавство у питанні входження представників національних меншин до структур влади забезпечує захист від дискримінації за етнічною ознакою при спробах такого входження, але не передбачає якихось пільг. Так, серед понад 48 млн. осіб населення України на кримських татар припадає частка трохи більша за 0,5%. Квоту ж для них у складі Верховної Ради України розглядуваний законопроект передбачає в розмірі не менше 1% від загальної кількості депутатів України (пункт 2 статті 6). Серед населення Криму кримські татари становлять 12%. А пункт 3 статті 6 законопроекту передбачає для них 20% від загальної кількості депутатських місць у ВР автономії. При цьому їхнє представництво в органах місцевого самоврядування визначається як пропорційне відсотку серед населення території, в межах якої діє відповідний орган (пункт 4 статті 6). В разі упровадження такої норми кримські татари як громадяни України опиняться в ситуації штучного, дискримінаційного за національною ознакою обмеження їх можливостей реалізувати право бути обраними.

Викликає запитання і стаття 8 законопроекту в редакції: “Кримськотатарський народ має право на збереження власних традиційних інституцій, якщо вони не суперечать законодавству України та загальноновизнаним принципам у сфері прав людини”. “Нерозшифрованість” поняття “традиційні інститути” не дає змоги визначити правовий порядок їхньої взаємодії з інститутами, передбаченими конституціями та законами України й АРК. Через це у реальних пра-

ввідносинах цілком вірогідною може стати ситуація юридичного конфлікту між традиційним етнічним і державним правом. Цю ситуацію можна було б якось врегулювати, але для цього необхідне вичерпне визначення повноважень “традиційних інститутів” щодо загалу і окремих представників етнічної спільноти, а також у стосунках з органами державної влади

Стаття 9 законопроекту, у якій ідеться про представницькі органи кримськотатарського народу – Курултай, Меджліс і місцеві меджліси, також не позбавлена певної неузгодженості з чинним законодавством. Так, пункт 6 статті 9 стверджує, що “процедури формування і діяльності представницьких органів кримськотатарського народу встановлюються самим народом”. Тим часом, чи не найголовнішими напрямками діяльності цих органів визначено консультативно-дорадчі функції при прийнятті органами державної влади усіх рівнів рішень, які стосуються прав та інтересів кримськотатарського народу, а також участь у розробці та реалізації законодавства, державних і республіканських програм та заходів щодо життєдіяльності та розвитку кримськотатарського народу, його репатріації та відновлення прав, порушених у зв’язку з насильницькою депортацією. Така діяльність може здійснюватися представницькими органами кримських татар тільки у співпраці з органами державного управління. Останні мають право діяти виключно в межах чинного законодавства і закріплених у ньому механізмів. Тому встановлення процедур, за якими мають працювати представницькі органи кримських татар, без узгодження їх з принципами і нормами функціонування державних і легітимних самоврядних органів може спричинити непорозуміння між тими й другими і негативно позначитися на етнополітичній ситуації. Вірогідність такої небезпеки може трансформуватися в реальність у тому разі, приміром, якщо не буде знайдене оптимальне правове рішення стосовно факту відсутності в багатьох поселеннях репатріантів місцевих рад депутатів, обраних згідно чинних Конституції та

виборчого законодавства. Замість них самоврядні функції досі намагаються виконувати місцеві меджлиси, діяльність яких “не вписується” в правочинну систему управління.

Домагання політичною елітою кримських татар політико-правового статусу “корінного народу” для своєї спільноти та відповідні законопроекти виходять з пріоритету принципів колективного права. Певною альтернативою цим домаганням є спроби звести питання про правові форми розв’язання проблем кримських татар та інших депортованих у минулому етнічних груп до індивідуальних прав їх представників. Відповідні підходи було закладено у підготовлений Держкомнацміграції законопроект “Про реабілітацію та забезпечення прав осіб з числа національних меншин, що зазнали репресій та були депортовані з території України”<sup>70</sup>.

Його стаття 1 поширює дію закону на осіб з-поміж національних меншин, стосовно яких проводилася репресивна політика. Таке тлумачення ближче до ліберальної філософії права. Реалізація репатріантами своїх прав особисто увільняє їх від необхідності коритися волі групи або її представницького органу. Вирішення проблем депортованих в індивідуальному порядку дозволяє зробити державну допомогу адресною й адекватною реальним потребам заявника. Разом з тим, пріоритети особистісних прав при вирішенні проблем облаштування й інтеграції в наявні суспільні відносини репатріантів роблять їх залежними від волі чиновників і обмежують у формах колективного захисту своїх інтересів у разі неправових дій влади. Крім того, стаття 4 законопроекту звужує коло осіб, на яких поширюється дія закону, до осіб безпосередньо депортованих, а також членів їх сімей – чоловіка, дружини, дітей. Тільки ця категорія може розраховувати на відшкодування завданих особі та її майну збитків. Члени сім’ї подальшої лінії (онуки або правнуки) не можуть сподіватися на відшкодування втраченого їхніми предками майна. Це суперечить ліберальним принципам у питаннях власності та її успадкування.

Стосовно передбачених законопроектом колективних прав – вони застережені статтею 8, яка гарантує повернення у користування національно-культурних та релігійних організацій вилучених у них під час депортації об'єктів. Однак законопроект взагалі оминає питання про політичне представництво кримських татар як спільноти. Цей сегмент прав репатріантів звужено до індивідуальних можливостей користуватися політичними, економічними і соціальними правами (стаття 6).

За принциповими підходами до розв'язання проблем репатріантів з проектом Держкомнацміграції суголосний проект Закону про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою, внесений до парламенту Кабінетом Міністрів України. Цей проект був зареєстрований за № 4526 18 грудня 2003 року і на початку 2004 року проголосований у першому читанні<sup>71</sup>. В ньому дано політико-правову оцінку фактам насильницького переселення (депортації) як незаконних та злочинних репресивних актів, визначено статус осіб, депортованих за національною ознакою, встановлено гарантії держави щодо відновлення їх прав, принципи державної політики та повноваження органів державної влади й органів місцевого самоврядування щодо відновлення прав цих осіб. В процесі роботи над документом депутати суттєво його вдосконалили, в тому числі з урахуванням пропозицій та положень однойменного законопроекту, поданих керівниками Меджлісу кримськотатарського народу народними депутатами М. Джемільовим та Р. Чубаровим. У червні 2004 року проект був схвалений парламентом, але не набув чинності через вето Президента України. Глава держави запропонував низку редакційних змін тексту документа з метою його вдосконалення і приведення у відповідність до Конституції та інших законів України. Головне науково-експертне Управління Верховної Ради України погодилося з цими пропозиціями.

Тож перспектива ухвалення Закону є цілком реальною. Такою вона стала не останньою чергою тому, що в основу

проекту було покладено ідею пріоритетності особистих прав громадян. Законопроектні пропозиції, які виходять з першості колективних прав і орієнтуються на правовстановлення особливого статусу однієї чи кількох етнічних спільнот навряд чи мають шанси стати законом. Так, дискусії про надання кримським татарам статусу “корінного народу” продукують негативну реакцію з боку частини політичної і культурної еліти та загалу деяких етнічних спільнот, які вбачають у наданні спеціального статусу кримським татарам переваги порівняно з іншими. З цієї ж причини викликають спротив пропозиції щодо прийняття окремого Закону про статус кримськотатарського народу, навіть якщо в цьому законі не йтиметься про кримських татар як корінний народ України. Тим часом преференції, які мають метою відновлення і забезпечення прав депортованих за національною ознакою та їхніх нащадків, назагал (у політиків та законодавців, серед широких верств) не викликають принципових заперечень, якщо при цьому враховуються інтереси іншої частини різноетнічного кримського населення. Не випадково, до речі, розроблена під егідою ООН міжнародна Програма розвитку й інтеграції Криму (ПРІК) орієнтована на надання допомоги не виключно репатріантам, а тим регіонам, де вони проживають. Пріоритетність розв’язання проблеми в контекстах прав репатріантів дозволяє також розширити географію й інструментарій політики щодо залучення Росії, Узбекистану та деяких інших держав СНД до формування необхідних фінансових та інших умов облаштування громадян з-серед депортованих за національною ознакою, а також членів їхніх родин. Стосовно Росії це питання можна було б ставити також у площині успадкування нею активів колишнього СРСР, частина яких могла б бути використана на вирішення проблем репатріантів.

З огляду на вищевикладені обставини автор в одній зі своїх статей вже висловлював деякі пропозиції щодо розроблення проекту Закону України “Про державну політику забезпечення прав репатріантів кримських татар, болгар,

греків, вірмен, німців, депортованих з території сучасної України, та їхніх нащадків”<sup>72</sup>. Концептуально ці пропозиції суголосні принципам, закладеним у вищезгаданий схвалений парламентом у першому читанні законопроект “Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою”. Відповідні принципи підходи варто було б викласти в Концепції державної етнонаціональної політики України. У пропонуванних контекстах можна так наповнити відповідні документи, щоб індивідуальні і групові (корпоративні) права кримських татар та репатріантів інших національностей були максимально забезпечені і водночас виникало б якнайменше підстав чи приводів для закидів про якісь для них “необґрунтовані” переваги. Зокрема, юристи і політики, в тому числі представники етносів-репатріантів могли б розглянути питання можливості й доцільності впровадження у вітчизняний правовий дискурс такого положення, яке поряд з розв’язанням інших наявних політико-правових проблем могло б, з нашого погляду, сприяти вирішенню питання про статування Курултаю та Меджлісу як представницьких органів кримськотатарського народу, а саме: “Громадяни України кримськотатарської, болгарської, вірменської, грецької, німецької національностей з числа депортованих за національною ознакою, а також їхні нащадки мають право на утворення виборних інституцій, уповноважених представляти їхні інтереси перед органами державної влади і місцевого самоврядування України”.

У процесі розроблення інших заходів щодо усунення або мінімізації впливів політичних причин виникнення етноконфліктних ситуацій в Криму можна було б обговорити доцільність удосконалення виборчого законодавства та структури Верховної Ради АРК — як винятку у виборчій системі України, зумовленому особливим статусом Криму в адміністративній будові Української держави та специфікою формування етнодемографічного складу населення автономії. Парламент АРК міг би бути трансформованим з однопалатного у двопалатний. Депутати однієї з палат обиралися

б від територіальних округів або на пропорційній основі, депутати другої – за національними куріями. Щодо цієї палати, регламент її роботи, а ще краще – Конституція АРК могли б закріпити порядок ухвалення рішення двома третинами голосів: або з усіх питань, або з тих, що стосуються землі, використання природних ресурсів, етнокультурних та інших проблем – згідно з затвердженим переліком. Таким чином мінімізувалася б небезпека ігнорування волі депутатів від менш численних етнічних спільнот, а отже – і представників кримськотатарського народу.

Крім того, було б знято проблему виділення спеціальних квот для репатріантів. Такі квоти багатьма розглядаються як небезспірна преференція і тимчасовий захід, термін доцільної дії якого практично не можна визначити критеріями, які задовольняли б усіх суб'єктів етнополітичних відносин. Квоти, до того ж, обмежують репатріантів у можливостях ширшого за квотоване представництва у виборних органах влади.

Питання обрання до Верховної Ради АРК кандидатів, які представляли б у цій владній структурі різні етнічності, вирішувалося б як на загальнополітичних для всієї України засадах (перша палата), так і на етноспецифічних для Криму (друга палата).

Перед кожною виборчою кампанією в ході складання списку виборців у АРК норма представництва кожної з національних курій могла б уточнюватися залежно від реальної на той час кількості виборців, що ідентифікують себе з певною етнічною спільнотою. Суб'єкти висунення кандидатів у депутати від національних курій, чисельність яких може бути недостатньою для самостійного представництва, мають право утворення виборчих блоків з іншими. В разі визнання обраними по національній курії (куріях) кандидатів списку, які набрали більшу кількість голосів порівняно з іншими (так звані відкриті списки), можна зняти або принаймні пом'якшити і найгостріше питання формування виборчих списків – про місце (номер) у списку.

Стосовно участі громадян різної етнічної ідентичності в органах влади, де на посаду працівники не обираються, а призначаються, тут формальний етнопропорційний підхід хвибує насамперед можливою шкодою щодо професіоналізму кадрів. Одним із шляхів забезпечення професійно якісного етнопредставництва могло б стати конкурсне заміщення посад з обов'язковим іспитом на знання державної мови та мови (або мов), якою (якими) спілкується певний відсоток населення адміністративно-територіального утворення, управлінською одиницею якого є відповідна владна структура. За такого порядку оцінка рівня фахової підготовки поєднувалася б з вимогою володіння претендентом на посаду мовою тієї або іншої етнічної спільноти, гострота можливої колізії між етнічністю і професіоналізмом пом'якшувалася б. Варто ширше застосовувати направлення в навчальні заклади, які готують фахівців з державного управління, осіб з-серед репатріантів.

І все ж зняти з порядку денного тему законодавчого розвитку конституційних положень про корінні народи і меншини України навряд чи можливо. Хоча таке зняття, з нашого погляду, сприяло б оптимізації етнополітичних відносин в Україні, оскільки зменшувало б змагальність за етнічними статусами і преференціями. Нині ж політичні активісти багатьох етнічних меншостей України висловлюють невдоволення віднесенням їх спільнот до категорії національних меншин. Не тільки в кримськотатарському, а й в інших етнічних сегментах українського громадянства актуалізується питання наповнення реальним змістом задекларованого Конституцією положення про сприяння держави розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів. Тобто, посилюють позиції прихильники правового забезпечення інтересів етнічних спільнот через запровадження в законодавство юридичних формул, виведених з визнання пріоритетності групових прав порівняно з особистісними правами громадян. У разі домінування цієї тенденції ло-



гічно постане питання про законодавче внормування державотворчого статусу української етнічної нації. Тож для української етнополітики сьогодні вкрай актуальні слова Карла Поппера: “Ми можемо повернутися до племені, але якщо ми хочемо залишитися людьми, ми повинні рухатися вперед до громадянського суспільства”<sup>73</sup>.

В Україні дедалі помітнішою стає тенденція до утвердження не етнічного, а саме громадянського розуміння української нації як поліетнічної політичної спільноти громадян. Але навряд чи в теперішніх умовах можливо так відредагувати преамбулу і статті Конституції, в яких ідеться про різні види групової етнонаціональної ідентичності (українська нація – в етнічному сенсі, корінні народи і національні меншини у складі українського народу як суб’єкта права на самовизначення і носія державного суверенітету), щоб в Основному законі етногрупова ідентичність не згадувалася, а йшлося лише про громадянську ідентичність як основу праввідносин між громадянами України та між ними й Українською державою. Тому на розвиток статті 11 Конституції можна було б провести законопроектну роботу (в частині підготовки проектів Закону про Концепцію етнонаціональної політики та Закону про корінні народи і національні меншини) на таких принципових засадах:

1) в названих проектах не застосовувати поняття “статус” стосовно будь-якої з етнічних спільнот (“корінних народів і національних меншин”), а в разі обґрунтованої необхідності – допускати його вживання винятково в сенсі словосполучення “статус осіб – громадян України з-серед (з числа) її корінних народів і національних меншин”;

2) вживати як єдине поняття словосполучення “корінні народи і національні меншини” (методологічно цікавим у цьому контексті виглядає зауваження М. Степико, що “на підготовчому етапі розробки Конституції термін національні меншини і корінні народи” було замінено на “корінні народи та національні меншини” для того, щоб слово “корінні” одночасно відносилось як до слова “народи”, так

і до словосполучення “національні меншини”, знімаючи проблеми самоідентифікації автохтонних національних меншин України – євреїв (? – авт.), греків, поляків, росіян, румун, угорців тощо...”<sup>74</sup>;

3) подібно тому, як у чинному Законі “Про національні меншини в Україні” не названо жодної з етноспільнот, яких український законодавець включає до категорії національних меншин, в нових законопроектах не варто відносити якусь з етногруп до категорії “корінних народів і національних меншин”. Слід постулювати, що “належність до корінних народів і національних меншин є виявом і наслідком самоідентифікації особи та етнічної спільноти і не надає будь-яких переваг, порівняно з іншими особами та спільнотами, які представляють громадян України”. Це – імператив статті 24 української Конституції: “Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними ознаками”;

4) дати визначення поняття “корінних народів і національних меншин” в редакції, наближеній до варіантів у документах ООН;

5) зважаючи на те, що світова правова практика у сфері етнонаціональних відносин виходить з необхідності ухвалення спеціальних законів і міжнародних актів з метою формування юридичних гарантій не для створення переваг будь-кому, а для недопущення порушень і забезпечення однакових для всіх прав, включно з особами, які належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин, в законопроектах треба подати узгоджений з представниками етноспільнот України перелік прав і свобод “корінних народів і національних меншин”, щодо гарантування яких Українська держава бере на себе спеціальні зобов’язання, не порушуючи при цьому права і свободи осіб, що належать до інших спільнот, включно з українською, яка становить більшість населення країни;

б) готувати тексти проектів, виходячи з пріоритету особистих прав громадянина, порівняно з груповими правами, при одночасному забезпеченні останніх, за “формулою”: “Особи, що належать до корінних народів та національних меншин, можуть здійснювати свої права, в тому числі права, викладені в цьому законі, як індивідуально, так і спільно з іншими членами своєї групи без будь-якої дискримінації”. Запропоноване положення відповідає суті й змісту статті 3 “Декларації про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин”, ухваленої в грудні 1992 року резолюцією Генеральної Асамблеї ООН, та інших документів міжнародних організацій, з Радою Європи та Міжнародною Організацією Праці (МОП) включно, в тому числі тих, які стосуються корінних народів<sup>75</sup>;

7) окремо застерегти, що гарантії окремих прав громадянина і спільноти з-поміж корінних народів і національних меншин України, забезпечуються ратифікованими Україною міжнародними актами, а також актами Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим і Ради Міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих органів виконавчої влади та місцевого самоврядування.

Щодо останнього – Україна вже має відповідний правовий досвід. Це, зокрема, ратифікація Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. Попри всі вади Закону України про ратифікацію Хартії<sup>76</sup>, політична воля центральної і регіональних влад України та об’єднань і активу етнічних спільнот щодо реалізації її положень здатна належним чином забезпечити на українських теренах мовні інтереси і права білорусів, болгар, гагаузів, греків, євреїв, кримських татар, молдаван, німців, поляків, росіян, румунів, словаків. Ініціативне впровадження Хартії гарантує реалізацію й розвиток культурозберігаючих, етноконсолідуючих, комунікативних та інших функцій мов названих спільнот.

---

1. Авдет. – Бахчисарай. – 1990. – 15 ноября.

2. Авдет. - Бахчисарай. – 1991. – 15 марта.

3. Див., зокрема: *Мальгин А.* Крымский узел. – Симферополь: “Новый Крым”, 2000 г. – 160 с; Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство / *Габриелян О.А., Ефимов С.А., Зарубин В.Г. и др.* – Симферополь: Издательский Дом “Амена”, 1998. – С.117–134; *Тищенко Ю., Піховшек В.* Повернення кримських татар: Хроніка подій. – Київ: УНЦПД, 1999. – 344 с.; Крим в етнополітичному вимірі... – С. 388 – 408.

4. Совместное заявление делегации Верховного Совета Украины и Президиума Верховного Совета Крымской АССР // Независимость. – 1992. – 7 февраля.

5. Мальгин А. Указ. соч. – С. 68–69.

6. Правда Украины. – 1992. – 8 мая.

7. Крым: протистояння на півострови // Радянська Україна. – 1992. – 9 травня.

8. Говорит Мустафа Джемилев. Доклады на сессиях и конференциях Курултая крымскотатарского народа. 1991 – 2001 гг. – Симферополь: “Оджакъ”, 2001. – С.57–62.

9. *Пілат О.* Кримські татари протестують // Голос України. – 1992. – 12 травня.

10. *Мальгин А.* Указ. соч. – С. 91–93; Голос України. – 1995. – 18 березня.

11. Комсомольское знамя. – 1990. – 18 октября.

12. Див.: *Тищенко Ю., Піховшек В.* Повернення кримських татар: хроніка подій. – К., 1999. – С.35.

13. Робітничая газета. – 1992. – 25 січня.

14. Див.: *Тищенко Ю., Піховшек В.* Вказ. праця. – С.43. *Савченко Н.* Анатомия необъявленной войны: Крым. Севастополь. Флот. 1991-199 ... – Киев, 1997. – С.126.

15. Независимость. – 1996. – 8 октября.

16. Див.: *Тищенко Ю., Піховшек В.* Вказ.праця. – С.163.

17. Савченко Н. Указ.соч. – С. 291–292.

18. Це підтверджується доповіддю Голови ВР АРК Л. Грача у парламенті Криму при обговоренні проекту Конституції (Голос України. – 1998. – 25 листопада).

19. Авдет. – 1998. – 24 ноября.

20. Депортовані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці: Збірник документів Автономної Республіки Крим (1989 – 1999). – К., 1999. – С. 192, 193.

21. Там само. – С. 195–196.

22. Там само. – С. 14.

23. Голос України. – 1992. – 20 травня.
24. О ситуации в Крыму в связи с антиконституционной деятельностью “Меджлиса крымскотатарского народа” и Организации крымскотатарского национального движения (ОКНД): Постановление Верховного Совета Крыма от 8 октября 1992 г. № 167 – 1 // Депортовані ... - С. 18–19.
25. День. – 1999. – 13 травня.
26. Куликов Ю. Майбутні вибори – нове джерело напруженості в Криму // Республіка. – 1993. – № 19 (7 – 13 жовтня).
27. Тищенко Ю., Піховшек В. Назв. праця. – С. 64.
28. Куликов Ю. Назв. праця.
29. Тищенко Ю., Піховшек В. Назв. праця. – С. 65.
30. Там само. – С.212; Говорит Мустафа Джемилев... – С.150–151.
31. Тищенко Ю., Піховшек В. Вказ. праця. – С.217.
32. Див: Там само. – С. 213.
33. Див: Там само. – С. 241, 242, 245.
34. Депортовані... – С. 216, 382–383; Говорит Мустафа Джемилев... – С.60–61.
35. Верховная Рада Автономной Республики Крым. – 1999. – С.28–31.
36. Депортовані... – С. 257 – 258.
37. Семена Н. Крым: борьба и единство цивилизации // Зеркало недели. – 1999. – 16 октября; Тищенко Ю., Піховшек В. Назв. праця. – С. 236–237.
38. Выступление М. Джемилева на траурном митинге 18 мая 2001 г. в г. Симферополе // Голос Крыма. – 2001. – № 22 (25 мая).
39. За даними Управління внутрішньої політики та інформаційних технологій РМ АРК // Архів автора.
40. Заява представників кримськотатарського народу при Президентові України “Про ймовірність існування організованого злочинного угруповання в органах виконавчої влади і місцевого самоврядування Нижньогірського району АРК” // Кримськотатарське питання. – 2000. №4. – С.6–7.
41. Кримськотатарське питання. – 2000. – №3. – С.15.
42. Кримськотатарське питання. – 2000. – №6. – С.25.
43. Див.: Толерантність у поліетнічному суспільстві: питання теорії і практики. – К.: Фонд “Європа ХХІ”, 2003. – С.85.
44. Виступ Мустафи Джемільова на першій сесії 4-го Курултаю кримськотатарського народу (м.Сімферополь, 9 листопада 2001 р.) // Кримські студії. – 2001. – №5–6. – С.16.

45. Чубаров Р. Вибори 31 березня 2002 року в Автономній Республіці Крим // Кримські студії. Інформаційний бюлетень. – Травень – серпень 2002. – №3 – 4 (15–16). – С.24 – 27.
46. Там само. – С.27.
47. Народний рух України. Виборча програма // Політичні партії України. – К.: “К.І.С.”, 1998. – С. – С. 193.
48. Партія мусульман України: Передвиборча платформа // Там само. – С. 473–474. – С. 326.
49. Детальніше див.: Сейгаметов Э. Роль американской диаспоры в крымскотатарском национальном движении // Голос Крыма. – 2002. – 18 октября, 25 октября, 1 ноября.
50. Сеидаметов Э. Роль американской диаспоры в крымскотатарском национальном движении // Голос Крыма. – 2002. – № 44. – 8 ноября.
51. Радеева Л. Приоритет программы – жилье для репатриантов // Крымские известия. – 2003. – 13 февраля.
52. ПРООН/ПРИК. Годовой отчет по проекту за 2003 г. // Архів автора.
53. Агентство деловой информации “Контекст” / Крым. – 2003. – 17 февраля.
54. Контекст-медиа / Крым. – 2004. – 16 марта // <http://www.context.ua.com>
55. Цит. за: Самар В. Мекка і Медина між Сциллою та Харибдою // Дзеркало тижня. – 2004. – №4(479). – 31 січня. – С.3.
56. Самар В. – Мустафа Джемилев: “Нам нужно было бы высказать слова благодарности, потому что мы сделали все возможное, чтобы нейтрализовать сепаратизм в Крыму” // Зеркало недели. 2005. 21 мая.
57. Проект Концепції державної політики України щодо корінних народів; Проект закону України “Про статус кримськотатарського народу” // Кримські студії. Інформаційний бюлетень. – 2001. – № 1(7). – С. 59–74.
58. Проект Закону про статус кримськотатарського народу // <http://195.230.149.70:7777/pls/zweb/webproc34?id=&pf3511=15737-&pf35401=39288>
59. Майборода О.М. Ідентифікація “корінного народу“ як суб’єкта етнополітичної сфери у світлі норм міжнародного права та етнополітичної практики зарубіжних країн // Вісник Держкомнацміграції України. – 2002. – №4. – С. 91– 97; Белицер Н. Проблема забезпечення прав корінних народів: міжнародний досвід

і Україна // Правова допомога раніше депортованим громадянам: теоретичні та практичні аспекти як шлях до законодавчих змін. – К., 2004. – С. 122 – 132 та ін.

60. Там само. – С. 70– 71.

61. Див.: Там само. – С. 41; Бюлетень Центру плюралізму Інституту демократії ім. Пилипа Орлика. – К. – 1996. – Вип. 4. – С. 2– 3.

62. У викладі однією з робочих мов ООН – російською – назви документів подано так (офіційного україномовного перекладу поки що не існує): Конвенція 107 . Конвенція о защите и интеграции коренного и другого населения, ведущего племенной и полуплеменной образ жизни, в независимых странах // <http://www.ilo.ru/standards/conv/conv107.htm>; Конвенція 169. Конвенція о коренных народах и народах, ведущих племенной образ жизни в независимых странах // [www.ilo.ru/standards/conv/conv169.htm](http://www.ilo.ru/standards/conv/conv169.htm).

63. Див.: *Панчук М., Котигоренко В.* Національні аспекти десталінізації режиму // Початок десталінізації в Україні (до 40-річчя доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС). Матеріали “круглого столу” в Інституті історії НАН України (26 лютого 1996 року). – К., 1997. – С. 176–177.

64. Відповідна інформація міститься в листі Голови Держкомнацу Г.Г. Москаля №219 від 25.12.2003 р. на адресу директора Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України академіка І.Ф. Кураса // Архів автора.

65. Закон України “Про статус корінних (автохтонних) народів України”. Проект / Державний Комітет України у справах національностей та міграції // Архів автора.

66. Проект декларації Організації Об'єдинених Націй о правах коренних народів // <http://www.un.org/russian/hr/indigenous/guide/brosh5.html>

67. Закон України “Про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин”. Текст документа: 703/97 – вр, редакція від 09.12.1997 // [www.rada.gov.ua./lows/pravo/new/cgi bin/ show.cgi](http://www.rada.gov.ua./lows/pravo/new/cgi bin/ show.cgi).

68. Рамкова конвенція про захист національних меншин та пояснювальна доповідь. Рада Європи // Права людини в Україні. – С. 148.

69. Altin Besik. Специальный выпуск к слушаниям в Верховной Раде Украины. Коренные народы: ситуация в Крыму и международный опыт. – 2000. – № 6/1. – С. 191–230.

70. Проект Закону України “Про реабілітацію та забезпечення прав осіб з числа національних меншин, що зазнали репресій та були депортовані з території України // Бюлетень Держкомнацміграції. – 1999. – № 1. – С. 43–44.

71. Проект Закону України “Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою” // <http://195.230.149.70:7777/pls/zweb/webproc34?id=&pf3511=15737&pf35401=39288>

72. *Котигоренко В.* Політичні причини етноконфліктних ситуацій у спектрі кримського досвіду // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 2002. – Вип. 21. – С. 164–166.

73. Цит. за: *Дарендорф Р.* Современный социальный конфликт (отрывки из книги) // Иностранная литература. – 1993. – №4. – С. 240.

74. *Степико М.* Українська політична нація: проблеми становлення // Політичний менеджмент. – 2004. – №1(4). – С. 19–29.

75. Див. *Котигоренко В.* Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. К. : Світогляд, 2004. – С. 513 – 517, 542 – 547.

76. Там само. – С. 536 – 537.



## ВИСНОВКИ

Кримськотатарський народ в основній своїй масі повернувся на батьківщину. Він адаптується до суспільних відносини, які склалися в автономії після депортації, і одночасно продукує зміни в цих відносинах та поведінці їх учасників. При цьому вектори соціальної адаптації кримського соціуму до появи в ньому історично традиційного і водночас нового суб'єкта, адаптаційна поведінка самих кримських татар нерідко є різноспрямованими.

Демонструються наміри реалізувати етнократичний варіант змін в їх проросійському або кримськотатарському варіантах. Одночасно можна спостерігати вияви етнічної сегрегації частини репатріантів у місцях компактного проживання, а також їх акультурації і навіть асиміляції переважаючим російськомовним, російськокультурним середовищем. Однак асиміляція є швидше спорадичним явищем, ніж виразною тенденцією, попри те, що для частини кримських татар саме російська мова звичніша за національну і в спілкуванні з зовнішнім світом, і навіть у побуті.

Домінує вектор інтеграційний. Хоча і його динаміка не є сталою. Адже реальні процеси міжетнічної інтеграції населення Криму постають як протиборство двох тенденцій: з одного боку, це поліетнічна консолідація на ґрунті забезпечення рівних громадянських прав мешканців автономії, незалежно від їхньої етнічної приналежності, посилення почуттів їх регіональної та загальноукраїнської ідентичності, а з іншого — активізація ізоляціоністських тенденцій етнічного життя, етногрупова консолідація і продукування ситуацій міжетнічної напруги. Чинниками такої суперечливості є специфіка етнодемографічного складу населення автономії, його різні культурно-цивілізаційні, етноконфесійні, зовнішньополітичні, геополітичні орієнтації, наявність і конкуренція порівняно великої кількості організаційних структур полі-

тичних партій та громадських об'єднань, особливо національно-культурних, взаємозв'язки кримчан різних національностей та активу їхніх громад з країнами походження, ініціативне включення урядів і неурядового сектора цих країн в процеси етнокультурного життя автономії, її освітню сферу і навіть у політичне життя в масштабах, які в окремих випадках межують з втручанням у внутрішні справи Української держави.

За таких умов спрямованість і політичні наслідки етносоціальної динаміки великою мірою залежать від ініціативи і якості дій всеукраїнської та місцевої представницької, виконавчої і судової влади, політичних партій, громадських організацій та інших об'єднань, господарюючих суб'єктів і навіть окремих громадян. В цьому контексті чи не найбільше нарікань адресується державі. Можливо, через звичку пов'язувати всі успіхи і невдачі з владою та її інститутами. Або через той факт, що сама депортація була результатом злочинних дій влади, хай би й тієї, що відійшла в минуле.

Чи не головна причина і зміст претензій до державних інституцій – низька ефективність вживаних ними соціально-адаптаційних заходів в усіх сегментах суспільних відносин – від економічних до етнокультурних. Підстави для таких претензій є. Досі відповідні дії і програми державних інституцій більше нагадували рефлексивне реагування на загострення ситуації, спричинене, зокрема, масовістю переселення та активним декларуванням репатріантами своїх проблем і їх діями з відновлення “явочним шляхом” зневажених прав – через самозахоплення земельних ділянок та інше.

Водночас еліта репатріантів та їх загал також не мають спільного, а особливо – осмисленого й виваженого на шальках етнічних інтересів та громадянських прав бачення шляхів відновлення історичної справедливості щодо них, а також забезпечення їхніх прав способом, прийнятним для всіх сторін суспільної взаємодії. З боку кримських татар є пропозиції щодо реалізації на півострові їх національного

суверенітету, впровадження (відновлення?) національно-територіальної автономії тощо. Але в яких формах і як при цьому забезпечуватиметься рівноправність громадян кримськотатарської та іншої етнічної ідентичності – задовільної відповіді немає. Так само, як і в разі реалізації вимог правового закріплення статусу і виняткових прав кримськотатарського народу як корінного. Відповіддю на ці вимоги стають претензії на “особливість” з боку інших етнічних груп. Вірогідним наслідком змагальності за статуси може стати конфлікт інтересів. Показовим щодо останнього аспекту є отриманий у 2001 році розподіл відповідей учнів старших класів кримських шкіл на питання: “Як Ви вважаєте, чи повинна якась етнічна група мати особливий статус в Криму?": 60% учнів російської національності висловилися за особливий статус росіян, 64,4% учнів кримськотатарської національності – за особливий статус кримських татар<sup>1</sup>.

Політизований актив слов'янської, а найперше – російськоетнічної більшості взагалі не бажає поступатися фактичними перевагами своєї громади. І декларує наміри протидіяти змінам статус-кво, загрозу яких він, цей актив, вбачає зі сторони і кримських татар, і Української держави.

Тож питання соціальної адаптації репатріантів стосуються не тільки їх самих. Це – питання адаптаційних трансформацій в поліетнічному кримському й всеукраїнському соціумі в цілому. Звідси необхідність розроблення й законодавчого ухвалення “Концепції етносоціальної інтеграції громадян України, які проживають в Криму”. При цьому суб'єктами розроблення й відповідальності за реалізацію цієї Концепції повинні бути не тільки держава. Ними мають стати організації етнічних спільнот, а також Меджліс кримськотатарського народу.

Останній конче потребує своєї легалізації саме як представницький орган всього загалу репатріантів кримськотатарської національності. Зробити це реально в межах Закону про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою. В разі такої легалізації діяльність

членів Меджлісу та делегатів Курултаю буде введена в правове річище.

Основні параметри **“Концепції етносоціальної інтеграції громадян України, які проживають в Криму”** повинні базуватися на чіткому формулюванні того, а) якими мають бути якісні характеристики інтегрованого соціуму і б) в яких сферах, які і яким чином мають здійснюватися заходи з соціальної інтеграції поліетнічної кримської спільноти.

*В частині першого з двох виокремлених аспектів* має йтися, як на наш погляд, про політику формування таких характеристик свідомості населення автономії, які б толерували міжетнічні взаємини і забезпечували умови для “багатошарової” індивідуальної та групової самоідентифікації кримчан як представників своєї етнічної спільноти, мешканців регіону і громадян України одночасно.

У Криму на політичному і науковому рівнях вже тривалий час обговорюються питання вірогідності формування тут нової регіональної ідентичності – тобто перспективи не тільки симбіозу, а навіть синтезу в регіоні різних етнічних культур і цивілізацій. Характерно, що про можливість такої перспективи позитивно висловлюються окремі представники як російської більшості, так і кримськотатарської меншості півострова<sup>2</sup>. Причому з боку останньої не заперечується, що поліетнічному кримському суспільству властиві не тільки культурна різноманітність, а й ознаки культурної гомогенності. Виявом останньої є, зокрема, російська акультурація кримських татар, сучасні сфери соціального життя яких практично позбавлені якоїсь принципово відмінної від решти населення специфіки. Однак варіанти подальшого етносоціального розвитку, що їх припускає кожна зі сторін, не тотожні.

З російського боку розвиток кримської регіональної самосвідомості розглядають як виникнення регіонального різновиду “російськості”, зародження “нової національної свідомості” на ґрунті місцевих етнічних культур, поліетнічне співтовариство із спільною ідеєю<sup>3</sup>. З кримськотатарського

боку припускають або зміну росіянами Криму своєї ідентичності на користь іншої соціокультурної системи, або неприйнятну для кримських татар їх асиміляцію російським середовищем, або формування регіональної свідомості й кримської ідентичності<sup>4</sup>. Отже, сторони солідарні тільки в третьому варіанті.

Формування кримської регіональної ідентичності могло б слугувати добрим прикладом для всієї поліетнічної і полікультурної України. Але розвиток такої ідентичності поза етносоціальними процесами держави в цілому може мати наслідком збудження конфліктного потенціалу вже на загальнонаціональному рівні. Адже російськоетнічна сторона явно бачить кримську регіональну ідентичність як щось протиставне українській ідентичності, а факторами, котрі мають формувати регіональну ідентичність, вона визначає мовно-культурну окремішність півострова. Причому ця окремішність акцентується як російська антитеза “українським уніфікаційним тенденціям на материк”. В рамках описаної парадигми українське етнокультурне відродження в Криму розцінюється як “штучна етнічна мобілізація”, “примусове відторгнення” від “загального культурного континууму” півострова, “нав’язування їм іншого незвичного для багатьох з них культурного стандарту, що формується на Західній Україні”<sup>5</sup>.

Таке російськоорієнтоване тлумачення кримської регіональної ідентичності може спричинити в етноукраїнському середовищі зростання протестних, а потім і конфліктних настроїв. Для загалу кримських татар модель спільної регіональної ідентичності на російськокультурному ґрунті так само неприйнятна.

Важливим для формування в свідомості кримчан почуттів, здатних запобігати загостренню міжетнічних і між-регіональних протиріч, має стати переважання громадянської самоідентифікації порівняно з етнічною. Тобто, Крим має бути регіоном, де, як і в усій Україні, повинно відбуватися становлення полікультурної, поліетнічної нації на засадах

громадянської ідентичності або ж громадянської належності особи. Таку націю ще називають політичною.

*І в частині другого аспекту Концепції — щодо сфер, в яких мають здійснюватися заходи з інтеграції багатоскладової в етносоціальному сенсі кримської спільноти. Це:*

**1. Економіка, матеріальні ресурси і соціально-професійна стратифікація.** Відповідні параметри мають бути закладені в Комплексну програму соціально-економічного розвитку АРК. Цією програмою важливо передбачити таке сприяння розвитку рекреаційного, промислового, сільськогосподарського і кадрового потенціалу автономії, яке працювало б на регіон і Україну в цілому, вирівнювало на ділі умови задоволення потреб як окремих громадян, незалежно від їх національності, так і етнічних груп, і не створювало якихось переваг, кому б то не було.

Водночас необхідні заходи посиленої підтримки репатріантів у частині відшкодування втрат осіб, яких депортація позбавила житла, земельних ділянок, що перебували у їх користуванні, та іншого майна. Щоб почати цю роботу, не треба чекати ухвалення якихось спеціальних законів. Достатньо політичної волі для відновлення прав принаймні частини репатріантів шляхом застосування статті 216 Цивільного Кодексу (ЦивК) України. Вона встановлює порядок, за яким у разі недійсності правочину кожна із сторін зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, — відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування.

До 2003 року, коли чинний ЦивК України був ухвалений, з 1963 року в УРСР діяв республіканський Цивільний кодекс, підготовлений на базі Основ цивільного законодавства Союзу РСР від 1961 року. Тодішнє цивільне законодавство також містило можливість реституції, хоча й з певними застереженнями. Верховна Рада СРСР 14 листопада 1989

року ухвалила Декларацію “Про визнання незаконними та злочинними репресивних актів проти народів, які зазнали примусового переселення, та забезпечення їхніх прав”, а 7 березня 1991 року – Постанову “Про скасування законодавчих актів у зв’язку з Декларацією Верховної Ради СРСР від 14 листопада 1989 року “Про визнання незаконними та злочинними репресивних актів проти народів, які зазнали примусового переселення, та забезпечення їхніх прав”. Відтак відновлення за рахунок держави майнового та іншого стану репатріантів, яким цей стан був до моменту депортації, набувало необхідної легітимності. Адже саме держава була стороною, що привласнила майно депортованих, яким надалі розпорядилася на власний розсуд. А ратифікувавши ухвалений у грудні 1966 року Генеральною асамблеєю ООН “Міжнародний пакт про громадянські і політичні права”, ця сама держава зобов’язалася перед усім світом забезпечити кожній особі, права і свободи якої порушено, ефективний засіб правового захисту. Україна ж ніколи не відмовлялася від визнання актів органів колишнього СРСР щодо відновлення прав депортованих, а з часу проголошення незалежності взяла на себе повну відповідальність за долю всіх своїх громадян, включно з тими, що повертаються на її територію з місць депортації.

Напрацювання варіантів застосування статті 216 ЦивК України – в компетенції правників та економістів, у тому числі міжнародників. Вони могли б запропонувати механізми відшкодування репатріантам завданих депортацією втрат як у грошовій формі, так і шляхом викупу помешкань і земельних ділянок з їх наступною передачею постраждалим. Потрібні для цього кошти слід шукати не тільки в бюджеті України, можливості якого вельми обмежені, а й у бюджетах країн-підписантів Бішкекської угоди – найперше в бюджеті Російської Федерації. Остання є правонаступницею СРСР, успадкувала його активи. Частина їх може і має бути використана для вирішення проблем депортованих з Криму радянським режимом. Завдання української дипломатії –

запропонувати Російській Федерації міждержавну угоду про порядок її участі в реституції щодо репатріантів, а також забезпечити підтримку міжнародних організацій та урядів інших країн у справі укладання й виконання такої угоди. Для цього знову таки потрібна політична воля.

**2. Етносоціальна інтеграція в сфері владних відносин, права і громадянського суспільства.** Має бути організована і проведена дискусія щодо вимог національного самовизначення кримськотатарського народу. Спершу це має відбутися в експертному середовищі із залученням кримськотатарських представників, а тільки потім – на публічному рівні. Адже “статус корінного народу”, “національно-територіальна автономія”, “національно-культурна автономія”, “національно-персональна автономія”, “внутрішнє самовизначення”, “державне самовизначення” та інші – це поняття, які належать до високих абстракцій. І тим не менше, вони здатні збудити суспільні відносини, особливо міжетнічні. Реальних же політико-правових моделей, які кожним з названих понять позначаються, може бути дуже багато й дуже різних.

Вони мають бути фахово проаналізовані як в сенсі символічного значення для етнічної спільноти чи спільнот, так і в аспекті практично-політичному. Право на законодавче закріплення має та модель, яка забезпечує компромісну реалізацію політичних інтересів громадянина і групових етнічних інтересів з пріоритетом перших. Проект тільки такої моделі може стати предметом широкої публічної дискусії та пропонуватися для впровадження, щоб не спровокувати невиправданої політизації етнічності і збудження конфліктних настроїв.

Водночас правозастосовні органи мають твердо стояти на позиціях захисту законності і протидії будь-яким порушенням чинного порядку особами і групами осіб, незалежно від їхньої етнічної ідентичності. Повною мірою це має стосуватися і сфери релігійних відносин, місіонерської діяльності тощо.



Важливо також створювати умови для належного представництва фахівців кримськотатарської національності в органах влади і управління Криму та України, підтримувати структурне становлення й розвиток громадянського суспільства в кримськотатарській громаді, яка має всі можливості стати органічною складовою української поліетнічної спільноти, зберігаючи при цьому власну ідентичність.

Меджліс кримськотатарського народу здатен бути тією світською інституцією громадянського суспільства, через яку Українська держава могла б оптимізувати діалог з мусульманськими організаціями не тільки Криму, а й усієї України. Така співпраця важлива для полівіросповідної інтеграції українського багатоетнічного соціуму. Вона спроможна гальмувати проникнення в середовище мусульман України впливів радикально-фундаменталістських течій ісламу і водночас сприяти збереженню, розвитку й адаптації в українському релігійному середовищі феномена, який умовно можна назвати “кримськотатарським ісламом”. Ця версія мусульманства історично відзначається толерантним ставленням до немусульман і є сприятливою для підтримання християнсько-мусульманського симбіозу як чинника мирного співжиття і порозуміння етнічних спільнот різної релігійної та культурно-цивілізаційної ідентичності. Крім того, розвиток гуманістичної традиції кримськотатарського ісламу може бути своєрідною ідеологічною альтернативою світському пантюркістському націоналізму, перспективами поширення якого в Криму не варто зневажати.

Розв’язання всіх без винятку проблем соціальної адаптації репатріантів має відбуватися у прямій залежності від набуття ними українського громадянства, в межах прав, які Конституція рівною мірою гарантує всім громадянам України, без будь-яких етнічних, соціальних, політичних, мовних та інших обмежень.

**3. Інформаційний простір, культура, освіта.** Етносоціальна інтеграція, щоб відбутися в економічних, політичних та інших суспільних зв’язках, найперше має статися в свідомості

людей і психологічних мотиваціях їхньої поведінки. Для реалізації останнього аспекту неможливо переоцінити роль засобів масової інформації, міжетнічної культурної взаємодії та просвітництва. Однак аналіз показує, що переважна більшість ЗМІ в тому ж таки Криму заангажована певними силами і групами інтересів, які заради здобуття бажаних електоральних результатів нав'язують громадянам негативні етнічні стереотипи взаємсприйняття і ставлення до минулого, акцентують та міфологізують міжетнічні відмінності в релігії, мові, культурі і соціальних запитах, провокують конфліктну етнічну поведінку. В цьому контексті першочергового значення набувають питання журналістської етики і відповідальності та послідовного проведення державної політики законної протидії поширенню інформації, що розпалює національну або релігійну ворожнечу.

Необхідні розроблення й реалізація державних і недержавних програм підвищення рівня толерантності кримського і всього українського соціуму через систему освіти, ЗМІ та сприяння просвітницькій діяльності національно-культурних товариств.

Заміною етноцентричним навчальним програмам і просвітницьким акціям мають прийти дії з упровадження й розвитку традицій полікультурності. Адже етнічні дистанціювання, нетерпимість та ксенофобія прямо пов'язані з незнанням інших культур і традицій, в тому числі релігійних, побутових та інших. Для відвернення та пом'якшення наслідків названих негативних явищ потребують перегляду як концепції наукового тлумачення історичного минулого міжетнічних взаємин, так і зміст навчальних програм, підручників і посібників у загальноосвітніх та вищих навчальних закладах. Мета такого перегляду – не відмова від історичної правди, а зміна акцентів її тлумачення на користь етнічного взаємопізнання і популяризації позитивного досвіду міжетнічної культурної та іншої взаємодії.

**4. Геополітика.** Кримськотатарська складова населення України дає всі підстави Українській державі ставити питання

про вступ до Організації Ісламська конференція (ОІК). І справа не лише в доволі великій і постійно зростаючій кількості українських громадян, які сповідують іслам. Основна частина мусульман України – автохтони, а не мігранти, як в країнах Європи. Кримськотатарська версія ісламу своєю суттю суголосна традиціям джадідизму (від *арабського* “джадід” – оновлення, новий) – культурно-реформаторського і суспільно-політичного руху мусульман колишньої російської імперії. Історія його виникнення й розвитку на рубежі ХІХ – ХХ століть безпосередньо пов’язана з Кримом і діяльністю тут видатного татарського діяча Ізмаїл бея Гаспринського. Цей рух мав на меті синтез ісламу з ідеями і практикою просвітництва, науки, демократії і забезпечення прав людини, симбіоз цінностей і культур Сходу та Заходу. По суті такі ж підходи в zasadничені в програмних документах і деклараціях ОІК.

Досвід лобіювання кримськотатарським національним рухом інтересів свого народу на міжнародному рівні міг би стати в нагоді для налагодження співпраці України з Організацією Ісламська конференція. І не тільки, а можливо й не стільки заради сприяння цієї організації розв’язанню кримськотатарської проблеми. Адже кримські татари живуть у спільній державі з людьми інших національностей. І загальногромадянські інтереси у них спільні, навіть якщо це кимсь і не усвідомлюється. Тим часом Україні для підтримання належного рівня її національної безпеки і суверенітету потрібні нафта і газ Ірану, Іраку, Лівії та інших ісламських країн, вихід на їхні ринки. В цьому контексті кримськотатарський чинник здатен сприяти розширенню геополітичних перспектив України через досягнення порозуміння з урядами держав, населення яких має різну цивілізаційну ідентичність. Звісно, за умови бажання і здатності української влади.

Доля розташувала Україну на цивілізаційному перехресті, де сходяться християнські православний, католицький і протестантський світи зі світами мусульманськими і не

тільки. І протиріччя між ними далеко не завжди стосуються гуманітарної сфери.

У прагненні контролювати світові енергетичні і сировинні ресурси ведуть “війну цивілізацій” Сполучені Штати Америки. Тим часом Європа ісламізується і з тривогою спостерігає за діями щодо ісламського світу свого партнера по НАТО. В тому числі усвідомлюючи загрози власній енергетичній і політичній безпеці в цих діях. Ісламська Туреччина прагне увійти до євроатлантичної спільноти, об’єднаної, окрім іншого, ще й християнськими цінностями. Через пошук шляхів єднання з західнохристиянською Європою східнохристиянська Україна викликає негативну реакцію у близької їй за вірою і культурою Росії. Одначе всіх солідаризує необхідність протидії тероризму.

“Єдиновірна православна Росія” (точніше – російська влада) в ім’я своєї “історичної місії” намагається позбавити Україну можливості вільного вибору, дедалі сильніше намагаючи ланцюги енергетичної залежності, в тому числі накладаючи їх і на центральноазійські пострадянські країни та Кавказ (не без розуміння того, що їхні нафта і газ та транспортний потенціал можуть полегшити Україні реалізацію її незалежницьких проєвропейських амбіцій). Пропонуються й лояльніші форми утримання “незалежної” в полі російського тяжіння. Наприклад, через пропозицію разом реалізувати ідею творення навколо Нового Єрусалима – Києва (а не Москви) поствізантійської імперії як духовно-релігійного простору, спільного для співдружності націй – Росії, України, Білорусі, Вірменії.

Тим державам-сусідам, які не хочуть Україну “відпускати”, і тим, які поки що не схильні її “приймати” до своєї спільноти, привабливою видається ідея України як мосту між Заходом і Сходом, Північчю та Півднем. Шкода, що не береться до уваги та обставина, що міст – об’єкт пасивний, який топчуть, яким рухаються, який експлуатують, часом лагодять... Та бува, що залишають руйнуватися – дешевше збудувати новий перехід. Навряд чи привабить “мостова” перспектива

Україну, яка більшу частину своєї історії була не суб'єктом геополітики, а об'єктом реалізації чужих інтересів.

Чи не прийнятнішою для України буде національна ідея Нового Вавилону? Можливо, якщо згадати Біблійну легенду про першопричину мовної й територіальної розділеності людей, які після Потопу були єдиним народом, користувалися одними словами, мали спільну мову і заходилися разом будувати місто Вавилон і башту до небес, щоб мати орієнтир і не розійтися світом. Тоді зійшов на землю Яхве, перемішав мову так, щоб один не розумів іншого, і розвів людей по всій землі.

Сьогодні глобалізація єднає світ і його різномовне та різнокультурне населення, навіть якщо це єднання відбувається через конфлікти. Планета стає чимдалі тіснішою. Тож на зміну часові, коли розкидали каміння, приходить час каміння збирати. Треба будувати Новий Вавилон. Україна через своє географічне становище і свою етнокультурну та етноцивілізаційну багатоманітність має всі можливості й підстави стати територією для діалогу і порозуміння різних культур і цивілізацій, узгодження й реалізації їх економічних і науково-технологічних інтересів у поєднанні з реалізацією інтересів своїх власних.

Здійснення цієї перспективи вирішальною мірою залежить від ініціативності й ефективності політики української влади, в тому числі у розв'язанні проблеми соціальної адаптації кримських татар шляхом їх інтеграції в спільні для всього багатоетнічного населення України суспільні відносини, через адаптацію цих відносин до появи і активної ролі в них кримськотатарського народу.

1. *Морозли А.А.* Результаты, полученные в ходе исследования “Национализм в молодежной среде” // Формирование межэтнической и межконфессиональной толерантности в Крыму / Крымское отделение Института востоковедения им. А.Е. Крымского НАН Украины и др. – Симферополь, 2003. – С. 30.

2. Див.: Шевкет Кайбуллаев: “Беспредел чиновников – трагедия для народов и государств” // Голос Крыма. – 2003 – 14 марта

3. *Мальгін А.* Криза етнічності у Криму і проблема виходу // Кримськотатарське питання. – 2001. – Ч.5. – С. 69.
4. *Абдураймов В.* Російсько-татарський Крим: Неможливе чи реальність? // Там само. – С. 74.
5. *Мальгін А.* Вказ праця. – С. 68, 61.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Монографія

**Котигоренко**

**Віктор Олексійович**

**Кримськотатарські репатріанти:  
проблема соціальної адаптації**

Підписано до друку 0112.2005. Формат 60 X 84 1/16

Папір офсетний. Гарнітура Times ET.

Друк офсетний. Ум. друк арк 13,08.

Друк. арк. 14. Обл.-вид. арк. 12.

Тираж 500 прим.Зам. №220/3 від 17.12.05.

Друк ТОВ “Гамма-прінт”

01013, Київ, вул. Баренбойма, 6.

Видавництво “Світогляд”

02192, Київ, вул. Миропільська, 17.

Свідоцтво Державного комітету інформаційної політики,  
телебачення та радіомовлення України ДК №1427 від 10.07.2003 р

